कारक विभक्तिनिर्द्देशः ।

१५४ । केन क्रियते भद्रं कृतं करोतीत्यध्यासोऽत्र ।
पापं त्वपराक्रमिकं मनुष्य इह प्राप्तकर्तृताख्यातिः ॥

(क) [स्यात् कल्याणा]ऽनभिहित [इत्यत्राधिकृतिः शिष्टो] (२।३।१) ।

तिङ कृत्तद्धितसमासै परिगणनं कर्त्तव्यम् । * ।

१५५ । धन्या दीनजनाः स्वर्गराज्यं ते विगतस्पृहाः ।
अधिकुर्व्वन्ति पात्रत्वं लभन्ते विनयेन हि ॥

---

१५४ । केनेति । केन 'भद्र' 'क्रियते 'कृत' भद्र करोतीति अत्र अध्यास. आरोप, याणस्य कर्त्ता हि परमेश्वर, सुतरा तेन कृत कल्याणम् अन्यत्र करोतीत्यारोपो भवति । कि पापस्यापि कर्त्ता भगवान् नेत्याह, पाप तु 'अपराक्रमिकम्' अपराक्रमेण कृतम् (क्तिसम्भूतम् । अशक्त्या हि मनुष्ये पापारम्भ, न खलु शक्तिमानीश्वरोऽशक्तिमान् तुमर्हति । तत् को वा पापस्य कर्त्ता ? इह पापकर्मणि मनुष्य. 'प्राप्तकर्त्तृताख्याति' "तिङ्कृत्तद्धितसमासै. परिगणनं कर्त्तव्यम् । * ।" प्राप्ता कर्तृताख्याति येन स' । इ मानवे कर्त्तृत्वारोप. कर्त्तव्य' स्यात् तदा पापकर्मण्येव । "जानामि धर्मं न च मे त्ति जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्ति । त्वया हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तो- तथा करोमि ॥" इत्यादिषु अन्तर्यामिप्रेरणया पापं पुण्यञ्च करोतीत्यायाति, कथ- तद्विरुद्धपरिभाषणम् । श्लोकस्यास्यार्थोऽनवधानतयाऽन्यथाव्याख्यात । पूर्व्वापर- लोचनया प्रार्थनावाक्यमिदम्, न तु स्वरूपभाषणम् । प्रार्थयामि, किं प्रार्थयसि ? हे केश हृदि स्थितेन त्वया यथा नियुक्तो भवामि, तथा करोमीति । भविष्यत्सामीप्ये- वर्त्तमान इत्यवधेयम् ।

१५५ । धन्या इति । दीनजना: दीनात्मान' धन्या, विगतस्पृहा' ते 'स्वर्ग- यम्'—"कर्मणि द्वितीया"—अधिकुर्व्वन्ति । विनयेन हि 'पात्रत्व' लभन्ते । विनी- साधकाननुगृह्णाति परमात्माऽतस्तेषा स्वर्गराज्यप्राप्ति. ।

(क) [स्यात्]कर्म्मणि द्वितीया[तं कटं करोषि बुद्धिमन्]।

कर्मणि [कारके] द्वितीया भवति (२।३।२)।

१५६। स्रोतस्वतीमुभयतो गिरिर्वनं सर्व्वतस्तरुसमूहः।
धिक् तानुपर्य्युपरि तत्सौन्दर्य्यमधोऽधो विषयान् हि॥

उभसर्व्वतसो कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥ * ॥

१५७। गिरिमभितो वनमेतत्परितो निर्झरकुलं प्रसूनानि।
समया तं निकषा तत् हा हरिविमुखं न तं प्रति विभाति॥

अभित.-परित -समया-निकषा-हा प्रति-योग उपसख्यानम्। *।

१५६। "स्रोतस्वतीम्" उभयत: गिरि, 'वन' सर्व्वत तरुसमूह, गिरिनद्यादि-अन्यम तत् 'सौन्दर्य्यम्' उपर्य्युपरि, 'विषयान्', अधोऽधो हि स्थितान्। अतएव 'तान्'—"उभसर्व्वतसो कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते॥ * ॥"—जनान् धिक्। विषयरसरसिका न प्राकृतिकसौन्दर्य्ये मति दधते, ते हि सौन्दर्य्यदर्शनवैमुख्यात् तदुपरि वर्त्तन्ते, अथच विषयाधिकृतचित्तत्वात् तदधो तिष्ठन्ति। अतएव धिक्।

१५७। गिरिमिति। 'गिरिम्' अभितो वनम्, 'एतत्' वनं परित: निर्झर-कुल, 'प्रसूनानि' पुष्पाणि समया, 'तं' प्रकृत्यधिष्ठित हरि निकषा, अथच न 'त' हरि-विमुखजनं प्रति विभाति, तत् तस्मात् हा, 'हरिविमुखं'—अभित:-परित: समया-निकषा हा-प्रति-योग उपसंख्यानम्। * ।—जनमिति शेष। भजनविमुखस्य सन्निधौ सर्व्वं भगवत्स्मारक स चास्ति, तथापि न प्रतिभातीति तस्य दुर्भाग्यम्।

१५८। तामन्तरेणाव्रतमग्निमन्तरा
संवत्सरं चेत्तपसा वसेदथ।
भ्राम्येदहो योजनमाकुलो जन-
स्तीर्थेऽतिपुण्ये विफलन्त्वभक्तितः॥

(क) अन्तरान्तरेण युक्ते [त्वामन्तरा कमण्डलुः]।
अन्तरान्तरेण युक्ते द्वितीया [भवति] (२।३।४)।

(ख) [स्यात्]कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे [मासमावसेत्]।
अत्यन्तसंयोगे [गम्यमाने] कालाध्वनो द्वितीया (२।३।५)।

१५९। मासेन निष्पन्नमहो व्रतं वा
क्रोशेन सङ्कीर्त्तनमङ्ग भक्त्या।
एवं त्र्यहात्सिद्ध्यतु स द्व्यहे वा
मुहूर्त्तमात्रात्कृपया हरेस्तु॥

१५८। तामिति। 'ता' भक्तिम् अन्तरेण विना चेत् यदि आव्रतं परिवेष्टितं अग्निम्' अन्तरा—"अन्तरान्तरेण युक्ते"—तपसा 'संवत्सरं' वसेत्, अथ अहो आकुलो जन अतिपुण्ये तीर्थे 'योजन'—"कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे"—भ्राम्येत्, अभक्तितस्तु विफलम्। "अनर्थतीर्थादिकदर्थनाभि क्रियेत काय किमपायपात्रम्। सुखं शयान रणे शरण्य अय प्रिय. कान्तमनन्तमन्तः॥" इत्याद्याभि साधकोक्तिभिरेतदेव परिस्फुटम्।

१५९। मासेनेति। अहो 'मासेन' व्रतं निष्पन्न, अङ्ग हे बाल भक्त्या 'क्रोशेन' -"अपवर्गे तृतीया"—वा सङ्कीर्त्तन निष्पन्नम्। एवम् अनुष्ठान कृत्वा स 'त्र्यहात्' द्व्यहे' वा—"सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये"—सिद्ध्यतु, हरेः कृपया मुहूर्त्तमात्रात् सिद्ध्यति शेष। साधनेन सिद्धिर्न झटिति सम्भवति, कृपया तु अचिरेणैवेति फलितार्थः।

(क) अपवर्गे तृतीया [स्यात् मासेनाधीतवान् मनुम्] ।

अपवर्गे [गम्यमाने] कालाध्वनो' रत्यन्तसंयोगे तृतीया (२।३।६) ।

(ख) [बुद्धिमन्] सप्तमीपञ्चम्यौ
कारकमध्ये[ऽस्ति द्व्यहाद्व्यहे] ।

कारकमध्ये [शक्तिद्वयमध्ये] कालाध्वनो. सप्तमीपञ्चम्यौ [भवत] (२।३।७) ।

१६० । ध्यानमनु प्रसादोऽस्मिन् तमनु क्रीड़नं हरौ ।
त्वामन्विति विचार्य्यं न गुणाः सन्तूप ते शते ॥

(क) कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [स्याज्जनानन्] ।

कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया [भवति] (२।३।८) ।

(१) कर्म्मप्रवचनीया [इत्यधिकारः प्रकीर्त्त्यते] (१।४।८३) ।

(२) [स्याद्] अनुर्लक्षणे [तस्य प्रावर्षत्संहितामनु] ।

लक्षणे [द्योत्ये] अनु कर्म्मप्रवचनीय (१।४।८४) ।

(३) तृतीयार्थे [नदीमन्ववसिताः सैनिका यथा] ।

तृतीयार्थे [द्योत्ये] अनु. कर्म्मप्रवचनीय (१।४।८५) ।

---

१६० । ध्यानमिति । 'ध्यानम्' अनु—"कर्म्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" "अनुर्लक्षणे"—ध्यानमनुगम्य प्रसाद' निर्म्मलता, 'तम्' अनु—"तृतीयार्थे"—प्रसादेन अस्मिन् हरौ क्रीडनम्, 'त्वाम्' अनु—"हीने"—त्वत्तो हीना इति न विचार्य्यम् । 'शते' उप—"उपोऽधिके च" "यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी"—शतादधिकास्ते गुणाः सन्तु । यदि बहुगुणयुक्तोऽपि त्वं भवसि, तथापि त्वत्तो हीना जना इति मनसि न विचार्य्यम्, एव निरहङ्कारे मनसि ध्यान सम्भवति । ध्यानहेतूपलक्षिता निर्म्मलता, निर्म्मलतया हरौ नित्यवास इति पूर्व्वापरसम्बन्ध ।

(४) हीने [यथार्ज्जुनमनु योद्धारः सर्व्वे एव ते]।

हीने [द्योत्ये] अनु कर्म्मप्रवचनीय (१।४।८६)।

(ख) [बालक] यस्मादधिकं यस्य चे-
श्वरवचन तत्र सप्तमी [भोः]।

यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन तत्र कर्म्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी (२।३।६)।

(१) उपोऽधिके चो[प निष्के कार्षापणमुपैष तम्]।

अधिके हीने च [द्योत्ये] उप. कर्म्मप्रवचनीय. (१.४।८७)।

१६१। तस्मादुपार्थितं किन्ते पर्य्यस्मान्न कथं हरिम्।
मा द्राक्षीरा जरायोः किं न्वा दिवं दानसम्भृतः॥

(क) पञ्चम्यपाङ्परिभिः [स्यान्त्रिगर्त्तेभ्योऽप वृष्टवान्]।

अप-आङ्-परिभि कर्म्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी (२।३।१०)।

(१) अपपरी वर्ज्जने[ऽप त्रिगर्त्तेभ्यो ववर्ष च]।

वर्ज्जने [द्योत्ये] अपपरी कर्म्मप्रवचनीयौ (१।४।८८)।

(२) आङ्मर्य्यादावचने [कीर्त्तिस्तस्याकुमारमवदाता]।

मर्य्यादावचने [द्योत्ये अभिविधौ च] आङ् कर्म्मप्रवचनीय (१।४।८९)।

१६१। तस्मादिति। "तस्मात्" हरे उप त परिवर्ज्ज्य किं ते तव अर्थितं
ार्थनम्, 'अस्मात्' ससारात् परि—"अपपरी वर्ज्जने"—संसार वर्ज्जयित्वा कथं हरिं
ा द्राक्षी.। 'आ जरायो' 'आ दिव'—"आङ्मर्य्यादावचने" "पञ्चम्यपाङ्परिभि."
—कि नु दानसम्भृत., हरेर्दानेन परिवर्द्धित। यतस्तद्दानेन नित्यं परिपुष्ट. परि-
ालित, अतस्तं हित्वा कि वान्यत् प्रार्थनीय दर्शनीय वाऽस्ति।

१६२। तमनु प्रति ताञ्चैतं परि प्रोक्तं शुभं यतः।
साधवस्तं प्रति स्युस्ते यद्यं प्रति तदन्वहम्॥
देयं जनं जनमनु शुभार्थी पूतदर्शनः।
अभि तां साधुरभितमभि तं तं प्रियश्चिरम्॥

(क) [बाल] लक्षणेत्थंभूताख्यान-
भागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः।

लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनव कर्म्मप्रवचनीया (१।४।९०)।

(ख) अभिरभाग [एष त्वामभि प्रेमयुतः सदा]।

अभागे [भाग वर्ज्जयित्वा] अभि कर्म्मप्रवचनीय (१।४।९१)।

१६३। महात्मनः प्रति स्यात् को धर्म्मतः प्रति किं धनम्।
कुतोऽध्यागच्छति श्रैष्ठ्य पर्य्येति मनुजान्न तत्॥

१६२। तमिति। 'तम्' अनु 'ता' प्रति 'एत' परि, त तामेतं लक्ष्यीकृत्य सम्प्राप्य यत शुभ प्रोक्तम्, अत. ते 'त' जन प्रति साधव साधुभावापन्ना स्यु। 'य' प्रति यत् स्यात् 'तत्' अन्वह प्रतिदिन देयम्, यस्य योऽत्र भाग स दीयताम्। 'जनं जनम्' अनु—"लक्षणेत्थभूताख्यानभाववीप्सासु प्रतिपर्य्यनव"—सर्व्वेषु जनेषु शुभार्थी स्यात्। 'ताम्' अभि लक्ष्यीकृत्य पूतदर्शन पवित्रदृष्टि स्यात्। 'तम्' अभि साधु साधुभावापन्न. स्यात्। 'त तम्' अभि—"अभिरभागे"—सर्व्वेषु तेषु जनेषु चिर प्रिय स्यात्।

१६३। महात्मन इति। क' 'महात्मन' प्रति तस्य प्रतिनिधि सदृश स्यात् न कोऽपीत्यर्थ। धन किं 'धर्म्मत' प्रति, —'प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो"—धर्म्मं दत्त्वा किं धनेन तस्य नियातन भवति। श्रैष्ठ्य 'कुत.' अधि आगच्छति, तत् श्रैष्ठ्य न 'मनुजात्' परि— 'अधिपरी अनर्थकौ"—एति।

(क) [धान्येभ्यः प्रति तद्दात्] प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्।

यस्मात् प्रतिनिधि प्रतिदानञ्च तत्र कर्म्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी (२।३।११)।

(ख) प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः [सोऽर्ज्जुनात्प्रति]।

प्रतिनिधि-प्रतिदानयो प्रति कर्म्मप्रवचनीय (१।४।९२)।

(ग) [कुतोऽध्यागच्छतस्तौ हि] अधिपरी अनर्थकौ।

अनर्थकौ [अनर्थान्तरवाचिनौ] अधिपरी कर्म्मप्रवचनीयौ (१।४।९३)।

१६४। सु स्तुतं भवता वाति स्तुतं ब्रह्म न मन्यताम्।
स्याद्भक्तेरपि वर्त्तेत सापि स्तुतिसहस्रकम्॥
अपि स्तौतु जनं धिक् तमपि गर्व्वं वहेत्ततः।
अपि भजत्वपि स्तौतु कृपां जानन्नहैतुकीम्॥

(क) सुः पूजायां [भवता सु स्तुतं सु सिक्तमेव तत्]।

पूजाया सु कर्म्मप्रवचनीय (१।४।९४)।

१६४। स्थिति। भवता ब्रह्म सु 'स्तुत'—"सु पूजायाम्"—वा अति 'स्तुत'—अतिरतिक्रमणे च"—बहुतर समीचीन स्तुतमिति न मन्यताम्। 'भक्ते' अपि स्यात् क्तेर्विन्दु' स्यात, वर्त्तेत। सा भक्ति 'स्तुतिसहस्रकम्' अपि। विन्दुपरिमाणापि क्तिः स्तुतिसहस्रकमतिरिच्य स्वशक्तिमाविष्करोति। अपि जनं 'स्तौतु' यदि जनत्रशेष स्तोतुमभिलाषोऽस्ति तत् करोतु न तत्र वाधास्ति। धिक् त जनं यत' तत, त्वात् 'गर्व्वम्' अपि वहेत्। कृपाम् अहैतुकी जानन्, अपि 'भजतु' अपि 'स्तौतु'—'अपि' पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु"—भगवत्कृपा हेतुमनपेक्ष्योदेतीति जानन् जनञ्च स्तवञ्च करोतु।

(ख) अतिरतिक्रमणे च [भवतातिस्तुतं खलु] ।

अतिक्रमणे पूजायाञ्च अति' कर्म्मप्रवचनीयः (१।४।९५) ।

(ग) [स्याद्]पिः पदार्थसम्भावना-
न्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।

पदार्थ सम्भावना-न्ववसर्ग-गर्हा-समुच्चयेषु अपि. कर्म्मप्रवचनीय (१।४।९६) ।

१६५ । अधि हरौ द्युलोकस्था हरिर्भक्तेष्वधि स्वयम् ।
सेवायां स तु तेषां मां कृपयाधि करिष्यति ॥

[बालक] यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनमित्याद्युक्तम् ।

(क) अधिरीश्वर [एषोऽधि पञ्चालेषु महायशाः] ।

ईश्वरे अधि कर्म्मप्रवचनीय (१।४।९७) ।

(ख) विभाषा कृञि [विज्ञेयस्त्वामधि करिष्यति] ।

कृञि [करोतौ] अधि विभाषा कर्म्मप्रवचनीय (१।४।९८) ।

१६६ । पुरं ह्यसौ गच्छति वा वनाय
तद्याति सत्य मनसा यदेति ।

---

१६५ । अधीति । द्युलोकस्था स्वर्गगामिन' भक्ता. 'हरौ' अधि हरे परिवारा, स्वय हरि 'भक्तेषु' तेषु अधि—''अधिरीश्वरे''—तेषा स्वामी । तेषां भक्ताना सेवाया स हरि तु कृपया 'माम्' अधि—''विभाषा कृञि''—करिष्यति, विनियोक्ष्यते, तत्र तस्य स्वामित्वात् ।

१६६ । पुरमिति । असौ जन 'पुर' गृह नगरं 'वनाय' वा गच्छति । सत्यं 'तत्' नगर गृह वन वा याति, मनसा 'यत्' एति । दृष्टतो गमन न हि गमन, यतः

व्रजत्यसौ मार्गमहो सतां चेत्
सङ्गाय धन्यः स परिश्रमोऽस्य ॥

[भो] गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीया-
चतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि।

गत्यर्थकर्म्मणि चेष्टायां द्वितीयाचतुर्थ्यौ अनध्वनि (२।३।१२)।

१६७। जनसेवितन्तु भयतः परिहाय स गच्छति पथे हि।
यस्मै कस्मै गन्ता तङ्गन्तायं यतो भीतिः॥

आस्थितप्रतिषेधश्च वक्तव्य.। *। [चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवाद-विषयेऽपि यथा स्यात्]।

इति द्वितीया तदपवादश्च।

मन साधर्म्म्यात् वनमपि गृह पुर वा, पुर गृहमपि वन भवति। अहो चेत् यदि असौ सता सङ्गाय 'मार्ग'—"गत्यर्थकर्म्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि"—व्रजति, अस्य जनस्य स परिश्रम. अध्वगमनजन्य. धन्य। सत्सङ्गलाभार्थमेव दूरदेशगमन श्रेयोऽन्यथा वृथापरिश्रम इति भाव।

१६७। जनेति। भयतः भयवशात् जनसेवित तु पन्थान परिहाय 'पथे'—"आस्थितप्रतिषेधश्च वक्तव्य। *।"—स गच्छति उत्पथेनेति शेष। 'यस्मै कस्मै' गन्ता, तस्य गमनस्य न कापि नियति, अय जन. 'तम्' पन्थानं गन्ता, यतो भीतिः अतिसाहसिकत्वात्। भीतस्य प्रतिदिन गमनमार्गस्य परिवर्त्तनं भवति प्रच्छन्नत्वरक्षणाय, न निर्भीकस्य।

इति द्वितीया तदपवादश्च।

१६८। भिक्षां ददातु पात्राय तस्मै न रोचते धनम्।
विषयेभ्यः स्पृहयति चित्तं यस्य कुतः सुखम्॥

(क) चतुर्थी सम्प्रदाने [स्यात् दरिद्राय धनं ददौ]।

सम्प्रदाने [कारके] चतुर्थी (२।३।१३)।

१६९। पात्रं पानायास्मै हितं न नाशाय कल्पते तद्धि।
मरणाय भवति मद्यैराकर्षगुणविरतिर्नु झञ्झायै॥

तादर्थ्ये उपसंख्यानम्।*। क्लृपि सम्पद्यमाने वक्तव्या।*।

उत्पातेन ज्ञाप्यमाने च वक्तव्या।*। हितयोगे च वक्तव्या।*।

१७०। धनाय गच्छन्ति जनास्तमेव
त्यागाय यः सञ्चिनुते धनानि।

१६८। भिक्षामिति। 'पात्राय' दानभाजनाय भिक्षां ददातु। 'तस्मै' न धनं रोचते। यस्य चित्तं 'विषयेभ्यः'—"चतुर्थी सम्प्रदाने"—स्पृहयति तस्य सुखं कुतः। धनेऽरुचेः कारणं विषयसुखस्य परिणामविरसत्वम्।

१६९। पात्रमिति। 'पानाय' पात्रं—"तादर्थ्ये उपसंख्यानम्।*।"—'अस्मै' मद्यपायिने—"हितयोगे च वक्तव्या।*।"—न हितम्। कथम्? तत्पात्रं हि 'नाशाय' कल्पते, मद्यैः 'मरणाय'——"क्लृपि सम्पद्यमाने वक्तव्या।*।"——भवति। 'झञ्झायै' नु—"उत्पातेन ज्ञाप्यमाने च वक्तव्या।*।"—आकर्षगुणविरतिः। यदाकर्षस्याकर्षणगुणादेर्विरतिर्दृश्यते तदा चीनैर्झञ्झामरुदनुमीयते, वस्तुतः पृथिवीस्थाकर्षशक्त्याकर्षगुणस्य काले काले व्यतिक्रमो भवतीति विज्ञानसिद्धं तत्त्वम्।

१७०। धनायेति। तमेव 'धनाय'—"क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः"—धनमाप्तुं जनाः गच्छन्ति यः 'त्यागाय'—"तुमर्थाच्च भाववचनात्"—त्यागं कर्तुं

तस्मै नमो यो वितरत्यमुभ्यो
दिव्यं धनं स्वस्ति चिरं तदस्मै ॥
स्वाहाग्नये वाथ वषट् स्वधा तु
पितृभ्य इत्युक्तिरहो न जातु ।
अलं विमुक्त्यै न सुखाय शक्ता
तं स्वार्थवाह न तृणाय मन्ये ॥

(क) क्रियार्थोपपदस्य च कर्म्मणि स्थानिनः [शुभ] ।

क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिन [अप्रयुज्यमानस्य धातो] कर्म्मणि चतुर्थी (२।३।१४)।

(ख) [भवेत्] तुमर्थाच्च भाववचनाद् [याति भूतये] ।

तुमर्थात् भाववचनात् च [प्रातिपदिकात्] चतुर्थी (२।३।१५) ।

(ग) नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च [शुभ] ।

नम स्वस्ति स्वाहा स्वधा ऽलं-वषड्-योगात् च चतुर्थी (२।३।१६) ।

(घ) मन्यकर्म्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु [प्रिय] ।

मन्यकर्म्मणि अप्राणिषु विभाषा चतुर्थी अनादरे [गम्यमाने] (२।३।१७) ।

धनानि सञ्चिनुते । 'तस्मै' जनाय नम', य अमुभ्य. अर्थिभ्य दिव्य धन वितरति, तत् तस्मात् ''अस्मै'' दिव्यधनवितरणशीलाय स्वस्ति । 'अग्नये' स्वाहा, अथवा 'अग्नये' वषट्, 'पितृभ्य' तु स्वधा इत्युक्ति अहो न जातु 'विमुक्त्यै'—''नम स्वस्ति स्वाहा स्वधालं वषड्योगाच्च''—अलम् पर्य्याप्ता, न 'सुखाय' शक्ता, न हि तादृशोक्त्या मुक्ति सुखी त्यक्त्विा । तं स्वार्थवाह स्वार्थसिद्धयेऽनुष्ठानपर स्वार्थपरायण न 'तृणाय'—''मन्यकर्म्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु''—मन्ये ।

१७१। न त्वा नावं मन्ये मन्ये न त्वा भक्तमिह चेत्।
भवपारोऽमृतता न कृपण न मन्ये त्वा शृगालम्॥

अप्राणिष्वानेऽनावादिष्विति वक्तव्यम्। *।

इति चतुर्थी।

१७२। साधितं तेन यत्कार्य्यं कृपया ह्येव तद्धरेः।
इच्छासाम्येन यदिह कल्याणं यत्प्रसिद्ध्यति॥

(क) [भुक्तं तेन च्छिन्नं] कर्त्तृकरणयोस्तृतीया [स्यात्]।

कर्त्तृकरणयोस्तृतीया (२।३।१८)।

१७१। नेति। न त्वा 'नाव' मन्ये, न त्वा 'भक्तम्' अन्न मन्ये, इह चेत् यदि भवपार' संसारोत्तार अमृतता न। तरणास्तरणीत्व भवसागरपारगमने, अन्नस्यान्नत्व ह्यमृतत्व-लाभे। हे कृपण व्ययकुण्ठ न त्वा 'शृगाल'—"अप्राणिष्वानेऽनावादिषु वक्तव्यम्। *।" —मन्ये। दानभोगवर्ज्जनादनादरभाजनम्।

इति चतुर्थी।

१७२। साधितमिति। 'तेन' अनेन यत्कार्य्यं साधित तत् हरे 'कृपया'— "कर्त्तृकरणयोस्तृतीया"—एव हि। कार्य्यमत्र कल्याणं ज्ञेयम्। यत् यस्मात् इह यत् कल्याणं प्रसिद्ध्यति तत् इच्छासाम्येन भगवदिच्छया नरेच्छाया समत्वेन एकत्वेन।

१७३। मधुरं वचः प्रकृत्या मधुरो व्यवहारः प्रायेण।
गोत्रेण हि द्विजन्मा सुखेन किन्ननु वसेन्नियतम्॥

प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्। *।

१७४। सख्यं न पापेन समं कदाचन
किन्तेन चेत् काण इहाङ्ग चक्षुषा।
योगाच्चियुक्तोऽयमहो न तापसो
जटाभिराभाति हि शान्तदर्शनः॥

(क) सहयुक्तेऽप्रधाने[ऽयं पुत्रेण सह गच्छति]।

सहार्थयुक्ते अप्रधाने तृतीया (२।३।१९)।

(ख) [स्याद्]येनाङ्गविकारो[ऽक्ष्णा काणः कुण्ठस्तु पाणिना]।

येनाङ्गविकार तत तृतीया (२।३।२०)।

(ग) इत्थम्भूतलक्षणे[ऽसौ जटाभिस्तापसो यथा]।

इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया (२।३।२१)।

१७३। मधुरमिति। वच 'प्रकृत्या' मधुर, व्यवहार' 'प्रायेण' मधुर। हि यस्मात् 'गोत्रेण' द्विजन्मा। व्यवहारसम्भाषणेनोच्चगोत्रत्व लक्षितम्। द्विजन्मत्वन्तु पार्थिवजीवनपरिहारेण देवत्वप्राप्त्या। कि ननु नियतं 'सुखेन'—"प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्। *।"—वसेत्? अवश्य वसेदेव।

१७४। सख्यमिति। 'पापेन'—"सहयुक्तेऽप्रधाने"—सम सह न कदाचन सख्यं सौहृद्यम्। तेन किं, चेत् यदि इह अङ्ग हे बाल 'चक्षुषा'—"येनाङ्गविकार"—काण। कथम्? अयं योगाच्चियुक्त। अहो न 'जटाभि'—"इत्थम्भूतलक्षणे"—तापस, हि यस्मात् शान्तदर्शन आभाति तापस इति शेष'। जटोपलक्षितोऽय तपस्वीति भ्रान्तिविजृम्भितम्, प्रशान्तदर्शनेनैव स नित्यपरिलक्षित।

१७५ । शास्त्रेण संज्ञास्यत एष शिल्प
तथा यशो निश्चितमेव विद्यया ।
शतात् स बद्धो मनुतेऽमितेन
न बन्धितो नैव शतेन नित्यशः ॥

(क) [स्यात्] संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्म्मणि [संजानीते तेन] ।
सञ्ज [सपूर्व्वस्य जानाते] कर्म्मणि तृतीया अन्यतरस्याम् (२।३।२२) ।

(ख) हेतौ [पापेन दुःखं स्यात् सुखं पुण्येन निश्चितु] ।
हेतौ तृतीया (२।३।२३) ।

(ग) [स्याद्]ऽकर्त्तर्य्यृणे पञ्चमी [संबद्धः शतादसौ] ।
अकर्त्तरि ऋणे हेतौ पञ्चमी (२।३।२४) ।

१७६ । जाड्येन विद्वत्त्वत एष बद्धः
बुद्ध्या भजेशन्तु सुखस्य हेतोः ।

---

१७५ । शास्त्रेणेति । एष जन शास्त्रेण' तथा 'शिल्प'—"सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कर्म्मणि"—सञ्ज्ञास्यते शास्त्र शिल्पञ्च ज्ञास्यति । कथम् ? निश्चितम् एव 'विद्यया'—"हेतौ"—यश ख्याति । स 'शतात्' शतस्य ऋणस्य हेतो बद्ध मनुते, अमितेन 'शतेन' ऋणेन—"अकर्त्तर्य्यृणे पञ्चमी"—नित्यश न बन्धितो नैव अपि तु बन्धित एव । ससारेऽस्मिन् मुद्रादियहणजनितर्णात् यथा भीति, न तथाऽदृश्यागण्यर्णसमूहेन बन्धितत्वात् । वय परमेशितु. पितुर्मातु स्वजनाना सामान्यत. जनवर्गाणा सविधेऽपरिमितर्णैर्बद्ध इति तत्त्वम् ।

१७६ । जाड्येनेति । एष जन 'जाड्येन' 'विद्वत्त्वत ' 'बुद्ध्या'—"विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्"—बद्ध. । तत. किं कर्त्तव्यम् ? 'सुखस्य' हेतोः—"षष्ठी हेतुप्रयोगे"—ईशं परमेश्वरन्तु

तृथा पुनः पृच्छति केन हेतु-
नासौ विजानाति च कस्य हेतोः ॥

(क) [जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः स्यात्]विभाषागुणेऽस्त्रियाम् ।

गुणे हेतौ अस्त्रिया विभाषा तृतीया (२।३।२५) ।

(ख) षष्ठी हेतुप्रयोगे [स्याद्धेतोरन्नस्य सङ्गतः] ।

हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठी (२।३।२६) ।

(ग) सर्व्वनाम्नस्तृतीया च [स केन हेतुना गतः] ।

सर्व्वनाम्न हेतुप्रयोगे हतौ तृतीया षष्ठी च (२।३।२७) ।

१७७ । कस्मिन् हेतौ कस्य च हेतोः कस्माद्धेतोः केन ।
स्याद्धेतुना च को वा हेतुर्ब्बहुशोऽफलः प्रश्नः ॥

निमित्त-कारण हेतुषु सर्व्वासां प्रायदर्शनम् । * ।

इति तृतीया तदपवादश्च ।

भज । तृथा पुन पृच्छति 'केन' हेतुना जाड्यादिभिर्बद्ध इति शेष, । 'कस्य' हेतो, —"सर्व्वनाम्नस्तृतीया च"—असौ विजानाति च । ईश्वरभजनविरहादेव भवतीति जानातीति भाव ।

१७७ । कस्मिन्निति । 'कस्मिन्' हेतौ 'कस्य' च हेतो, 'कस्मात्' हेतो 'केन' च हेतुना स्यात् 'को' वा हेतु बहुश प्रश्न' अफल , कारणस्याज्ञेयत्वात् ।

इति तृतीया तदपवादश्च ।

१७८ । कुत: प्रेमा विशुद्ध: स्यादजितेन्द्रियमानवात् ।
य: कामवशगो नित्य स स्थानादभ्रंशते खलु ॥

(क) अपादाने पञ्चमी [स्यात् पर्व्वतादवरोहति] ।

अपादाने [कारके] पञ्चमी [विभक्ति] (२।३।२८) ।

१७९ । मेरोर्व्वा भूमेर्व्वा पश्यतु साधोर्महत्त्वं हि ।
अज्ञेयं खल्वेतज्ज्ञानन्तु कुत: पुन: स्वर्गात् ॥

ल्यब्लोपे कर्म्मण्यधिकरणे चोपसङ्ख्यानम् । * ।

प्रश्नाख्यानयोश्च वक्तव्यम् । * ।

१८० । ननु फाल्गुन्याश्चैत्री मासे स तु हिमवति शीतो नु ।
वाराणसी प्रयागादधिकतरेष्वष्टयोजनानि न तु ॥

---

१७८ । कुत इति । 'अजितेन्द्रियमानवात्' कुत विशुद्ध प्रेमा स्यात् आत्मसुख त्याग विना तस्यासम्भवात् । य. कामस्य वशग, स खलु नित्य 'स्थानात्'—"अपादाने पञ्चमी'—भ्रशते । इहलोकात् परलोकाच्च तस्य परिभ्रंश ।

१७९ । मेरोरिति । 'मेरो' मेरुमारुह्य 'भूमे'—"ल्यब्लोपे कर्म्मण्यधिकरणे चोपसङ्ख्यानम् । * ।'—भूमौ उपविश्य वा साधो: महत्त्व पश्यतु, हि निश्चितम् एतत् तस्य साधो महत्त्वम् अज्ञेय ज्ञानेनानधिगम्यम् । कुतस्तत्सम्पर्कीयज्ञानस्यागमस्तदाह—कुत. ज्ञानम् ? ज्ञानन्तु पुन. 'स्वर्गात्'—"प्रश्नाख्यानयोश्च वक्तव्यम् । * ।"—तथाहि—"न मां प्राकटयज्जातु तुभ्य भो मासशोणितम् । पिता तु स्वर्गधामस्थो धन्योऽसि त्वं शिमन्नहो ॥"

१८० । नन्विति । 'फाल्गुन्या' चैत्री 'मासे'—"यतश्चाध्वकालनिर्म्माणं तत. ।*।"—'तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । * ।"—हिमवति हिमालये स तु मास शीत: शीतप्रधान' नु ? वाराणसी प्रयागात् अधिकतरेषु 'योजनेषु' न तु 'अष्टयोजनानि'—"अध्वन. प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या । * ।" पुरुषोत्तमोक्तानि । अर्द्धेनाधिकानि द्वादश-योजनानि क्रोशाना पञ्चाशत् तु तत्त्वतो दूरत्वम् ।

यतश्चाध्वकालनिर्म्माणं तत । * । तद्युक्तात् काले सप्तमी वक्तव्या । * ।
अध्वन प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या । * ।

१८१ । कस्त्राता परमादन्यो बन्धायास्मादिलक्षणः ।
आरादस्मान्न गन्तव्यं देवः को वेतरो हरेः ॥
नास्मादृते ज्ञानदाता गङ्गायाः पूर्व्वं आसते ।
तटे ब्रह्मविदश्चातः पूर्व्वं काले हिमालये ॥
प्राक् प्रत्यक् देशतो नायं भेदो भ्रान्तविभेदकः ।
दक्षिणाद्युत्तरा वाथ चेत् परे मिलिता वयम् ॥

(क) [वाला]ऽन्यारादितरर्त्तेदिक्-
शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियु-
क्ते[ऽन्यस्तस्माद्देवदत्तादि] ।

अन्या-ऽऽरादि तर-र्ते-दिक् शब्दा ऽञ्चूत्तरपदा ऽऽजा-ऽऽहि युक्ते पञ्चमी (२।३।२९) ।

१८२ । उत्तरतो हिमवतः स्वर्गो दक्षिणतः पुनः ।
यमालयो भारतस्य मिथ्या हृदि विलोकय ॥

---

१८१ । क इति । 'परमात्' परमेश्वरात् अन्य क त्राता ? 'अस्मात्' ईश्वरात् विलक्षण' विषय. बन्धाय । 'अस्मात्' आरात् विषयस्य समीपे न गन्तव्यम् । 'हरे' इतर. क वा देव. ? 'अस्मात्' हरे. ऋते न ज्ञानदाता, 'गङ्गाया' पूर्व्वे तटे ब्रह्मविद' आसते, 'अत:' पूर्व्वे काले हिमालये आसतेति शेष , 'देशत:' प्राक् प्रत्यक्, दक्षिणाद्धि उत्तरा वा—"अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तर पदाजाहियुक्ते"—नाय भेद. भ्रान्तविभेदक , चेत् यदि वयं परे परमेश्वरे मिलिता. ।

१८२ । उत्तरत इति । 'हिमवत' उत्तरत स्वर्ग 'भारतस्य' दक्षिणत —"षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन"—पुन. यमालय. , एतत् मिथ्या, हृदि विलोकय स्वर्गं नरकञ्चेति शेष. ।

(क) [दक्षिणतो ग्रामस्य] षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।

अतसर्थप्रत्ययेन युक्ते षष्ठी (२।३।३०) ।

१८३ । दक्षिणेन हिमगिरिमुत्तरेण ह्युदन्वतः ।
विन्ध्यः कटितटे भाति भूषणं भारतस्य वा ॥

(क) [स्याद्] एनपा द्वितीया[ऽद्रेरुत्तरेण वनं यतः] ।

एनपायुक्ते द्वितीया [षष्ठी] (२।३।३१) ।

१८४ । विना धनं नाथ जनेन यौवनात्
सुखं पृथङ्मन्यत एष धर्म्मात् ।
धिया न नाना खलु मुग्धया ततो
यतस्ततोऽन्यन्ननु दुःखमेकलम् ॥

(क) [स्यात्] पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां [भोः]।

पृथक्-विना नानाभि [योगे] तृतीया अन्यतरस्याम् (२।३।३२) ।

---

१८३ । 'हिमगिरिं' दक्षिणेन, 'उदन्वत.'—"एनपा द्वितीया"—उत्तरेण हि विन्ध्य' भारतस्य कटितटे भूषण वा इव भाति ।

१८४ । विनेति । 'धन' विना 'जनेन' विना अथवा 'यौवनात्' विना न सुखम् । एष तादृक्चिन्तनशीलो जन' मुग्धया धिया 'धर्म्मात्' पृथक् मन्यते सुखमिति शेष । धनादिक न हि सुखस्य कारण किन्तु धर्म्म, यत सुखं न धर्म्मतो भिन्नम तदेवाह—यत. 'तत:' धर्म्मात् न नाना—"पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्"—भिन्नम् सुखमिति शेष. । 'तत.' धर्म्मात् अन्यत् ननु एकल केवल दु खम् ।

१८५। कृच्छ्रेणायं विषयकलुषादल्पतो नैव मुक्तः
स्तोकाद्बद्धः स तु कतिपयान्मुक्त आसीन्नु पूर्व्वम्।
दूरं पापाद्विषमविमतेरन्तिकं धर्म्मनीते-
र्दूरेणातः क्षिपति विषयानन्तिकात् सज्जनस्य॥

(क) करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकति-
पयस्यासत्त्ववचनस्य [वाल]।

स्तोका ऽल्प-कृच्छ्र कतिपयस्य असत्त्ववचनस्य करणे [कारके] तृतीया अन्यतरस्याम् (२।३।३३)।

१८५। कृच्छ्रेणेति। विषयकलुषात् अयं जनः नैव 'अल्पतः' मुक्तः 'कृच्छ्रेण' मुक्त इति शेषः। स तु साधकोऽन्य 'स्तोकात्' बद्ध आसीत्, सुतरां पूर्व्वं 'कतिपयात्'—"करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य"—मुक्त आसीत् नु। बन्धनस्याल्पत्वादल्पसाधनेनैव मुक्तोऽभवत्। 'विषमविमतेः' 'पापात्' दूरं, 'धर्म्मनीतेः' अन्तिकं, सुतराम् 'सज्जनस्य' अन्तिकात् 'अतः' दूरेण—"दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्" "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च"—विषयान् क्षिपति। विमतिपापाभ्यां दूरं धर्म्मनीतेरन्तिकं सुतरां सज्जनस्य समीपे वसन् तादृशजनस्य हि सज्जनसङ्गतिः सम्भवति—अतः साधकात् दूरेण विषयान् क्षिपति तादृग्जन इति शेषः।

इति पञ्चमी।

(ख) दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्या[मन्तिकं वनात्]।

दूरान्तिकार्थैः [योगे] षष्ठी अन्यतरस्यां [पञ्चमी] (२।३।३४)।

(ग) [बाल] दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चा[न्तिकाद्गृगोः]।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया तृतीया पञ्चमी च (२।३।३५)।

इति पञ्चमी।

१८६। आस्ते हृदीशः परमस्तदन्तिके
वासः प्रयासेन न साध्य ईप्सितम्।
तस्मिन् समस्तं लभते नु मानव-
स्तस्माहृतेऽन्येषु कथं समादरः॥

(क) सप्तम्यधिकरणे च [स्थाल्यां पचति स तिले तैलम्]।

अधिकरणे [कारके] सप्तमी दूरान्तिकार्थेभ्यश्च (२।३।३६)।

१८६। आस इति। परमः ईशः 'हृदि' आस्ते। 'तदन्तिके' वासः न प्रयासेन साध्यः। तथाहि प्रह्लादः—"को नु प्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत् सतः। स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः॥" मानवः 'तस्मिन्' समस्तम् ईप्सितं नु लभते। तथाच—"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये नराः पर्य्युपासते। तेषां सततयुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्।" तस्मात् परमेश्वरात् ऋते कथम् 'अन्येषु'—"सप्तम्यधिकरणे च"—समादरः। "सामान्यतः किं विषयोपपादनै"रित्येष पादः इममेवार्थं भङ्ग्यन्तरेण व्यनक्ति।

१८७। नाधीती व्याकरणे प्रशस्यते दैवते ह्यसाधुश्चेत् ।
सत्सु तरत्सु विमूढ़ा आसत इह परमेशविमुखाः॥
तिष्ठत्स्वसत्सु सन्तस्तरन्ति ते पुनरिह सत्सु तिष्ठत्सु ।
द्वीपिनमिह हन्ति हि यच्चर्म्मणि तज्जनशान्तयेऽपि॥

क्तस्येन्विषयस्य कर्म्मण्युपसङ्ख्यानम् । * ।

साध्वसाधुप्रयोगे चोपसङ्ख्यानम् । * ।

कारकार्हाणां कारकार्हत्वेऽकारकार्हाणां चाकारकत्वे तद्विपर्य्यासे च सप्तमी । * ।

निमित्तात् कर्म्मयोगे वक्तव्या । * ।

१८७। नाधीतीति। 'व्याकरणे'—"क्तस्येन्विषयस्य कर्म्मण्युपसंख्यानम् । * ।"—अधीती अधीतम् अनेनेति अधीती न प्रशस्यते, चेत् यदि 'दैवते' ईश्वरे—"साध्वसाधु-प्रयोगे चोपसङ्ख्यानम् । * ।"—हि असाधु । 'सत्सु' तरत्सु परमेशविमुखा विमूढा इह आसते। सन्तो हि तरणक्रियार्हा तेऽत्र तरणकर्त्तारः। यदा ते भवसागरोत्तीर्णा भवन्ति तदा ह्यसन्त आसते तरणानर्हत्वात् । 'असत्सु' तिष्ठत्सु सन्त तरन्ति। असन्त. तरणक्रियानर्हा. तेषां तरणक्रियायामकर्त्तृत्वात् ते तिष्ठन्ति सन्तस्तरन्ति। 'सत्सु'—"कारकार्हाणां कारकार्हत्वेऽकारकार्हाणां चाकारकार्हत्वे तद्विपर्य्यासे च सप्तमी । * ।"—तिष्ठत्सु इह इहलोके ते असन्त तरन्ति नद्यादीनिति शेष। यद्यपि पारलौकिक तरणक्रियायां तरणक्रियार्हा. सन्त एव तरन्ति, इहलोके नद्यादितरणक्रियायां यद्यपि सन्त एव तरणार्हास्तथापि निर्द्धनत्वात्ते ह्युपेक्षिताः, सुतरां तरणक्रियायां तेषामकर्त्तृत्वम् अनर्हाणामसतान्तु तत्र कर्त्तृत्वम्। इह द्वीपिनं व्याघ्रं यत् 'चर्म्मणि'—"निमित्तात् कर्म्मयोगे वक्तव्या । * ।"—व्याघ्रशरीरसंयुक्तचर्म्मनिमित्तं तं हन्ति, तत् जनशान्त्येऽपि भवति।

१८८ । गतेषु दुःखेषु मनः प्रसीदति
रुदत्सु चात्मीयजनेषु सोऽव्रजत् ।
स्वकृत्यहेतौ रुदतां पुरा पुन-
र्जनः प्रवव्राज विरक्तमानसः ॥

(क) [वाल] यस्य च भावेन भावलक्षण[मिष्यते] ।

यस्य च भावेन [क्रियया] भावलक्षणं [क्रियान्तरं लक्ष्यते] तत सप्तमी(२।३।३७)।

(ख) षष्ठी चानादरे [सोऽयं प्राव्राजीद्रुदतामहो] ।

अनादरे [अनादराधिक्ये भावलक्षणे] षष्ठी सप्तमी च (२।३।३८)।

१८९ । स्वामीश्वरोऽस्माकमहो जनेषु
सर्व्वेष्वसौ चाधिपतिः परेशः ।
अस्मिन्न दायाद ऋतेषु साक्षी
कस्मिन् प्रसूतः प्रतिभूर्न चास्मिन् ॥

---

१८८ । गतेष्विति । दुःखेषु 'गतेषु'—"यस्य च भावेन भावलक्षणम्"—मनः प्रसीदति । आत्मीयजनेषु 'रुदत्सु' स्वकृत्यहेतौ स अव्रजत, पुरा पुन विरक्तमानस जन 'रुदतां'—"षष्ठी चानादरे"—रुदत आत्मीयजनाननादृत्य प्रवव्राज । वर्त्तमान-समये प्रव्रजन नैकान्त किन्तर्हि कार्य्यसाधनार्थं सामयिकम्, पुरा तु विरक्त सन् चिराय प्रवव्राज ।

१८९ । स्वामीति । असौ ईश्वर 'अस्माक' स्वामी, अहो सर्व्वेषु 'जनेषु' असौ परेश परमेश्वर च अधिपति, 'अस्मिन्' ईश्वरे न दायाद' तदैश्वर्य्यभागी अद्वितीय-प्रतिमाविरहितत्वात्, असौ ऋतेषु' सदनुष्ठानेषु साक्षी । असौ परमेश्वर 'कस्मिन्' प्रसूत. अजत्वात् न कस्मिन्नपि, 'अस्मिन्'—"स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च"—परमेश्वरे न च प्रतिभू तत्स्थानीयोऽन्य. ।

(क) स्वामीश्वराधिपतिदायाद-
साक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च [भोः]।

स्वामी-श्वरा-धिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू प्रसूतैश्च [योगे] षष्ठीसप्तम्यौ (२।३।३९)।

१९०। आयुक्त एषोऽनुगतौ हरेश्चेत्
सर्व्वत्र नित्यं कुशलः किल स्यात्।
लोकेषु च श्रेष्ठतमो जनानां
श्रेष्ठोऽयमुद्युक्ततरोऽपरेभ्यः॥

(क) [बालका]ऽऽयुक्तकुशलाभ्याञ्चा-
सेवायां [स कुशलो हि वचने]।

आयुक्तकुशलाभ्यां च आसेवायां [गम्यमानायां] षष्ठीसप्तम्यौ (२।३।४०)।

(ख) यतश्च निर्द्धारणं [स श्रेष्ठो ज्ञानेन तेषु च]।

यतः निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ (२।३।४१)।

(ग) [स्यात्] पञ्चमी विभक्ते[ऽसौ तस्माच्छ्रेष्ठतरो गुणैः]।

विभक्ते [निर्द्धारणाश्रये] पञ्चमी (२।३।४२)।

१९०। आयुक्त इति। एष चेत् यदि हरेः 'अनुगतौ' आयुक्तः तत्परः, किल निश्चितं नित्यं 'सर्व्वत्र'—"आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्"—कुशलः स्यात्। भगवति नियुक्तचित्तस्य सर्व्वत्र कुशलत्वम्। एष जनः 'लोकेषु' श्रेष्ठतमः, 'जनानां'—"यतश्च निर्द्धारणम्"—श्रेष्ठः प्रियतमः। अयम् 'अपरेभ्यः'—"पञ्चमी विभक्ते"—उद्युक्ततरः नियतं कर्म्मण्युत्साहपरः। "यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्व्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः" इति तत्त्वम्।

१९१ । साधुर्मातरि नित्यं स निपुणोऽध्ययनेषु च ।
धन्यः साधुरयं भृत्यो राज्ञः साधुर्जनं प्रति ॥

(क) [निपुणो मातरि] साधुनिपुणाभ्या-
मर्च्चायां सप्तम्यप्रतेः [स्यात्] ।

साधुनिपुणाभ्यां [योगे] अर्च्चायां [गम्यमानायां] अप्रतेः [प्रतेरप्रयोगे] सप्तमी (२।३।४३) ।

१९२ । स तमनु साधुर्नित्यं तां परि जीवितमस्य फलवत्।
पूज्योऽसाधुर्न पुनर्लोकेऽस्मिन् परजीवनेऽपि ॥

अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम । * ।

१९३ । केशेषु प्रसितो वेशैरुत्सुकश्चात्महा खलु ।
पुष्ये संयतचित्तः स्या मघाभिर्ब्रह्मवान् भवेः ॥

---

१९१ । साधुरिति । नित्य स 'मातरि' साधु 'अध्ययनेषु' च निपुण । अयं भृत्य 'राज्ञ' साधु । 'जन' प्रति—"साधुनिपुणाभ्यामर्च्चाया सप्तम्यप्रते"—साधु धन्य ।

१९२ । स तमिति । 'त'मनु 'ता' परि—"अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ।*।"—स नित्य साधु । अस्य जनस्य जीवित फलवत् नरनारीषु साध्वाचारशीलत्वात् । असाधु पुन. न अस्मिन् लोके परजीवनेऽपि पूज्य. ।

१९३ । केशेष्विति । 'केशेषु' प्रसित आसक्त 'वेशै.'—"प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च"—उत्सुक. खलु आत्महा केशादीन् प्रत्यासक्तत्वादात्मन्यनादरपर , अतएवात्मघाती । 'पुष्ये' पुष्यनक्षत्रयुक्ते काले सयतचित्तः स्या तत्र संयममनुतिष्ठ, 'मघाभि.'—"नक्षत्रे च लुपि"—मघानक्षत्रयुक्तकाले ब्रह्मवान् भवे ब्रह्मोत्सवाय निर्द्दिष्टकालत्वात् ।

इति सप्तमी तदपवादश्च ।

——०:०——

(क) [स्यात्]प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च [प्रसितो धनैः]।

प्रसितोत्सुकाभ्या [योगे] तृतीया सप्तमी च (२।३।४४)।

(ख) नक्षत्रे च लुपि [चीरं पुष्ये मूलेन मूलकम्]।

लुपि च नक्षत्रे तृतीयासप्तम्यौ (२।३।४५)।

इति सप्तमी तदपवादश्च ।

१९४ । नरो वा नारी वा कमलममलं वाढ़कमहो
तथा नीचैरुच्चैरपि च बहवो द्वौ विमलधीः ।
तथैको यो या यद्गुणभवन यौ या तदखिलं
व्यनक्ति व्यक्तीनां कतिपयदशां व्यक्तमिह भोः ॥

(क) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-
वचनमात्रे प्रथमा [कुमारी]।

प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा (२।३।४६)।

---

१९४ । नर इति । 'नर' वा 'नारी' वा अमल 'कमल' वा अहो 'आढकम्' परिमाणविशेष, तथा 'उच्चै' 'नीचै' अपि च 'बहव' 'द्वौ' 'एक' 'य' 'या' 'यत्' 'यौ' 'ये'—"प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा"—तत् अखिलं हे 'विमलधी' 'भो गुणभवन'—"सम्बोधने च" "आमन्त्रितम्" "एकवचन सम्बुद्धि"—व्यक्तीनां द्रव्याद्रव्याणा कतिपयदशा व्यक्त स्फुटम् व्यनक्ति । नरत्वादिकावस्था अगण्या लिङ्गवचनपरिमाणघटिता या अत्र प्रोक्तास्ता खलु कतिपया. ।

इति प्रथमा ।

———०———

(ख) सम्बोधने च [हे राम],—

सम्बोधने च प्रथमा (२।३।४७)।

(ग) सामन्त्रित[महो हरे]।

सम्बोधने या प्रथमा सा आमन्त्रितम् (२।३ ४८)।

(घ) एकवचनं सम्बुद्धि[र्यथा हे राम माधव]।

आमन्त्रितप्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धि (२।३।४९)।

इति प्रथमा।

१९५। भोगस्य कामेन स वस्तुजाते
घृतस्य जानीत इव प्रवर्त्तते।
स्मरेद्धरेश्चेद्दयते स तस्य
चित्तस्य चेष्टे तमिमं त्वधीयात्॥

१९५। स इति। स 'भोगस्य'—"षष्ठी शेषे"—कामेन अभिलाषेण वस्तुजाते वस्तुसमूहे प्रवर्त्तते 'घृतस्य'—"ज्ञोऽविदर्थस्य करणे"—जानीत इव, यथा यो हि घृते रक्तो निवृत्तो वा भवति स चित्तभ्रान्त्या सर्व्वत्र घृतबोधेन प्रवर्त्तते, तथा भोगाभिलाषी जन स्वचित्तविकारवशात् पुष्पादिष्वतिपवित्रवस्तुष्वपि कुत्सितभोगास्पदत्वेन प्रवर्त्तते, ततस्तेभ्योऽतिविशुद्धवस्तुभ्योऽपि तस्य चित्तविकार उपतिष्ठते। चेत् यदि स 'हरे' स्मरेत्, स हरि 'तस्य' दयते तमनुगृह्णाति, 'चित्तस्य' च ईष्टे यथेष्ट विनियुङ्क्ते। 'तमिमं' हरि तु 'अधीयात्'—"अधीगर्थदयेशां कर्म्मणि"—"शेष इति च"—स्मरेत्। स्मरणेन हि चित्तविकारविनिवृत्ति।

(क) षष्ठी शेषे [पशोः पादः पितुः पुत्रस्तदस्य च]।

शेषे [स्वस्वामिसम्बन्धादौ] षष्ठी (२।३।५०)।

(ख) ज्ञोऽविदर्थस्य करणे [जानीते सर्पिषो यथा]।

ज्ञ [जानाते] अविदर्थस्य करणे षष्ठी (२।३।५१)।

(ग) अधीगर्थदयेशां कर्म्मणीष्टि मधुनो यथा]।

अधीगर्थ दये शा कर्म्मणि [कारके] षष्ठी [शेषत्वेन] (२।३।५२)।

१९६। एलां तथोपस्कुरुते लवङ्ग-
स्यैतस्य रोगो रुजति प्रवृत्ते।
अत्यन्नपाने पुनरामयश्च
तमामयत्यङ्ग कृतापचारम्॥

(क) [स्यात्] कृञः प्रतियत्ने[ऽम्लस्योपस्कर्त्तुं कृतश्रमः]।

कृञ [करोते] कर्म्मणि [शेषत्वेन] षष्ठी (२।३।५३)।

(ख) रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः [स्मृतेः]।

रुजार्थाना [धातूना] भाववचनाना [भावकर्त्तृकाणा] अज्वरे कर्म्मणि [शेषत्वेन] षष्ठी।

१९६। एलामिति। 'एला' तथा 'लवङ्गस्य'—"कृञ प्रतियत्ने" "शेष इति"—उपस्कुरुते, 'एतस्य' रोगो रुजति, एला लवङ्गस्येत्युपलक्षणम् एलाद्युपस्कारयुक्तमाहार्य्यं अतिगुरु अतएव ततो रोगोत्पत्ति। पुन अत्यन्नपाने प्रवृत्ते आमयश्च कृतापचार 'तम्'—'रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे'' "शेष इति"—अङ्ग हे बाल आमयति।

१९७। तापः सन्तापयति ज्वरो ज्वरयति हि परिवृढः।
जनमजितलोभविधुरं नियमान् विलङ्घ्य भुङ्क्ते तं सः॥

अज्वरि-सन्ताप्योरिति वक्तव्यम्। *।

१९८। स नाथते यद्विषयस्य तस्य
पिनष्टि चोज्जासयति प्रहन्ति।
उन्नाटयन् क्राथयति प्रकामं
न तं विरक्तं प्रणिहन्ति कश्चित्॥

(क) [बालक]आशिषि नाथो[मर्त्त्योऽसौ नाथते हि यथा]।

नाथ आशिषि [शेषत्वेन] षष्ठी (२।३।५५)।

(ख) [बाल] जासिनिप्रहणनाट-
क्राथपिषां हिंसायां [निहन्ति]।

जासि-निप्रहण-नाट-क्राथ-पिषां हिंसाया कर्म्मणि षष्ठी (२।३।५६)।

१९७। ताप इति। अजितलोभविधुरं 'जन' परिवृढ ताप सन्तापयति, ज्वरो ज्वरयति—"अज्वरि-सन्ताप्योरिति वक्तव्यम्। *।"—स लोभपरवश नियमान् शारीरिकान् विलङ्घ्य त ज्वरं तज्जनितसन्तापञ्च भुङ्क्ते।

१९८। स इति। स जनः यत् यस्मात् 'विषयस्य'—"आशिषि नाथः"—विषयो भोगस्य मे भूयादित्याशास्ते, तत् तस्मात् 'तस्य'—"जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्"—पिनष्टि उज्जासयति प्रकामम् उन्नाटयन् क्राथयति स विषय इति शेष.। 'त'—"शेत्र इत्येव"—जन विरक्तं विषयविमुख न कश्चिद्विषय. प्रणिहन्ति। विषयानुराग एव विनाशनिमित्त, विषयविरागो हि बन्धविमुक्तेर्हेतु.।

१९९। शतानां कोटीनां व्यवहरति वा दीव्यति पुनः
स लक्षाणां नित्यं पणत इह वा तत्सममहो।
शतं लक्षं कोटिं व्यवहरति संदीव्यति मुहु-
रितीयं वृत्तिर्नो तमवति जनं संसृतिभयात्॥

(क) [शुभ स्मृता] व्यवहृपणोः समर्थयोः।

समर्थयो. [समानार्थयो] व्यवहृपणो. कर्म्मणि षष्ठी (२।३।५७)।

(ख) दिवस्तदर्थस्य [यथा शतस्य दीव्यति प्रिय]।

तदर्थस्य [व्यवहृपणि समानार्थस्य] दिव कर्म्मणि षष्ठी (२।३।५८)।

(ग) [त्रेया] विभाषोपसर्गे [सहस्रं प्रतिदीव्यति]।

सोपसर्गस्य तदर्थस्य दिव. विभाषा कर्म्मणि षष्ठी (२।३।५९)।

२००। उपासतेऽह्नो ननु पञ्चकृत्वो
येऽहन्यहो दिनं कदाप्युपास्ते।

१९९। शतानामिति। 'शतानां' स व्यवहरति 'कोटीनां' वा पुनः दीव्यति, इह 'लक्षाणां' वा—"व्यवहृपणो समर्थयोः" "दिवस्तदर्थस्य"—पणते, अहो तत्समम्। कथम्? मुहु 'शतं' 'लक्षं' 'कोटिं' व्यवहरति संदीव्यति—"शेष इत्येव"—"विभाषोपसर्गे"—इति इयं वृत्ति' तं जनं संसृतिभयात् न अवति। न हि धनै संसृति-भयवारणम् परमेशभजनेन तु।

२००। उपासत इति। ननु ये 'अह्न'—"कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे"—पञ्चकृत्व. उपासते, अहो कदापि हि. 'अहनि'—"शेष इत्येव"—न उपास्ते स एष

स एष तेषां यदि निन्दकः स्यात्
पाषण्डमध्ये खलु शायिकाऽस्य ॥

(क) [बाल] क्लोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे [स्मृता] ।

क्लोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी (२।३।६४) ।

(ख) [आसिकास्य पुरां भेत्ता स्यात्] कर्त्तृकर्म्मणोः कृति ।

कृति कर्त्तृकर्म्मणो षष्ठी (२।३।६५) ।

२०१ । पानन्तु पयसां तेन साधु पुष्टिबलप्रदम् ।
भोजनं पललस्याङ्ग योगिनातिविगर्हितम् ॥

(क) उभयप्राप्तौ कर्म्मण्या[श्चर्य्यं दोहो गवाञ्च तैः] ।

उभयप्राप्तौ कृति कर्म्मणि षष्ठी (२।३।६६) ।

२०२ । चेत् भेदिकाऽस्य कुमतेः कुशलस्य च वा चिकीर्षाऽस्य ।
अनुशासनञ्च विवृतिः स्यादाचार्य्येणेशस्य च ॥

यदि 'तेषां' निन्दकः स्यात्, पाषण्डमध्ये खलु 'अस्य'—"कर्त्तृकर्म्मणो कृति"—शायिका। स जन पाषण्डमध्ये गण्यो भवति योऽसौ तादृशानुपासनासरतान् निन्दति ।

२०१ । पानमिति । तेन साधु 'पयसां' पान पुष्टिबलप्रदम् अङ्ग हे बाल योगिना पललस्य'—"उभयप्राप्तौ कर्म्मणि'—भोजनम् अतिविगर्हितम् हिंसाप्राधान्यात् भोगदोषदुष्टत्वाच्च ।

२०२ । चेदिति । चेत् यदि 'अस्य' 'कुमतेः' भेदिका 'अस्य' कुशलस्य' वा—"अकाकारयो प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् । * ।"—चिकीर्षा 'आचार्य्येण' विवृति' ईशस्य' च—"शेषे विभाषा । * ।"—अनुशासन स्यात् । कुमतिच्छेदे प्रवृत्तौ आचार्य्यस्य परमशिक्षाविवृतौ प्रवृत्ति, कुशले चित्तनिवेशे भगवतो निर्देशागमो भवतीति पूर्व्वापरसम्बन्ध । विवृतिरिति पाठे आचार्य्येणानुशासनम्, विवृति. ईशस्य, कुशलस्य मार्गे भगवता नित्य स्मरणम् ।

अक्ताकारथो प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् । * ।

शेषे विभाषा । * ।

२०३ । सर्व्वेषां पूजितः सोऽयं सतां सर्व्वत्र सम्मतः ।
फलानां तृप्त एवासौ निर्वृतिं परमां गतः ॥

(क) क्तस्य च वर्त्तमाने [स्यात् पूजितोऽसौ सतां यथा] ।

क्तस्य च वर्त्तमाने षष्ठी भवति (२।३।६७) ।

२०४ । हसितं त्रिदोषविकृतिप्रपीड़ितस्य भयाय नित्यम् ।
कल्मषविकारविकृतेर्नैतद्ध्वंसाय ननु तस्य ॥

नपुंसके भाव उपसंख्यानम् । * ।

शेषविज्ञानात् सिद्धम् । * ।

२०५ । उषितन्त्विदमेवैषां हरिचरणपङ्कजम् ।
नेता स्वर्गस्य लोकानां स तं नेता न चापरः ॥

---

२०३ । सर्व्वेषामिति । सोऽयं जनः 'सर्व्वेषां' पूजितः, सर्व्वत्र सर्व्वस्मिन् विषये 'सतां'—"क्तस्य च वर्त्तमाने"—सम्मतः । कथम् ? 'फलानां' तृप्त एव असौ परमां निर्वृतिं गतः प्राप्तः ।

२०४ । हसितमिति । 'त्रिदोषविकृतिप्रपीडितस्य'—"नपुंसके भाव उपसंख्यानम् । * ।"—हसितं नित्यं भयाय । 'कल्मषविकारविकृतेन' जनेन—"शेषविज्ञानात् सिद्धम् । * ।"—एतत् हसितं ननु तस्य जनस्य ध्वंसाय । रोगजनितविकारोत्थितहास्यं यद्यपि भयमुत्पादयेत्, न खलु तस्यात्मनो विनाशाय, पापकृतविकारेण तु विनाशः ।

२०५ । उषितमिति । इदं हरिचरणपङ्कजम् एव 'एषाम्'—"अधिकरणवाचिनश्च"—उषितम् । स हरिः 'लोकानां' 'स्वर्गस्य' नेता, न च अपरः 'लोकानां' तं स्वर्गं नेता । [द्विकर्म्मणां प्रयोगे कर्त्तरि कृति द्वयोरपि षष्ठी द्वितीयावत् । अन्ये प्रधाने कर्म्मण्याहुः] ।

(क) अधिकरणवाचिनश्चो[षितमेतन्नित्यं सतां हि] ।

अधिकरणवाचिनश्च क्तस्य षष्ठी (२।३।६८) ।

२०६ । भजन्नीशं दिदृक्षुश्च यजमानोऽन्यमत्र किम् ।
मण्डयमान आत्मानं कर्त्ता कर्म्म न गर्हितम् ॥
अलङ्करिष्णुर्हृदयं न घातुकः
कृत्वा कुकार्य्यं कृतवान् स पुण्यम् ।
कृतञ्च यत्तेन न गर्व्वमाप्त-
स्ततस्तदीषत्करमेव तेन न ॥

(क) [अन्नं पचन्निह] न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् ।

लोका [ल उक]-ऽव्यय-निष्ठा-खलर्थ तृना [प्रयोगे] न षष्ठी (२।३।६९) ।

२०७ । कामुक एष हि वित्तस्येह च वदिता जनापवादांश्चेत् ।
आत्मानं त्वाघ्नानो द्विषन् जनानां सतश्चैषः ॥

कमेरुकारान्तस्य भाषाया प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् । * ।

द्विष शतुर्व्वा वचनम् । * ।

---

२०६ । भजन्निति । 'ईशं' भजन्, दिदृक्षुश्च तमिति शेष 'अन्य' परमेशव्यति रिक्तं किमत्र यजमान' । इह 'आत्मान' मण्डयमान' न गर्हितं 'कर्म्म' कर्त्ता भवति । 'हृदयम्' अलङ्करिष्णु न घातुक, 'कुकार्य्यं' कृत्वा स 'पुण्यं' कृतवान् 'तेन' यत् कृतं, तत 'गर्व्वं' न आप्त, तेन'—"न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम्"—न तत् ईषत्करम् प्रयत्नसाध्यत्वात् ।

२०७ । कामुक इति । चेत् यदि इह एष हि 'वित्तस्य' कामुकः—"कमेरुकारान्तस्य भाषाया प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।"—जनापवादान् वदिता, 'जनाना' 'सतश्च' द्विषन्—"द्विष, शतुर्व्वा वचनम् । * ।"—आत्मान तु आघ्नानो भवति । स जन आत्मघाती ।

२०८। कारको व्रजति कृत्यमप्रियं
गामिनं सदसमस्य साधने।
शास्तु सा सततमत्र वा शतं
दायिना सकृपमाचरत्वहो॥

(क) [यात्यन्नं भोजको]ऽकेनोर्भविष्यदधमर्णयोः।
अकेनोर्भविष्यदधमर्णयो न षष्ठी (२।३।७०)।

२०९। कर्त्तव्यो भवता धर्म्मो नाधर्म्मो भवतः पुनः।
स्तोत्राणां गेय एव स्याच्चाटूनां न भवान् क्वचित्॥

(क) [स्यात्]कृत्यानां कर्त्तरि वा[मया सेव्योऽथवा मम]।
कृत्यानां कर्त्तरि वा षष्ठी [न कर्म्मणि] (२।३।७१)।

२१०। नेतव्या जनसदसं नीतिः शास्त्रविदा तु नियतम्।
कृष्टव्यः स कुवृत्तो जनमण्डल्या विचारसमितिं हि॥

२०८। कारक इति। अप्रियं 'कृत्य' कर्म्म कारको व्रजति, अस्य अप्रियस्य कृत्यस्य साधने 'सदसं' गामिनं तं सा सदः सततं शास्तु। अत्र सदसि वा 'शतं'—"अकेनोर्भविष्यदधमर्णयोः"—दायिना सह षष्ठी सकृपम् आचरतु। यो हि समाजस्यामङ्गल-कर्म्मणि रतः स शासनार्हः, किन्तु ऋणे बद्धः न स तथेति पूर्व्वपरसम्बन्धः।

२०९। कर्त्तव्य इति। 'भवता' धर्म्मः कर्त्तव्यः, न पुनः 'भवतः'—"कृत्यानां कर्त्तरि वा"—अधर्म्मः कर्त्तव्यः। भवान् गेयः स्तोत्राणाम् एव स्यात् न क्वचित् चाटूनाम्। ईश्वरप्रशंसाया न तु जनविशेषसन्तोषसम्पादनार्थं वचनरचना कर्त्तव्या।

२१०। नेतव्येति। 'शास्त्रविदा' तु नियतं 'नीतिः' 'जनसदसं' नेतव्या; 'जन-मण्डल्या' स कुवृत्तः 'विचारसमितिं'—"उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः।*।"—कृष्टव्यः हि। "अत्याचारं मा वकुद्ध्वपेटं ददत प्रति। गण्डे दक्षिणके चान्यमुपेतेत्यनुशास्मि भो॥" इत्यनुशासनं जनपरं न मण्डलीपरमन्यथा विचारानुशासनं विरुध्येत।

उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्या प्रतिषेधो वक्तव्य ।*।

२११। तुल्यः साधोः परेणापरजन इह को दैवतं वोपमात्र
तस्यास्ति नो तुला वा त्रिभुवनविभवे तुच्छबोधः श्रितानाम्।
भूयाद्भद्रं सुखं भोः कुशलमितरतेर्मद्रमायुष्यमस्य
शर्म्मार्थोऽस्मै हितं शं निखिलजनहिताशंसिने सुष्ठु भूयात्॥

(क) [स्यात्] तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां
तृतीयान्यतरस्यां [कल्याण]।

अतुलोपमाभ्या तुल्यार्थै तृतीया अन्यतरस्या [पक्षे षष्ठी] (२।३।७२)।

(ख) [बाल] चतुर्थी चाशिष्यायुष्य-
मद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः।

आशिषि [गम्यमानायाम्] आयुष्य मद्र भद्र कुशल-सुखा र्थ हितै चतुर्थी षष्ठी च (२।३।७३)।

अत्रायुष्यादीना पर्य्यायग्रहण कर्त्तव्यम्। *।

इति षष्ठी।

इति दृष्टान्तसर्व्वस्वे दृष्टान्तानुगमने कारके विभक्ति-
निर्द्देशो नाम द्वितीय प्रकरणम्। इत्।

२११। तुल्य इति। 'साधो.' तुल्य इह क. अपरजन, 'परेण' तुल्य दैवत वा। अत्र 'तस्य' उपमा तुला वा—"तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्"—नो न आस्ते। कथम्? श्रिताना भगवदाश्रिताना किमु भगवत त्रिभुवनविभवे तुच्छबोध'। इतरते प्राप्तानुरागस्य तस्मिन् भगवतीति शेष 'अस्य' भो भद्र सुख कुशल मद्रम् आयुष्य शर्म्म भूयात्। निखिलहिताशंसिने 'अस्मै'—"चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्र-कुशलसुखार्थहितै,"—सुष्ठु अर्थ' हितं श भूयात्।

इति कारके दृष्टान्तव्याख्याया द्वितीय प्रकरणम्। इत्।

समासप्रकरणम् ।

अव्ययीभावः ।

२१२ । अधिगुणं निखिलेषु च सम्मति-
रुपजनं विनयः परिशोभते ।
सुमगधं खलु बुद्धपदेन दु-
र्यवनमित्यपवाद इहार्द्दनात् ॥
क्व ननु निर्म्मशकं खलु वर्त्तते
हिमगिरौ न तु जातु हि निर्हिमम् ।
अतिभयं विधिरेष उपागत-
इतिहरि प्रियनामपरेष्वहो ॥
अनुहरि प्रतिसाधु नतिः शुभा
सदनुरूपमिहास्य च कीर्त्तनम् ।

---

२१२ । अधिगुणमिति । 'अधिगुण' गुणमधिकृत्य निखिलेषु च सम्मति मम्मानना । 'उपजन' जनसमीपे विनय परिशोभते । 'सुमगध' मगधस्य समृद्धि बुद्धपदेन माननीयेन बुद्धेन बुद्धविहारभूमित्वादस्य यथाथसमृद्धि । 'दुर्यवन' यवनानामृद्धेरभाव' इति इह अपवाद अर्द्दनात् परपीडनात् । 'निर्मशक' मशकानाम् अभाव खलु क्व ननु वर्त्तते । हिमगिरौ 'निर्हिम' अतीतानि हिमानि हि जातु कदाचित् न तु । न ह्यम ससारे कुत्रापि विघ्नाभाव तस्य तत्स्वभावत्वात् 'अतिभय' भय सम्प्रति न युज्यते । कथम् ? विधि भगवद्विधानम् एष उपागत, सम्प्रति प्रकटभगवल्लीलाकालो वर्त्तते, सुतरा नास्ति भयकारणम् । अहो प्रियनामपरेषु 'इतिहरि' हरिशब्दस्य प्रकाश । 'अनुहरि' हरे, पश्चात् 'प्रतिसाधु' साधु साधु प्रति नति शुभा । 'अनुरूप' अस्य हरे

सहरि नो भजनञ्च यथाबल-
मनुगुणं प्रविशन्तु सभां जनाः ॥
सफलकं न च धेहि मृधन्त्वसत्
ससखि बाल गुणो नियतं नृणाम् ।
श्रुतविदां सविदं परमार्च्चनात्
सतुषमत्ति सकल्यमधीतवान् ॥

(क) समर्थः पदविधिः [संवेदितव्योऽर्थपण्डितः] ।

पदविधि [समासादि] समर्थ. [विग्रहवाक्यार्थाभिधानशक्त] (२।१।१) ।

(१) [स्यात्]सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे[चरन् मठे](२।१।२)।

(ख) प्राक् कड़ारात् समासो[ऽधिकृतं]—

कडारात् प्राक् समास. [वेदितव्य] (२।१।३) ।

(ग) सह सुपा [त्रयम्] ।

सुबिति सहेति सुपेति च त्रयमधिकृत वेदितव्यम् (२।१।४) ।

सत्कीर्त्तनम् । 'सहरि' हरे. साहश्य नो न, 'यथाबलं' बलमनतिक्रम्य भजनं च । 'अनुगुण' गुणस्यानुपूर्व्व्येण जना' सभा प्रविशन्तु । 'सफलक' शस्त्रैरन्यैः युगपत् फलकं न च धेहि धारय, कथम् ? मृध युद्ध तु असत् । हे बाल 'ससखि' सख्या सदृशः नृणा नियत गुण । यादृश सखिगणस्तादृशो हि गुणसञ्चार, सङ्गानुरूपगुणत्वात् । परमार्च्चनात् ईश्वरपूजनात् श्रुतविदा शास्त्रज्ञाना 'सविदं' ज्ञानानुरूपात्मभावः । 'सतुष' तुषमप्यपरित्यज्य निःशेषेण अत्ति । 'सकल्य'—"अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु"—कल्यान्तम् अधीतवान् । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तम् । तल्लक्षणम्—"द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा"विति ।

(घ) अव्ययीभाव[इत्येषा ज्ञातव्याधिकृतिः शिष्टा](२।१।५)।

(ङ) अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि-
व्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथा-
नुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्य-
सम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ।

विभक्त्यादिष्वर्थेषु अव्यय समर्थेन सुपा सह [समस्यते] अव्ययीभाव [च समास.] (२।१।६)।

२१३। यथाश्रयं तान् परिभावयन्तो
महात्मनस्तेऽत्र यथा भवेयुः ।
तथा नरा यावदुपायमापदि
विधेहि यत्नान् किमतः फलप्रति ॥

(क) यथाऽसादृश्य [आमन्त्रय यथावृद्धं कुटुम्बिनः] ।

असादृश्ये [वर्त्तमान] यथा सुपा सह [समस्यते]अव्ययीभाव [च समास](२।१।७)

(ख) [यावदमत्रमामन्त्रय भो] यावदवधारणे ।

अवधारणे [वर्त्तमानं] यावत् सुपा सह [समस्यते] अव्ययीभाव. [च समास] (२।१।८)।

२१३। यथेति । 'यथाश्रयम्'—"यथासादृश्ये"—ये ये आश्रया' तान् प्रसिद्धान् महात्मनः परिभावयन्त परिचिन्तयन्तः नराः, ते महात्मान अत्र भूमौ यथा आसन्निति शेषः, तथा भवेयु । महात्मनां चिन्तया तेषां गुणलाभो भवति । ते हि चिन्तनाश्रयाः । आपदि 'यावदुपाय'—"यावदवधारणे"—यावन्त उपाया' सम्भवन्ति तावत यत्नान् विधेहि । अत किं स्यात् ? 'फलप्रति'—"सुप् प्रतिना मात्रार्थे"—फलस्य लेशः । यद्यपि न सम्पूर्णसिद्धिस्तथापि लेशमात्रेणापि ।

(ग) [स्यात्] सुप् प्रतिना मात्रार्थे [सूपप्रति यथा शुभ]।

मात्रार्थे [वर्त्तमानेन] प्रतिना सुपा सह सुप् [समस्यते] अव्ययीभाव. [च समास] (२।१।६)।

२१४। शलाकापर्य्यक्षपरि त्रिपरीत्यजये जये।
भवौदासीन एवात्र द्यूतं सर्व्वं विगर्हितम् ॥

(क) अक्षशलाकासंख्याः परिणा[ऽक्षपरि शलाकापरि]।

अक्ष-शलाका सख्या परिणा सह [समस्यन्ते] अव्ययीभाव [च समास] (२।१।१०)।

२१५। अपवङ्गादपराढ़ं वरेन्द्रात्परि वा वहिः।
पञ्चालात्प्रागदाक्षिणात्यं नान्यत्रालोक एष किम् ॥

(क) विभाषे [त्यधिकारोऽयं तेषां ये विहिता इह](२।१।११)।

(ख) अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या
[नृप त्रिगर्त्तं हि द्दष्टो देवः]।

अप परि-वहि-रञ्चव पञ्चम्या सह विभाषा [समस्यन्ते] अव्ययीभाव [च समास] (२।१।१२)।

२१४। शलाकेति। शलाकयेद न तथा इत्त यथा पूर्व्व जये 'शलाकापरि' 'अक्षपरि' 'त्रिपरि'—"अक्षशलाकासख्या परिणा"—इति अजये जये उदासीन. एव अत्र भव। कथम्? सर्व्वं द्यूत विगर्हितम्।

२१५। अपेति। 'अपवङ्गात्' 'अपराढ' 'वरेन्द्रात्' परि, 'पञ्चालात्' वहिः 'प्रागदाक्षिणात्यं'—"विभाषा" "अपपरिवहिरञ्चव पञ्चम्या"—अन्यत्र किम् न एष आलोक। सर्व्वेषा देशाना परस्परविवदमानाना साम्यमस्ति वैषम्यन्तु केवल विषमदृष्टिवशादिति तत्त्वम्।

२१६ । आकुमारमभितो यशोभृश-
मास्मृतेरपि च यत्न लच्यते ।
सोऽयमीशमभि याति चेत् पुनः
प्रत्यनिष्टमिह धावते न हि ॥

(क) आङ्मर्य्यादाभिविध्यो [राकुमारं पाणिनेर्यशः] ।

मर्य्यादाभिविध्यो. [वर्त्तमान]आङ् पञ्चम्या सह विभाषा [समस्यते] अव्ययीभावः [च समास] (२।१।१३) ।

(ख) [स्यात्] लच्चणेनाभिप्रती आभिमुख्ये[ऽभिमारुतम्] ।

लच्चणेन सुपा आभिमुख्य [वर्त्तमानौ] अभिप्रती विभाषा [समस्येते] अव्ययी-भाव [च समास] (२।१।१४) ।

२१७। अनुवनं नगरं न नु शोभते
तदनुगङ्गमहो हरते मनः ।
क्षपक एष वहद्गु मुदे पुन-
र्न च तथा मुसलामुसलि प्रिय ॥

२१६। आकुमारमिति। यत्र जने 'आकुमारम्' अभितो भृश यश । 'आस्मृते.'—"आङ्मर्य्यादाभिविध्यो "—अपि च लच्यते, सोऽय जन चेत् यदि पुन 'ईशम् अभि' याति, इह 'प्रत्यनिष्ट'—"लच्चणेनाभिप्रती आभिमुख्य"—पाप प्रति न हि धावते। न हि केवल यशसा पापनिवृत्ति', ईश्वराभिमुख्येन ।

२१७। अनुवनमिति। 'अनुवन'—"अनुर्यत्समया"—न नु नगर शोभते ? शोभत एव। 'अनुगङ्गम्'—"यस्य चायाम"—गङ्गायामेन नगरायामो लच्यते तादृश तत् नगरं मन हरते। 'वहद्गु' वहन्ति गावो यस्मिन् काले तस्मिन् एष क्षपक पुन मुदे हर्षाय। न तथा हि प्रिय 'मुसलामुसलि'—"तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च"—अधर्म्मकरत्वात् ।

(क) अनुर्यत्समया [सोऽनुवनं चरति बालक] ।

यत्समया अनु तेन लक्षणेन सह विभाषा [समस्यते] अव्ययीभावः [च समास] (२।१।१५) ।

(ख) यस्य चायाम [एषोऽनुगङ्गं देशो वृहत्तमः] ।

अनुर्यस्य च आयाम [दैर्घ्यम्] तेन लक्षणेन सह विभाषा [समस्यते] अव्ययीभावः [च समास] (२।१।१६) ।

(ग) तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च [तिष्ठद्गु आयतीगवम्] ।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि निपात्यन्ते (२।१।१७) ।

२१८ । पारेगङ्गं वसति स मुनिः पारमन्योऽङ्ग सिन्ध्वोः
मध्येगङ्गं तरणिनिचये सार्थवाहा वसन्ति ।
शास्त्रस्यास्य त्रिमुनि मुनयः सप्तगोदावरञ्च
धन्या एते जनविभवदाः कृष्णगङ्गं कृतो वा ॥

(क) [स्यात्] पारे मध्ये षष्ठ्या वा [गङ्गापारं तथा शुभ] ।

पारे मध्ये षष्ठ्या सह विभाषा [समस्येते] अव्ययीभाव. [च समास.] वा [षष्ठी-समास] (२।१।१८) ।

---

२१८ । पार इति । स मुनि 'पारेगङ्ग' वसति, अन्य मुनिः पार वसतीति शेष' । 'मध्येगङ्ग'—"पारे मध्ये षष्ठ्या वा"—गङ्गाया: मध्ये तरणिनिचये सार्थवाहा: वणिज वसन्ति । अस्य शास्त्रस्य व्याकरणस्य 'त्रिमुनि'—"सङ्ख्या वंश्येन"—त्रयः मुनयः पाणिनि कात्यायन पतञ्जलिश्च वंश्या । जनविभवदा एते मुनय धन्या' । 'सप्त-गोदावर'—"नदीभिश्च"—'कृष्णगङ्गम्'—"अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञायाम्"—तन्नामकदेशः कृत' वा ।

इत्यव्ययीभावः ।

—०:०—

(ख) संख्या वंश्येन [त्रिमुनि व्याकरणस्य बालक] ।

वंश्येन सुपा सह सख्या [समस्यते] अव्ययीभाव [च समास] (२।१।१९) ।

(ग) नदीभिश्च [पञ्चनदं सप्तगोदावरं यथा] ।

नदीभि [शब्दैः] सह सख्या [समस्यते] अव्ययीभाव [च समास] (२।१।२०) ।

(घ) [कल्याणा]ऽन्यपदार्थे च संज्ञायां [कृष्णगङ्गमेत्] ।

नदीभि. सह अन्यपदार्थे [वर्त्तमान] सुप् संज्ञाया [विषये समस्यते] अव्ययीभावः [च समास] (२।१।२१) ।

इत्यव्ययीभाव ।

तत्पुरुषः ।

२१९ । नरकपतितस्त्वाशातीतो हरिश्रित एष चे-
दतिशयसुखप्राप्तः सच्छ्रीगतः परिशोभते ।
विहरति भयात्यस्तो मृत्युं विजित्य निरन्तरं
परमपुरुषापन्नो मायां विहाय विराजते ॥

(क) तत्पुरुषो[ऽधिकारोऽयं संज्ञाविषयकः स्मृतः] (२।१।२२)।

(ख) द्विगुश्च [पञ्चराजी च द्वयहः पञ्चगवं यथा] ।

द्विगुश्च [समास.] तत्पुरुष (२।१।२३) ।

---

२१९ । नरकेति । 'नरकपतितः' तु 'आशातीत.' आशाम् अतिक्रान्त' आशाया अवस्थामतिक्रम्य स्थित. एवम्भूत जन चेत् 'हरिश्रित' हरिम् आश्रित. 'अतिशयसुखप्राप्तः' 'सच्छ्रीगत' परिशोभते । अतिशयपापनिरतोऽपि यदि भगवन्तं श्रयते सुखप्राप्ति श्रीसम्पन्नतावश्यम्भाविनी । 'भयात्यस्त' भय व्यतिक्रान्त मृत्यु विजित्य निरन्तरं विहरति, 'परमपुरुषापन्न.'—"द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै"—माया विहाय विराजते । हरिणीवृत्तमेतत्—तल्लक्षणम्—"नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता" इति ।

(ग) [स्वाद्] द्वितीया श्रितातीतपतित-
गतात्यस्तप्राप्तापन्नैः [भोः] ।

श्रिता तीत-पतित-गता-त्यस्त-प्राप्ता पन्नै सह द्वितीया [समस्यते] तत्पुरुष' [च समास] (२।१।२४) ।

२२० । न खलु द्वितीयगामी परमेश्वर इति शब्दो जातु ।
नितरां भवतु स तत्त्वजिज्ञासुरिति शुभाभिलाषः॥

गम्यादीनामुपसंख्यानम् । * ।

२२१ । स्वयम्भृतश्चेद्यश आधिनोति
खट्वाप्लुता नाशमहो व्रजन्ति ।
यत्सामिभुक्तं तदसद्यदि स्या-
त्त्याज्यं स मासप्रमितो विधुर्व्वा ॥

(क) स्वयं क्तेन [स्वयं धौतः स्वयं विलीनमेव तत्] ।

स्वय क्तेन [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२५) ।

---

२२० । न खल्विति । परमेश्वर इति शब्द' न खलु जातु 'द्वितीयगामी' । नितरां स 'तत्त्वजिज्ञासु'—"गम्यादीनामुपसंख्यानम् । * ।"—भवतु इति शुभाभिलाष. ।

२२१ । स्वयमिति । चेत् यदि यश 'स्वयम्भृतं'—"स्वयं क्तेन"—विना यशोलिप्सया स्वत' समुपस्थितम् आधिनोति सन्तोषमुत्पादयति तत्र विधातृहस्तदर्शनात् । 'खट्वाप्लुता'—"खट्वा क्षेपे"—अपथप्रस्थिता अहो नाश व्रजन्ति । यत् 'सामिभुक्तं'—"सामि"—तत् यदि असत् स्यात्, त्याज्यम् पूर्णमात्रया न भुक्तमिति अल्पकामत्वात् नाहं त्यक्ष्यामीति न निर्बन्ध कर्त्तव्य. । 'मासप्रमित.'—"कालाः"—विधु. वा प्रतिपच्चन्द्रमा इव स वाल इति शेषः ।

(ख) खट्वा क्षेपे [खट्वारूढ़ो जाल्मः सोऽयं तिष्ठत्यत्र]।

क्षेपे [गम्यमाने] खट्वा द्वितीयान्ता क्तान्तेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२६)।

(ग) [सामिभुक्तं यथा] सामि ;—

सामि क्तान्तेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२७)।

(घ) कालाः [मासप्रमितो माः]।

काला' द्वितीयान्ता' क्तान्तेन सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२८)।

२२२। मुहूर्त्तसुखमापद्य कुत्सिते वर्त्तते यदि।
पश्चाद्दुःखेन गच्छन्ति दिनानि तत्त्यजेत्सुधीः॥

(क) [काला]ऽत्यन्तसंयोगे च [मुहूर्त्तदुःखमुदाहृ]।

काला. द्वितीयान्ता. अत्यन्तसंयोगे [गम्यमाने]सुपा सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।२९)।

इति द्वितीयातत्पुरुष।

२२२। मुहूर्त्तेति। 'मुहूर्त्तसुख'—"अत्यन्तसंयोगे च"—मुहूर्त्तकालव्यापि सुखम् आपद्य यदि कुत्सिते विषये वर्त्तते पश्चाद्दुःखेन दिनानि गच्छन्ति। तत् सुख मुहूर्त्तकाल-व्यापि अनित्यमिति यावत् सुधी त्यजेत्।

इति द्वितीयातत्पुरुष।

२२३ । अपांनिधितटे जनो गिरति शष्कुलाखण्डकं
धनार्थं इह चेद्वणिक्सदृश एष लोभार्द्दितः ।
न चाब्दचयपूर्व्वं इत्यमितसम्मतेर्भाजनं
न मातृसम एष भो यदपि पालने संरतः ॥
धनोन इति किं गुणे भवति तत्र वा नादरो
न वाक्कलह ईहतां प्रतिघमिश्र एवानयः ।
स वाङ्निपुण इत्यहो न पुनरीक्षणश्लक्ष्णकः
स धर्म्मविकलो जनः किमुत राजते संसदि ॥

---

२२३ । अपानिति । अपानिधितटे समुद्रकूले पूगप्रधाने देशे जनः 'शष्कुलाखण्डक' शष्कुलया खण्ड शष्कुलाखण्ड त "लक्षणया तद्वति द्रव्ये वर्त्तते" शष्कुलाखण्डित-पूगं गिरति भक्षयति । इह चेत् जन 'धनार्थ'—"तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन"—'वणिक्सदृश' एव 'लोभार्द्दित'। स जनो यदि वयसा वृद्ध स्यात्, तथापि न सम्मानपात्रमित्याह न च 'अब्दचयपूर्व्वं' वत्सरसमूहेन पूर्व्व इति अमितसम्मतेः विपुल सम्मानस्य भाजन पात्रम् । यदि स जन तद्धनेन कमपि परिपालयति, तथापि न विशेष । कथम् ? यदपि एष. जन पालने संरत तथापि न 'मातृसम' मात्रा समः। यदि पालनार्थं प्रशसितव्य तदा तत्र मातुस्तुला न विद्यते ।

अधुना समादरहेतुमाह धनोन इति । 'धनोन' धनेन ऊन. इति तत्र गुणे कि वा न आदरो भवति, अवश्य भवत्येव । न 'वाक्कलहे' ईहतां चेष्टतां । कथम् ? अनयः धनीति 'प्रतिघमिश्र.' क्रोधविमिश्र एव, तत्र क्रोधस्यावश्यसद्भावात् । सः 'वाङ्निपुण' इति अहो न 'ईक्षणश्लक्ष्णक'—"पूर्व्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र-श्लक्ष्णै"—दर्शनमनोहर सर्व्वत्रोभयसम्मिलनस्यासम्भवत्वात् । वाङ्निपुणोऽपि दर्शनमनो-हरोऽपि यदि न धर्म्मसम्पन्न न जनसंसदि शोभत इत्याह स 'धर्म्मविकल' जन. किमुत संसदि राजते ? कदापि न । पृथ्वीवृत्तम्—"जसौजसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु"-रिति लक्षणात् ।

(क) तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन [प्रिय]।

तत्कृतार्थेन गुणवचनेन तृतीया [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३०)।

(ख) [स्यात्] पूर्व्वसदृशसमोनार्थकलह-
निपुणमिश्रश्लक्ष्णैः[स्तिलमिश्रः]।

पूर्व्व-सदृश-समो-नार्थ-कलह-निपुण-मिश्र-श्लक्ष्णै सह तृतीया [समस्यते] तत्पुरुषः [च समास] (२।१।३१)।

२२४। मासावरो यदपि वा वर्षावर इह न गुणेन सः।
अवरो वर एष पुनर्वयसा न श्रैष्ठ्य धर्म्मेण॥

पूर्व्वादिष्ववरस्योपसख्यानम्। *।

२२५। हिंसाहतश्चेन्नखभिन्ननाल-
मिवायमात्मानमहो तयात्र।
संलूनवान् कूप इव खलेह्य-
स्त्याज्यस्तृणच्छेद्य इवाल्पसारः॥

(क) [स्यात्] कर्त्तृकरणे कृता बहुलं [सोऽहिसंहतः]।

कर्त्तृकरणे तृतीयान्तेन कृता [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समासः] (२।१।३२)।

२२४। मासेति। 'मासावरः' मासेन अवर यदपि वा 'वर्षावर.'—पूर्व्वादिष्ववरस्योपसख्यानम्। *।—वर्षेण अवर, इह न गुणेन अवर। स एष पुन. वरः श्रेष्ठः। कथ? वयसा न श्रैष्ठ्यम्। केन? धर्म्मेण।

२२५। हिसेति। चेत् यदि 'हिंसाहत' हिसया हत., आत्मान 'नखभिन्ननालम्'—"कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्"—इव अहो तया हिसया अत्र सलूनवान्। स जन. 'खलेह्य' कूप इव त्याज्य, 'तृणच्छेद्य.'—"कृत्यैरधिकार्थवचने" "कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहण कर्त्तव्यम्। *।"—इव अल्पसार.।

(ख) [स्यात्]कृत्यैरधिकार्थवचने [वाष्पच्छेद्यं हि तत्] ।

अधिकार्थवचने [गम्यमाने] कर्त्तृकरणे कृत्यै सह तृतीया [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३३)।

कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। *।

२२६। दध्योदनो वा गुड़सक्तुरुच्चैः
पूर्व्वैः प्रियत्वेन गृहीत आसीत्।
नव्यास्तु मांसोदनमत्र मद्यं
निपीय संगीर्य्य पशुत्वमाप्ताः॥

(क) अन्नेन व्यञ्जन [दध्योदनः क्षीरोदनो यथा]।

व्यञ्जन तृतीयान्तम् अन्नेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३४)।

(ख) भक्ष्येण मिश्रीकरण [गुडधाना यथा प्रिय]।

मिश्रीकरण तृतीयान्त भक्ष्येण सह [समस्यते] तत्पुरुष, [च समास] (२।१।३५)।

इति तृतीयातत्पुरुष ।

२२६। दध्योदन इति। 'दध्योदन'—"अन्नेन व्यञ्जनम्"—दध्ना उपसिक्तः ओदन, वा 'गुडसक्तु' गुडेन मिश्र सक्तु —"भक्ष्येण मिश्रीकरणम्"—उच्चै प्रियत्वेन पूर्व्वै. गृहीत आसीत्। नव्या. तु अत्र मद्य निपीय 'मांसौदनं' सङ्गीर्य्य पशुत्वम् आप्ता.।

इति तृतीयातत्पुरुष.।

२२७। चेत् कुण्डलोज्ज्वलमिहास्य हरेन्मनोऽय-
मुन्माथिकामबलिरात्महितं न वृत्तम् ।
नाय पुनर्भवति लोकसुखं कदाचि-
त्तद्रचितं धनमहो न भवेत्तदर्थम् ॥

(क) [कल्याण] चतुर्थी तदर्थार्थ-
बलिहितसुखरचितै[र्यूपदारु] ।

तदर्थार्थ बलि-हित सुख-रचितै सह चतुर्थी [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३६)।

अर्थेन नित्यसमास सर्व्वलिङ्गता च वक्तव्या । * ।

इति चतुर्थीतत्पुरुष ।

२२७। चेदिति । चेत् यदि 'कुण्डलोज्ज्वल' कुण्डलाय उज्ज्वल स्वर्णम् अस्य जनस्य मन हरेत्, अय जन 'उन्माथिकामबलि' उन्माथी उन्मथनकारी काम तस्मै बलि । स्वर्णेनापहृतचित्त कामेष्वात्मोत्सर्गं करोति । तेन किं भवति ? 'आत्महितम्' आत्मने हित न वृत्त जातम् । न अय पुन कदाचित् 'लोकसुख' लोकाय जनाय सुख भवति आत्मसुखरतत्वात् । अधुना परोक्षभावेन धनलुब्धस्याकृतार्थता दर्शयति । 'तद्रचित' तस्मै रचितं धन न 'तदर्थ'—"चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरचितै"—"अर्थेन नित्य समास सर्व्वलिङ्गता च वक्तव्या । * ।"—भवेत् । सञ्चितधनस्य परगामित्वात् । वसन्ततिलकावृत्त तल्लक्षण—"उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग" इति ।

इति चतुर्थीतत्पुरुषः ।

२२८ । स वृजिनभीतिमावहति चेद्रमणीयगुणः
परिभवनिर्गतो मलिनकृत्यजुगुप्सुरसौ ।
छलकपटव्यपेतहृदयो रिपुमुक्त इह
विपदपोढभावनिचयो हरिसक्तमतिः ॥
प्रासादात्पतितः सोऽयं न स्वर्गपतितः पुनः ।
वासनालहरीलीलापत्रस्तो राजते सदा ॥

(क) [स्यात्] पञ्चमी भयेना[सौ वृकभीतो ययौ गृहम्]।

भयेन सह पञ्चमी [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१ ३७) ।

भय-भीत-भीति-भीभिरिति वक्तव्यम् । * ।

---

२२८ । स इति । चेत् यदि रमणीयगुण स 'वृजिनभीतिम्'—"पञ्चमी भयेन" —पापाद्भयम् आवहति परिभवनिर्गत परिभवान्निर्गत, न तस्य कदाचित् पराभवो भवति । मलिनकृत्यजुगुप्सु असौ 'छलकपटव्यपेतहृदय.' 'रिपुमुक्त'। इह स 'विपदपोढभावनिचय' विपदतिक्रान्त भावनिचयो यस्य तादृश हरिसक्तमति हरौ आसक्तचित्त । पापभयात् पापान्निवृत्ति, मलिनक्रियासु जुगुप्सया छलकापव्यराहित्यम्, ततो रिपूणामाक्रमणाद्विमुक्ति । रिपुजनितविघ्नापगमे भावोद्गमप्रतिबन्धनिवृत्ति, भावोद्गमानन्तर प्रेमेति निष्कर्ष । नर्कुटक नर्द्दटक वा वृत्त तल्लक्षणम्—"हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम् ।"

प्रासादादिति । सोऽय जन प्रासादात् पतित , न पुनः 'स्वर्गपतित.' । प्रासादात् पतन दैववशात् सम्भवति, न तत परमार्थहानि । 'वासनालहरीलीलापत्रस्त' —"अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः"—वासनालहरीलीलाया. अपत्रस्तः भीत. सदा निरन्तर राजते । भयवशात्ततो निवृत्त्येति यावत् ।

(ख) [कल्याणा]पेतापोढ़मुक्त-
पतितापत्रस्तैरल्पशो[ऽङ्ग] ।

अपेता-पोढ-मुक्त-पतिता-पत्रस्तैः सह अल्पशः पञ्चमी [समस्यते] तत्पुरुषः [च समास] (२।१।३८) ।

२२९ । स्तोकान्मुक्तः स विषयविषादन्तिकादागतोऽयं
मृत्योर्दूरादपसृत इह प्राणहृत्पापसंघात् ।
कृच्छ्राल्लब्धाद्विषयनिचयाचेत् स वीतस्पृहोऽत्रा-
भ्यासादाप्तो हरिपदसुखं विप्रकृष्टान्नतो न ॥

(क) [स्यात्] स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन [बालक] ।

स्तोकान्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्राणि पञ्चम्यन्तानि क्तेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।३९) ।

२३० । नियतं परस्सहस्रा परश्शता वोपाया इह ।
विफला हरिभजनमृते तेन हि कृतकृत्या हेलया ॥

शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् । * ।

इति पञ्चमीतत्पुरुष ।

---

२२९ । स्तोकादिति । सोऽयं जन विषयविषात् 'स्तोकान्मुक्त' । तत' मृत्योः 'अन्तिकादागत' , इह प्राणहृतपापसघात् 'दूरादपसृत' । चेत् यदि 'कृच्छ्राल्लब्धात्' विषयनिचयात् स वीतस्पृह', अत्र हरिपदसुखम् 'अभ्यासादाप्त' न 'विप्रकृष्टान्नत'— "स्तोकान्तिक-दूरार्थ-कृच्छ्राणि क्तेन"—ततो हरिचरणसुखादिति शेषः । पापसंसर्वं परिहाय वीतस्पृहस्य श्रीहरिचरणसंस्पर्शजनित सुखं सन्निकर्षं भजते ।

२३० । नियतमिति । 'परस्सहस्रा' सहस्रात् परे 'परश्शता'—"शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् । * ।"—शतात् परे वा उपाया इह हरिभजनम् ऋते विफलाः । तेन हरिभजनेन हि हेलया कृतकृत्या ।

इति पञ्चमीतत्पुरुष. ।

२३१ । प्रेयान् नित्यं दानशौण्डो धरायां
छायाशुष्कं वाथ काम्पिल्यसिद्धम् ।
स्थालीपक्वं भेषजं रोगिसेव्यं
रम्यः किं वा चक्रबन्धो निबन्धः ॥

(क) सप्तमी शौण्डैः[ऽचशौण्डः स शास्त्रकुशलो यथा] ।

शौण्डैः [शौण्डादिभि] सप्तमी [समस्यते] तत्पुरुष [च समास'] (२।१।४०)।

(ख) सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्चो[ष्णशुष्कमिन्धनन्तत्] ।

सिद्ध-शुष्क-पक्व-बन्धै, सह सप्तमी [समस्यते] तत्पुरुषः [च समास] (२।१।४१) ।

२३२ । तीर्थध्वाङ्क्षः कुत्र विश्वासभूमि-
राधिः स्थाप्यो मासदेयेऽपि नित्यम् ।
सामस्तोत्रं प्रातरध्येयमत्रा-
रण्येमाषा जीवनीये गुणाढ्याः ॥

(क) [तीर्थध्वाङ्क्षा यथा] ध्वाङ्क्षेण क्षेपे [तीर्थवायसः] ।

क्षेपे [गम्यमाने] ध्वाङ्क्षेण सह सुप् [समस्यते] तत्पुरुष, [च समासः] (२।१।४२) ।

---

२३१ । प्रेयानिति । धराया 'दानशौण्ड.'—"सप्तमी शौण्डैः"—दानशील: नित्यं प्रेयान् प्रीत्यास्पदम् । 'छायाशुष्क' 'काम्पिल्यसिद्ध' 'स्थालीपक्वं' भेषज रोगिसेव्यम् । 'चक्रबन्ध '—"सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च"—निबन्धः किं वा रम्य. ? शालिनीवृत्तमिदम्—"शालिन्युक्ता म्तौ तगौ गोऽब्धिलोकै' रिति लक्षणात् ।

२३२ । तीर्थेति । कुत्र 'तीर्थध्वाङ्क्ष.'—"ध्वाङ्क्षेण क्षेपे"—अनवस्थित' विश्वास-भूमि । 'मासदेये' अपि आधि' बन्ध, स्थाप्य, विनाबन्धस्तप्रग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अत्र नित्यं सामस्तोत्र 'प्रातरध्येयम्'—"कृत्यैर्ऋणे"—'अरण्येमाषा.' जीवनीये गणे गुणाढ्या. ।

(ख) क्तेनर्णे [मासदेयं त्र्यहदेयं यथा शुभ]।

ऋणे [गम्यमाने] क्तैः सह सप्तमी [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।४३)।

(ग) [स्यात्] संज्ञायां [वनेमाषा अरण्येतिलका यथा]।

संज्ञायां सप्तमी सुपा सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।४४)।

२३३। पूर्व्वाह्णात्तं रात्रिवृत्तञ्च तत्र-
क्षिप्तं भक्तं बाल तोयेविशीर्णम्।
गेहेशूरो गर्हणीयो नितान्तं
गोष्ठेक्ष्वेडी चेत् पुनः कार्य्यतः किम्॥

(क) क्तेनाहोरात्रावयवाः [पूर्व्वरात्रकृतं यथा]।

अहोरात्रावयवा. [सप्तम्यन्ता] क्तेन सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।४५)।

(ख) [तत्रभुक्तं यथा] तत्र ;—

क्तेन तत्र [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।४६)।

२३३। पूर्व्वाह्णात्तमिति। 'पूर्व्वाह्णात्तं'—"क्तेनाहोरात्रावयवाः"—पूर्व्वाह्णकाले आत्तं गृहीतं, 'रात्रिवृत्तं'—"बहुलग्रहणात्" सिद्धम्—रात्रौ वृत्त स्थितं, सुतरां 'तत्र-क्षिप्तं'—"तत्र"—भक्तम् अन्नं, हे बाल, 'तोयेविशीर्णम्'—"क्षेपे"—निष्फलत्वात् जले निःक्षेपयोग्यम्। 'गेहेशूरः' नितान्त गर्हणीय. भीरुत्वात्। 'गोष्ठेक्ष्वेडी'—"पात्रे-समितादयश्च"—चेत् पुन, कार्य्यत किम्? कार्य्यकाले वीरदर्पस्याभावात्।

इति सप्तमीतत्पुरुष.।

(ग) क्षेपे [प्रवाहेमूत्रितम्] ।

क्षेपे [गम्यमाने] सप्तमी क्तेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।४७) ।

(घ) [स्युः] पात्रेसमितादयश्च [पात्रेबहुला यथा] ।

क्षेपे [गम्यमाने] पात्रेसमितादयश्च [निपात्यन्ते] तत्पुरुष [च समासः] (२।१।४८)।

इति सप्तमीतत्पुरुष. ।

——०:०——

२३४ । कृतप्रतिकृतं न तद्भवति दुःखमेकेश्वरो
जरत्प्रभवसञ्चयं प्रतिविधत्त एनो हरन् ।
नवावसथमातनोत्यपि च सर्व्वदेवप्रभुः
स केवलसुखं भवे न तु पुराणवृत्तिः पुनः ॥

(१) तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्म्मधारयः (१।२।४२) ।

---

२३४ । कृतेति । 'कृतप्रतिकृत' पूर्व्वं कृत पश्चात् प्रतिकृतं एवम्भूतम् तत् एनः पाप न दु ख दु खकर भवति अनुतापानलेन दग्धत्वात् । एन. पापं हरन् 'एकेश्वर' 'जरत्प्रभवसञ्चय' पापेन क्षीणसामर्थ्यसमूह प्रतिविधत्ते । अपि च 'सर्व्वदेवप्रभु.' 'नवावसथम्' नवीनावासम् आतनोति, न केवलं क्षयप्राप्तसामर्थ्यसमूहाना प्रतिविधानं भक्ताना सहवासलाभात् नवसद्मलाभोऽपि स्वर्गस्य तादृशत्वात् । भवे संसारे स ईश्वर. 'केवलसुखं' न तु पुन. 'पुराणवृत्ति'—"तत्पुरुष समानाधिकरण कर्म्मधारय." "पूर्व्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवला. समानाधिकरणेन"—प्राचीनवृत्ति. जीविकानिर्व्वाहप्रणाली ।

(क) पूर्व्वकालैकसर्व्वजरत्पुराणनवकेवलाः
समानाधिकरणेन [स्नातानुलिप्त एव सः]।

पूर्व्वकालैक सर्व्व-जरत् पुराण नव-केवलाः सुप समानाधिकरणेन सुपा सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास'] (२।१।४९)।

२३५। पुरोत्तरकुरावासीत् कामाचारो विगर्हितः।
सप्तर्षयो नभःस्थास्ते ज्योतींषि ऋषिसंज्ञिताः॥

(क) [स्याद्] दिक्संख्ये संज्ञायां[भो पञ्चाम्रास्तत् सप्तर्षिलम्]।

संज्ञाया दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह [समस्येते] तत्पुरुष. [च समास.] (२।१।५०)।

२३६। स्वास्थ्यं दाक्षिणशालमित्यनुदिनं नो पूर्वशालाप्रियो
यज्ञः पाञ्चकपाल एष न खलु स्यान्मुक्तये कस्यचित्।
सोऽयं पञ्चगवर्द्धिरापदि पुनर्भिक्षाशनः किन्ततः
सेयं पञ्चफली कषायमधुरा तिक्ता न सेव्याः किमु॥

२३५। पुरेति। पुरा 'उत्तरकुरौ' विगर्हित कामाचारः आसीत् विवाहबन्धन-शैथिल्यरूप। 'सप्तर्षय'—"दिक्संख्ये संज्ञाया"—ते नभ स्था ऋषिसंज्ञिता ज्योतींषि।

२३६। स्वास्थ्यमिति। स्वास्थ्य 'दाक्षिणशाल' दक्षिणस्या शालाया भवम् इति दाक्षिणशालम्। दक्षिणस्या शालाया सस्थितौ स्वास्थ्यवर्द्धनं भवतीति प्रसिद्धिमवलम्ब्योक्तम्। सोऽयं जन. नो न 'पूर्व्वशालाप्रिय.' पूर्व्वा शाला प्रिया यस्येति स तथा। एष 'पाञ्चकपाल' पञ्चसु कपालेषु निष्पन्नो यज्ञ न खलु कस्यचित् मुक्तये स्यात् "अविद्यया बहुधा वर्त्तमाना" इत्यादाभि श्रुतिभिस्तस्य निरर्थकत्वात्। सोऽय जन 'पञ्चगवर्द्धि.' पञ्च गावः ऋद्धि सम्पत् यस्य स तथा, आपदि पुन भिक्षाशन, तत किम्? न किमपि ततो मानहानिः मानामानयोरुपरि विद्यमानत्वात्। सेय 'पञ्चफली'—"तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" "संख्यापूर्व्वो द्विगुः"—पञ्चाना फलाना समाहार. कषायमधुरा, तिक्ता. दशमूलीप्रभृतय. किमु न सेव्याः? रोगनाशायावश्यसेव्या एव।

(क) तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च [बालक]।

तद्धितार्थो-त्तरपद-समाहारे च [अभिधेये] दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह [समस्येते] तत्पुरुषः [च समासः] (२।१।५१)।

(ख) संख्यापूर्व्वो द्विगुः [पञ्चकपालः षट्कुमारि च](२।१।५२)॥

२३७। दूरेऽस्तु मीमांसकदुर्द्दुरूटः
पापाङ्कविद्वाणककाव्यदक्षः।
चित्तं पुनः शङ्खविपाण्डरञ्चे-
द्योगेन विद्वान् पुरुषर्षभोऽयम्॥

(क) [याज्ञिककितवः सोऽयं स्यात्]कुत्सितानि कुत्सनैः।

कुत्सितानि [सुबन्तानि] कुत्सनैः [सुबन्तैः] सह [समस्यन्ते] तत्पुरुषः [च समासः] (२।१।५३)।

(ख) पापाणके कुत्सितैः [स पापनापित आगमत्]।

पापाणके कुत्सितैः सह [समस्येते] तत्पुरुषः [च समासः] (२।१।५४)।

२३७। दूर इति। 'मीमांसकदुर्द्दुरूटः'—"कुत्सितानि कुत्सनैः"—नास्तिक दूरे अस्तु तत्संसर्गस्य विषवत्परित्याज्यत्वात्। 'पापाङ्कवित्' 'अणककाव्यदक्ष' वा—"पापाणके कुत्सितैः"—"कु-पूय-कुत्सितावद्य खेट गर्ह्याणकाः समाः" इत्यमर दूरे अस्तु। गर्ह्यकर्म्मत्वात् गणिते काव्ये वा दक्षता न परिगणनीया। योगेन चेत् यदि चित्तं पुनः 'शङ्खविपाण्डरम्'—"उपमानानि सामान्यवचनैः"—शङ्ख इव विपाण्डरं विशिष्टश्वेतं निर्म्मलमिति यावत्, अयं विद्वान् ज्ञानसम्पन्नः 'पुरुषर्षभः'—"उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"—पुरुषश्रेष्ठः। ज्ञानयोगयोरेकत्र निवेश एव श्रेष्ठत्वे हेतुः। योगे चित्तनैर्म्मल्यमवश्यम्भावि।

(ग) उपमानानि सामान्यवचनै[र्हंसगद्गदा]।

उपमानानि सामान्यवचनै सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।५५)।

(घ) उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे [शुभ्र]।

सामान्याप्रयोगे उपमित व्याघ्रादिभि. सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।५६)।

२३८। नीलोत्पलं कृष्णसर्पौ द्वयोरत्रान्तरं महत्।
जामदग्न्यो यथा रामो रामो दाशरथिः पुनः॥

(ङ) विशेषणं विशेष्येण बहुलं [नीलपङ्कजम्]।

विशेषणं विशेष्येण सह बहुल [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।५७)।

२३९। ऋषयः पूर्व्वपुरुषा भक्ताश्चापरपूरुषाः।
निवृत्तियोगिनो मध्यपुरुषाश्च विवेकिनः॥
इच्छायोगिन एषां हि ज्ञेया मध्यमपूरुषाः।

२३८। नीलोत्पलमिति। 'नीलोत्पल' कृष्णसर्प.'—'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्"—द्वयो अत्र महत् अन्तर पार्थक्यम्। वर्णे कथञ्चित्समत्वेऽपि एकस्य नयनमनस्तृप्तिकरत्वादपरस्य पुन प्राणहरत्वात् महत्पार्थक्यम्, यथा 'जामदग्न्यो राम' जमदग्नेरपत्यं राम 'दाशरथि राम.'—"बहुलवचनात्"—दशरथस्यापत्यं राम पुन., एको मातृहन्ता क्षत्रियकुलक्षयकारी, अपर सौम्यगुणसम्पन्नः।

२३९। ऋषय इति। अत्र विधौ नवे वंशविनिर्णय., यथा ऋषय 'पूर्व्वपुरुषा' भक्ताः 'अपरपूरुषा' ऋषयो हि योगनिरता' भक्ता हि पौराणिकसमयोत्पन्ना., निवृत्तियोगिनः निर्व्वाणगतिपरायणा. बौद्धाः 'मध्यपुरुषा.' च योगभक्त्योर्मध्यपथगामित्वात्, निवृत्त्यनन्तरं हि प्रवृत्तियोगस्ततो हि भक्तेरभ्युदय.। एषां नवविधानानुसारिणा 'मध्यम-

प्रथमपुरुषाश्चैकेश्वरवादपरायणाः ॥
चरमपुरुषाश्चान्तर्योगिनोऽवनचारिणः ।
जघन्यपुरुषाः सर्व्वैर्मिलिता वीरपूरुषाः ॥
समानपुरुषाश्चात्र विधौ वंशविनिर्णयः ॥

(क) पूर्व्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

पूर्व्वा-पर प्रथम चरम-जघन्य-समान मध्य मध्यम-वीराश्च सुप सुपा समस्यन्ते तत्पुरुष [च समास] (२।१।५८) ।

२४० । योगादयश्चैकक्कता हि तेनो-
दीतानुदीतं निखिलं नवे विधौ ।
क्रोड़ीकृतं पूगक्कतानि सत्या-
न्यत्र प्रभान्ति प्रचये कृताकृतम् ॥

पूरुषा' 'प्रथमपुरुषा'श्च विवेकिन, मोषेषानुगामिन इच्छायोगिन ऐशासाश्च। एकेश्वर-वादपरायणा ऐश्लामा 'चरमपुरुषा' सर्व्वैं एतै, मिलिताः 'वीरपूरुषाः' जगज्जयकारिण । अत्र विधौ नवे 'समानपुरुषा'—"पूर्व्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यम-वीराश्च"—यद्यप्यत्र बहुवश्चा' सम्मिलिता' तथापि समानपुरुषा वैषम्यविरहितत्वात् ।

२४० । योगादय इति । तेन नवविधिना हि योगादय च 'एकक्कता'—"श्रेण्यादय कृतादिभि"—अनेका एका कृता । पूर्व्वं पृथक् आसन् सुतरा बहुत्वेनाभान्, अधुना पुनरेकत्वमाप्ता । नवे विधौ 'उदीतानुदीत' निखिल क्रोडीकृतं तदन्तर्भूतत्वेन सर्व्वं प्रतिभाति । कथम् ? अत्र सत्यानि 'पूगक्कतानि' प्रभान्ति । न खलु यदत्र उदीतम् अनुदीतञ्च तत्सर्व्वं प्रतिभातीति वक्तुमुचितमनुदीतस्याज्ञेयत्वात् तस्मादाह प्रचये 'कृताकृतम्'—'क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्'—एकत्र बहूना सम्मेलनात् कृतञ्च तत् अकृतम् च, एकदेशकरणात् कृतम् एकदेशान्तरस्याकरणात् अकृतम् । अयं भाव, वीजभूते विधाने यद्व्यक्त तस्मिन् यदव्यक्त तत् तिष्ठति, सुतरा व्यक्तं कृतवत् अव्यक्तम् अकृतवत् प्रतिभाति प्रचये क्रमाभिव्यक्तौ तदुभय युगपदस्तीति सत्यम् ।

(क) [श्रेणिकृता एककृताः] श्रेण्यादयः कृतादिभिः।

श्रेण्यादय सुप कृतादिभि [समानाधिकरणै] सह समस्यन्ते, तत्पुरुष [च समास] (२।१।५९)।

श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्। *।

(ख) [स्यात्] क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् [कृताकृतमेव तत्]।

नञ्विशिष्टेन क्तेन सह अनञ् क्तान्त [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६०)।

२४१। स कृतापकृतं सर्व्वं दहति ज्ञानाग्निना फलाफलिकाम्।
शाकैस्तेऽतिप्रसिद्धा जगति पुनः शाकपार्थिवा हि॥

कृतापकृतादीनामुपसङ्ख्यानम्। *।

शाकपार्थिवादीना समानाधिकरणसमास उत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम्। *।

२४२। स सत्पुरुषसङ्गमे वसति चेन्महापूरुष-
स्तथा परमपूरुषं श्रयति धीरवृन्दारकः।

२४१। स इति। स ज्ञानाग्निना सर्व्वं 'कृतापकृत' 'फलाफलिका'—"कृतापकृतादीनामुपसङ्ख्यानम्। *।" फलञ्च तत्फलिका चेति फलाल्पफलयो' समुदाय—दहति। 'शाकपार्थिवा.'—"शाकपार्थिवादीना समानाधिकरणसमास उत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम। *।"—हि ते शाकै अतिप्रसिद्धा। शाकप्रिया पार्थिवा अथवा शाकप्रधाना पार्थिवा भूमिपा व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धा शाकैरेव। न हि भूमिपाना शाकप्रियत्व दृश्यते भोगरतत्वात्, यदि तेषु केचित् वैराग्यप्रधानजीवनत्वात् शाकप्रिया भवन्ति तेऽतिप्रसिद्धि लभन्ते।

२४२। स इति। चेत् यदि स 'सत्पुरुषसङ्गमे' वसति तदा 'महापूरुष' महाजन 'परमपूरुष' परमेश्वर श्रयति 'धीरवृन्दारक.' धीरश्रेष्ठ। किञ्च फल भवति?

स चोत्तमजनो भवेज्जयति काममुत्कृष्टधी-
र्विभाति कविकुञ्जरो नमति लोकनागश्च तम् ॥

(क) सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा. पूज्यमानैः [शुभ] ।

सत्-महत्-परमो त्तमो त्कृष्टा पूज्यमानै सह [समस्यन्ते] तत्पुरुष[श्च समास] (२।१।६१) ।

(ख) [स्याद्] वृन्दारकनागकुञ्जरैः
पूज्यमान[मश्ववृन्दारकः] ।

वृन्दारक-नाग कुञ्जरै सह पूज्यमान [समस्यते] तत्पुरुष [च समास](२।१।६२) ।

२४३ । कतमव्यासः कतरनारदः पृच्छतामिति ।
तत्तद्भावेनावतारोऽद्यापि नायुक्तता ततः ॥

(क) कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने [भवत्यहो] ।

जातिपरिप्रश्ने[वर्तमानौ] कतरकतमौ सुपा सह [समस्येते]तत्पुरुष [च समास] (२।१।६३) ।

स च 'उत्तमजन' 'उत्कृष्टधी' भवेत्, कामं जयति । स 'कविकुञ्जरो' विभाति, 'लोकनाग'श्च—"सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा: पूज्यमानै" "वृन्दारकनागकुञ्जरै. पूज्यमानम्"—तं जन नमति भक्तिभाजनत्वात् ।

२४३ । कतमेति । 'कतमव्यास' 'कतरनारद'—"कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने" —इति पृच्छता तत न अयुक्तता यत अद्यापि तत्तद्भावावतार । "आविर्भूय मनोवृत्तौ व्रजन्ति तत्स्वरूपताम्" 'तदाविर्भावेषु भेदग्राही निन्द्यते" इत्यादिभिर्युक्तिभिः भावक्रियासाम्येन तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धि । पुराणेषु व्याससख्या अष्टाविंशति., नारदस्यापि दासीपुत्रत्वं ब्रह्मपुत्रत्वमित्यादिकभेदेन भिन्नकालगतत्व दृश्यते ।

२४४। स किंगुरुर्यः परिपूजनार्थी
स किंसखा यो हरतेऽस्य धर्म्मम्।
स किंनृपालः स्वविभूतिलुब्धः
स किंजनो नो नयवान् य एषः॥

(क) किं क्षेपे [किंसखा बाल किंराजा यो न रक्षति]।

क्षेपे [गम्यमाने] किं सुपा सह [समस्यते] तत्पुरुषः [च समासः] (२।१।६४)।

२४५। अग्निस्तोकैरघकतिपयैर्दह्यते स्वप्रतिष्ठा
कालापाध्यापक इह कठश्रोत्रियः कण्वधूर्त्तः।
धिक् चेद्दृष्टाः शठकठप्रवक्तॄंश्च रम्येभपोटा
गोगृष्टिः सा द्विरदयुवतिर्नादृता गोवशा च॥

गोवेहद्गोवष्कयणी त्यक्तेयं गोमतल्लिका।
गोप्रकाण्डश्च गोधेनुरादृता गोमचर्च्चिका॥

२४४। स इति। स 'किंगुरु' य परिपूजनार्थी, "परिचर्य्यायशोवित्तलिप्सु शिष्यादगुरुर्नहि।" स 'किंसखा' य अस्य धर्म्मं हरते, स 'किंनृपाल' य स्वविभूतिलुब्ध, स 'किंजन'—"किं क्षेपे"—य एष नो न नयवान्। सर्व्वे एते विकृता।

२४५। अग्निस्तोकैरिति। 'अग्निस्तोकै' 'अघकतिपयै' स्वप्रतिष्ठा एकत गृहम् अन्यत. स्वाश्रय दह्यते। पापत परैशाद्वियोग तत स्वस्थानाद्भ्रंश। इह 'काला-पाध्यापक' 'कठश्रोत्रिय' 'कण्वधूर्त्त' चेत् यदि दृष्टा 'शठकठप्रवक्तॄंश्च' धिक्। सा 'इभपोटा' पोटा पुरुषलक्षणा स्त्री, 'गोगृष्टि' सकृत्प्रसूता गौ 'द्विरदयुवति' रम्या, 'गोवशा' वन्ध्या गौ अत्र न आदृता। 'गोवेहत्' गर्भोपघातिनी गौ 'गोवष्कयणी' चिरप्रसूता गौ त्यक्ता, 'गोधेनु'—"पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्कयणी-प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जाति."—'गोमतल्लिका' 'गोप्रकाण्ड' 'गोमचर्च्चिका'—"प्रशंसा वचनैश्च"—आदृता।

(क) [स्यात्] पोटायुवतिस्तोककतिपय-
गृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
यणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापक-
धूर्त्तैर्जाति[र्गौर्वष्कयणी] ।

पोटा-युवति स्तोक कतिपय गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद्-वष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रियाध्यापक धूर्त्तैं सह जाति [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६५) ।

(ख) प्रशंसावचनैश्चा[ऽसौ गोप्रकाण्डं यथा शिशो] ।

जाति प्रशंसावचनै सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६६) ।

२४६ । प्रवीणतां युवखलतिः प्रयाति स
मुमूर्षुतां युवखलती सुदुर्भगा ।
वयोगतो युवपलितो विभाति चे-
दनादृता युवपलिता विषादभूः ॥
विपक्षधीर्युववलिनो निरुद्यमः
सुदीनतां युववलिना भजत्यहो ।

---

२४६ । प्रवीणतामिति । 'युवखलति' युवा खलतिः इन्द्रलुप्तरोगविशिष्ट स प्रवीणता प्रयाति, केशपाते न तस्योपहासयोग्यता प्रत्युत प्रवीणत्वं जातमिति सम्मान । 'युवखलती' युवति खलती सुदुर्भगा मुमूर्षुता प्रयाति, केशश्रीविलोपादनादृता । चेत् यदि वयोगत 'युवपलित' युवा पलित विभाति, अनादृता 'युवपलिता युवति पलिता विषादभू । 'विपक्षधी 'युववलिन' युवा वलिन जरया शिथिलचर्म्मवान् निरुद्यम , अहो 'युववलिना' युवति. वलिना सुदीनता भजति । जन.

कृपां जनो युवजरते प्रयच्छति
कथं न तां युवजरती लभेत वा ॥

(क) [युवबलिन इह खलु विलसति] युवा
खलतिपलितबलिनजरतीभि[रै] ।

खलति-पलित-वलिन-जरतीभि सह युवा [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।६७) ।

२४७। पानीयशीतन्तु प्रियं न कस्य
स तुल्यकृष्णोऽञ्जनपर्व्वतोऽघैः ।
सितासितः पापविपुण्ययोगा-
न्नित्यं कुमारश्रमणास्तु साध्वी ॥

(क) [भोज्योष्ण] कृत्यतुलाख्या अजात्या [परिकीर्त्त्यंते] ।

कृत्य-तुल्याख्या सुप. अजात्या [समस्यन्ते] तत्पुरुष. [च समास] (२।१।६८) ।

'युवजरते' कृपा प्रयच्छति, कथ न ता कृपा युवजरती'—"युवा खलतिपलितवलिनजरतीभि."—वा लभेत। नरनार्य्यो समानाधिकारित्व यद्यपि तात्त्विक तथापि नास्मिन् ससारे विषयविदूषिते वैषम्यविरह. ।

२४७। पानीयेति। 'पानीयशीत' तु द्रव्य न कस्य प्रियम्? अघै पापै स अञ्जन पर्व्वत: 'तुल्यकृष्ण'—"कृत्यतुल्याख्या अजात्या"—पापपुण्ययोगात् 'सितासित'।—"वर्णोवर्णेन"—'कुमारश्रमणा'—"कुमारश्रमणादिभि"—कुमारी सन्यासव्रतधारिणी साध्वी अस्तु। अव्यभिचारित्वेनैव कृतार्थत्वात्, न तु केवल सन्यासव्रतधारणेन ।

(ख) वर्णो वर्णेन [कल्याण कृष्णसारङ्गमीक्षताम्]।

वर्णो वर्णेन सुपा समानाधिकरणेन सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।६९)।

(ग) [कुमारश्रमणा सैषा] कुमारः श्रमणादिभिः।

कुमार श्रमणादिभि सह [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।७०)।

२४८। गोगर्भिण्यां गृहस्थानामश्नीतपिवतादरात्।
उच्चावचेषु भूतेषु न च्छात्रव्यंसको धृतः॥

(क) [गोगर्भिणी] चतुष्पादो गर्भिण्या [वालकोत्तम]।

गर्भिण्या सह चतुष्पाद [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।१।७१)।

(ख) मयूरव्यंसकादयश्च [हस्तिगृह्य एव सः]।

मयूरव्यंसकादयश्च तत्पुरुषसञ्ज्ञा (२।१।७२)।

इति कर्म्मधारयसञ्ज्ञस्तत्पुरुष।

——०:०——

२४८। गोगर्भिण्यामिति। 'गोगर्भिण्या'—"चतुष्पादो गर्भिण्या"—गृहस्थानाम् आदरात् 'अश्नीतपिवता' अश्नीत पिवतेति सततमभिधानम्। 'उच्चावचेषु' असमान-धर्म्मसु भूतेषु न 'छात्रव्यसक.'—'मयूरव्यसकादयश्च"—छात्रो व्यसक धूर्त, धृत, अतीवहेयत्वात्।

इति कर्म्मधारयसञ्ज्ञकस्तत्पुरुषः।

——

२४९ । विनयभरविनम्रपूर्व्वकायो
रुचिरतरोऽपरकाय एष लीनः ।
नियतमधरकाय आदधातु
सुवसनमुत्तरकाय ईहतां भोः ॥

(क) [बालक] पूर्व्वापराधरोत्तर-
मेकदेशिनैकाधिकरणे[ऽङ्ग] ।

एकदेशिना एकाधिकरणे पूर्व्वा परा-धरो-त्तर समस्यते तत्पुरुष [च समास] (२।२।१) ।

२५० । कफजगदहरार्द्धपिप्पलीयं
विभवतृतीयमसौ चतुर्थशस्यम् ।
स समलभत चेद्द्वितीयलाभं
न भवतु गृध्नुरगात्तुरीयभिक्षाम् ॥

---

२४९ । विनयेति । विनयभरविनम्र'पूर्व्वकाय' रुचिरतर' एष 'अपरकायः लीन. प्रच्छन्न. । नियतम् 'अधरकाय' सुवसनम आदधातु, 'उत्तरकाय'—"पूर्व्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे'—ईहता चेष्टता भो ।

२५० । कफजेति । इयम् 'अर्द्धपिप्पली'—"अर्द्ध नपुसकम्"—कफजगदहरा । असौ 'विभवतृतीय' विभवस्य तृतीयम्, स 'चतुर्थशस्यम्' चतुर्थश्चाद शस्यञ्चेति शस्यस्य चतुर्थ भाग समलभत। चेत् यदि 'द्वितीयलाभ' समलभत न गृध्नु भवतु लाभाधिक्यात् । कथ न गृध्नु भवेत् ? 'तुरीयभिक्षाम्'—"द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्याण्यन्यतरस्याम्"—अगात् प्राप्तवान् । पूर्व्वं भिक्षायाश्चतुर्थभागमात्र लब्धवान् अधुना तु लाभस्य द्वितीय भाग, तथापि गृध्नुत्वमतीवहेयमिति दर्शयति । सर्व्वथा लोभ परिहार्य्य इति भाव । पुष्पिताग्रावृत्तमेतत्, तल्लक्षणम्—" अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।"

(क) अर्द्धं नपुंसकं [बाल स्यादर्द्धपिप्पली यथा]।

एकदेशिना एकाधिकरणे नपुसकम् अर्द्धं [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।२)।

(ख) द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्या-
ण्यन्यतरस्यां [तृतीयभिक्षा]।

एकदेशिना एकाधिकरणे द्वितीय-तृतीय चतुर्थ तुर्य्याणि अन्यतरस्या [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।३)।

२५१। आपन्नविद्यः खलु प्राप्तसम्मतिः
स वर्षजातस्य शिशोः समो न चेत्।
हृदान्त्यजोऽब्राह्मण एष निश्चयं
पशोः पुनः केवलमीषदुन्नतः॥

२५१। आपन्नविद्य इति। 'आपन्नविद्य' विद्याम् आपन्न जन खलु 'प्राप्त-सम्मति'—"प्राप्तापन्नेन द्वितीयया"—सम्मति सम्मान प्राप्त। स आपन्नविद्यो जन चेत् यदि हृदा 'वर्षजातस्य'—"काला' परिमाणिना"—यस्य जननादूर्द्धं वर्षों गत. तादृशस्य शिशो सम न, स एष अन्त्यज. 'अब्राह्मण'—"नञ्"—"सम्मानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव" 'बुधो बालकवत् क्रीडेन्' इत्यादि स्मरणात् तस्य अब्राह्मणत्वम्; ब्राह्मणत्व हि ब्रह्मणि स्थितौ। निश्चय केवल पुन पशो. 'ईषदुन्नत'—"ईषदकृता" "ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम्। *।"—मनुष्यरूपेण जातत्वात् ईषदुन्नतपशुरेव स।

इति षष्ठीसमासापवादादयो योगाः।

(क) [स्याद्बाल] प्राप्तापन्नेन द्वितीयया[प्राप्तजीविकः] ।

प्राप्तापन्नेन द्वितीयया [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।४) ।

(ख) [मासजातो यथा बाल स्यात्]कालाः परिमाणिना ।

परिमाणिना काला [समस्यन्ते] तत्पुरुष.[च समास] (२।२।५) ।

(ग) नञ् [बालाऽब्राह्मणोऽवैश्यः] ;—

नञ् सुपा [समस्यते] तत्पुरुष. [च समास] (२।२।६) ।

(घ) [स्याद्] ईषदक्तता [शुभ] ।

ईषत् अक्तता सुपा [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।७) ।

ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् । * ।

इति षष्ठीसमासापवादादयो योगा ।

---

२५२ । रसज्ञा न चेत् स्यात् कुतो वाक्यशक्तिः ।
रसज्ञाः कुतः स्मः कुतः काव्यसूक्ती ॥

(क) षष्ठ्य[यं राजपुरुषस्तथा ब्राह्मणकम्बलः] ।

षष्ठी सुपा [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।८) ।

---

२५२ । रसज्ञेति । चेत् यदि रसज्ञा रसना न स्यात् कुत 'वाक्यशक्तिः'—"षष्ठी"—वाक्यस्य शक्ति । कुत. रसज्ञा. स्म. भवामः, कुत. वाक्यसूक्ती । मृत्युक्तमृदेहनिर्णयस्य श्लोकोऽयम् । वृत्तमिद—प्रिया सोमराजी ।

२५३ । इध्मप्रव्रश्चनतो न पुरुषकारः पलाशशातनतः ।
शातय रिपुतरुमूलं यद्यस्ति तव प्रभूतवीर्य्यमहो ॥

क्तयोगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।

२५४ । श्रुताध्यापकोऽयं मत्तोत्सादकश्चेत् ।
जगद्भर्त्तुरेष प्रियः सेवको हि ॥

(क) [स्याद्] याजकादिभिश्चा[यं यथा क्षत्रिययाजकः] ।

याजकादिभि सह षष्ठी [समस्यते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।६) ।

२५५ । 'चन्दनगन्धो हरते मनः स्वनिष्ठगुणेन जनस्य ।
निखिलमहान् पुरुषोऽयं ह्यात्मत्यागेन बाल सर्व्वेषाम् ॥

तत्स्थैश्च गुणै षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।

गुणोत्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् । * ।

---

२५३ । इध्मेति । 'इध्मप्रव्रश्चनत.' 'पलाशशातनतः'—"क्तयोगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।"—न पुरुषकार । अहो यदि तव प्रभूतवीर्य्यम् अस्ति, रिपुतरु-मूलं शातय ।

२५४ । श्रुतेति । अय 'श्रुताध्यापक' चेत् यदि 'मत्तोत्सादक.', एष 'जगद्भर्त्तु.'—"याजकादिभिश्च"—जगत्पते हि निश्चित प्रिय सेवक ।

२५५ । चन्दनेति । स्वनिष्ठगुणेन 'चन्दनगन्ध'—"तत्स्थैश्च गुणै षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । * ।'—जनस्य मन. हरते । 'निखिलमहान्'—"गुणोत्तरेण तरलोप-श्चेति वक्तव्यम् । * ।"—निखिलानां महत्तरः अय पुरुष. आत्मत्यागेन हि सर्व्वेषां मनो हरत इति शेष. ।

२५६। मनुष्याणां शूरतमः क्षत्रियो यदि गीयते।
वृको यथात्र सत्त्वानां तथा नान्यत्र शूरता॥

(क) न निर्द्धारणे [एहि त्वं सतां सत्तम एव हि]।

निर्द्धारणे षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१०)।

२५७। ज्ञानं मधुनो दृष्टं विषमविषमये संसारेऽत्र।
मरणाय तन्नराणां भवति विफलता जीवनस्य च॥

प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम्। *।

२५८। भ्रातॄणां पञ्चमोऽयं सुचरितविषये शौक्लयमस्यास्ति साधु
तृप्तो नित्यं फलानां हरिचरणजुषां ब्राह्मणानां नितान्तम्।
कुर्व्वाणः स्वस्य कृत्वा निखिलजनहितन्त्वस्य कर्त्तव्यमीशो
ध्येयोऽयं पाणिनेः सूत्रकृत इह कृतेर्नित्यमध्यापकोऽपि॥

२५६। मनुष्याणामिति। क्षत्रिय 'मनुष्याणा शूरतम'—"न निर्द्धारणे"—यदि गीयते, यथा अत्र वृक' सत्त्वाना शूरतम इति शेष तथा न अन्यत्र कामादौ शूरता वीरत्वम्।

२५७। ज्ञानमिति। विषमविषमयेऽत्र ससारे 'मधुनो ज्ञानम्'—"प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम्। *।"—चित्तभ्रान्त्या सर्व्वमेव तदात्मना दृश्यते सुतरा तत् ज्ञान नराणा मरणाय भवति विषयविषोपहतत्वात्। जीवनस्य च विफलता भवति।

२५८। भ्रातॄणामिति। अयं जन. 'भ्रातॄणां पञ्चम' सुचरितविषये अस्य शौक्ल्य' साधु अस्ति, नित्य फलाना तृप्तः,' नितान्तं हरिचरणजुषा 'ब्राह्मणाना कुर्व्वाणः' किङ्करः, 'स्वस्य कृत्वा' स्वसम्बन्धिनी या क्रिया तदनन्तर निखिलजनहितं तु 'अस्य कर्त्तव्यम्', ईश ध्येयः अस्तीति शेष। अय 'पाणिने. सूत्रकृत'—"पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन'—कृते नित्यम् अध्यापकोऽपि। अध्यात्मतत्त्वप्रविष्टोऽपि नाध्ययनाध्यापने शिथिलयत्न इति भाव.।

(क) पूरणगुणसुहितार्थसदव्यय-
तव्यसमानाधिकरणेन [भो:] ।

पूरण गुण-सुहितार्थ सद-व्यय-तव्य-समानाधिकरणेन षष्ठी न [समस्यते](२।२।११)।

२५८ । सतां मतोऽसद्धसितं न मन्यते
तदस्य यातं लभतेऽमृतं यत: ।
चित्रा नु सूत्रस्य कृति: पुरातनी
दाक्षीसुतेनाङ्ग भवास्य वेदक: ॥
सतां विभर्त्ता महतां प्रपालक:
परस्तत: पापकृतां प्रमोचिका ।
कुतोऽधुनोद्दालकपुष्पभञ्जिका
गतादर: सम्प्रति पुस्तलेखक: ॥

---

२५८ । सतामिति । 'सता मत' —"क्तेन च पूजायाम्"—जन, असत् हसितं न मन्यते, न हि असद्भिर्धर्षितोऽपि स्वकृत्यादिरमति । तत् 'अस्य यातं'—"अधिकरण-वाचिना च"—गम्यस्थानं यत अमृत लभते, चित्रा नु पुरातनी 'सूत्रस्य कृति' दाक्षीसुतेन'—"कर्म्मणि च"—पाणिनिना । अङ्ग हे बालक 'अस्य वेदक.'—अस्य पाणिने, वेदक भव । पर परमेश्वर, सता विभर्त्ता 'महता प्रपालक.'—"तृजकाभ्या कर्त्तरि"—तत परमेश्वरात् 'पापकृता प्रमोचिका'—"कर्त्तरि च"—प्रमोचनम् । अधुना 'उद्दालकपुष्पभञ्जिका' क्रीडाविशेष कुत ? सम्प्रति 'पुस्तलेखक.'—"नित्य क्रीडाजीविकयो"—गतादर मुद्राङ्कनस्य प्रादुर्भावात् ।

इति षष्ठीतत्पुरुष ।

(क) [राज्ञां बुद्धो महतां बुद्धः] क्तेन च पूजायां [ह] ।

पूजायां क्तेन सह षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१२)।

(ख) [इदमेषां यातं भो बाला]ऽधिकरणवाचिना च ।

अधिकरणवाचिना च क्तेन षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१३)।

(ग) कर्म्मणि च [गवां दोहः शिशुना गोपालकेन बाल]।

कर्म्मणि च षष्ठी न [समस्यते] (२।२।१४)।

(घ) तृजकाभ्यां कर्त्तरि[ह भवतः स्रावको यथा]।

कर्त्तरि षष्ठी तृजकाभ्या न [समस्यते] (२।२।१५)।

(ङ) [आसिका भवतो बाल यथा] कर्त्तरि च [प्रिय]।

कर्त्तरि षष्ठी अकेन न [समस्यते] (२।२।१६)।

(च) नित्यं क्रीड़ाजीविकयो[र्यथासौ नखलेखकः]।

क्रीडाजीविकयो नित्य षष्ठी [समस्यते] (२।२।१७)।

इति षष्ठीतत्पुरुष ।

२६०। कुपुरुषविहितेहां किं स ऊरीकरोति
सुपुरुष इह वासद्दुष्क्रियां तत्कदुष्णम्।
पिबति जलनिवासः स्तन्यमुत्सृज्य कोष्ण-
मसृगतिगुणसम्पद्दुर्ब्बलेऽम्भः कवोष्णम् ॥

२६०। कुपुरुषेति। इह कि स 'सुपुरुष.' 'कुपुरुषविहितेहा' 'असद्दुष्क्रिया' वा 'ऊरीकरोति'—"कुगतिप्रादय."—जलनिवास जलौका 'कदुष्णं' तत् स्तन्यम् उत्सृज्य 'कोष्णम्' असृक् शोणित पिबति, 'दुर्बले' जने 'कवोष्णम्' अम्भ अतिगुणसम्पत् अतीवगुणकारि। मालिनीवृत्तमेतत् तदुक्तम्—"ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै."।

(क) कुगतिप्रादयः [कोष्णं दुष्कुलं चोररीकृतम्] ।

कु गति-प्रादय सुपा [समस्यते] तत्पुरुष [च समासः] (२।२।१८) ।

(१) प्राग्रीश्वरान्निपाताः [स्युः] (१।४।५६)—

(२) चादयः सत्त्वे [एव हि] (१।४।५७) ।

(३) प्रादयः [प्र परा निर्दुर्वि न्यधुरुत्सं परि प्रति ।

अपान्ववाङ् प्रिय त्वालाप्यति स्वभ्युप तद्गणः]॥(१।४।५८)

(४) उपसर्गाः क्रियायोगे (१।४।५९) ।

(५) गतिश्च [प्रकृतं यथा] (१।४।६०) ।

(६) ऊर्य्यादिच्विडाचश्च [स्यात् ।

तालीकृत्योरीकृत्याप्तम्] (१।४।६१) ।

२६१ । प्रान्तेवासी चेन्नात्यूहोऽवक्रीड़ एवायम् ।

पर्य्यध्ययनो भाति निर्व्वाराणसिरिह वसन्नपि ॥

प्रादयो, गताद्यर्थे प्रथमया, अत्यादय क्रान्त्याद्यर्थे द्वितीयया, अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया, पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या, निरादय क्रान्त्याद्यर्थे पञ्चम्या इति वक्तव्यम् ।*।

---

२६१ । प्रान्तेवासीति । 'प्रान्तेवासी'—"प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ।*।"—चेत् यदि न 'अत्यूह'—"अत्यादय. क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।*।"—ऊहम् अतिक्रान्त । 'अवक्रीड.'—"अवादय क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ।*।"—क्रीडया अवक्रुष्ट । कथमेव व्यवह्रियते ? 'पर्य्यध्ययन.'—"पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ।*।"—परिग्लानोऽध्ययनाय । इह वाराणस्या वसन् अपि 'निर्व्वाराणसि'—'निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ।*।"—निष्क्रान्तो वाराणस्या.। वाराणसीवासस्याफलतया ह्यविद्यावत्त्वात् बाधिवत् प्रतिभाति ।

(१) [बालका]र्थवदधातुरप्रत्ययः
प्रातिपदिक[मिह कपित्थो बाल] (१।२।४५)।

(२) कृत्तद्धितसमासाश्च [कारको द्विजकम्बलः] (१।२।४६)।

(३) ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्या[तिरि प्रिय](१।२ ४७)।

(४) [स्याद्] गोस्त्रियोरुपसर्ज्जनस्या[सौ चित्रगुर्यथा] (१।२।४८)।

अनुवृत्त्यनुरोधात् ———

(५) लुक् तद्धितलुकि [ज्ञेयः पञ्चेन्द्रो वकुलं यथा] (१।२।४९)।

(६) इद्गोण्याः [पञ्चगोणिश्च दशगोणिर्यथा शुभ] (१।२।५०)।

२६२। वागर्थाविव युक्तौ शुद्धिप्रेमाणौ विभातः।
साधुगुणाननु भक्तिः समुदेति यतोऽसौ पुण्यभुवि॥

इवेन सह समासो विभक्त्यलोप. पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम्। *।

प्रादिप्रसङ्गे कर्म्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्य । *।

२६२। वागर्थाविति। 'वागर्थाविव'—"इवेन सह समास विभक्त्यलोप' पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च वक्तव्यम्। *।"—युक्तौ शुद्धिप्रेमाणौ विभात। यत्र शुद्धि तत्र प्रेमा यत्र प्रेमा तत्र शुद्धि स्वार्थानुसन्धानेन चित्तस्यानैर्म्मल्यम् तद्विरहे प्रेम्णोऽभ्युदय। प्रेम्णा स्वार्थत्यागस्तत शुद्धि। अतस्तौ नित्ययुक्तौ। 'साधुगुणान् अनु'—"प्रादिप्रसङ्गे कर्म्मप्रवचनीयाना प्रतिषेधो वक्तव्यः। *।"—भक्ति समुदेति। यतः असौ भक्तिः पुण्यभुवि उदेतीति शेष.। पुण्य विना न भक्तेरभ्युदय.।

२६३। पूज्यो नित्यं सूत्रकारो नितान्तं
स्वादुङ्कारं भुङ्क्त एषोऽन्नमुक्त्वा।
उच्चैःकारं मूलकेनोपदंशं
खाट्कृत्यासौ ष्ठीवतीति ह्यनिष्टम्॥

(क) उपपदमतिङ् [कुम्भकारः सुरापः]।

अतिङ् उपपदं सुपा सह [समस्यते] नित्यं तत्पुरुष [च समास] (२।२।१९)।

(ख) [स्वादु]ऽमैवाव्ययेना[सौ लवणङ्कारमाश तत्]।

अव्ययेन अमैव [नान्येन समस्यते] (२।२।२०)।

(ग) तृतीया प्रभृतीन्यन्यतरस्यां [बाल निश्चिनु]।

तृतीयाप्रभृतीनि अमैव अव्ययेन [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।२१)।

(घ) क्त्वा चो[च्चैःकृत्य बालालं कृत्वालंकृत्य शोभसे]।

क्त्वा च तृतीयाप्रभृतीनि अन्यतरस्या [समस्यन्ते] तत्पुरुष [च समास] (२।२।२२)।

(ङ) [बाल स्वादु]नुकरणञ्चानिति पर[मेष खाट्करोत्यन्न]।

अनिति परम् अनुकरणं क्रियायोगे गतिः (१।४।६२)।

२६३। पूज्य इति। नित्यम् 'सूत्रकार'—"उपपदमतिङ्"—नितान्तं पूज्यः। एष अत्र 'उच्चैःकारम्' उक्त्वा सम्भाष्य 'मूलकेनोपदंशं'—'स्वादुङ्कारं'—"अमैवाव्ययेन" "तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्"—अन्नं भुङ्क्ते। असौ 'खाट्कृत्य'—"क्त्वा च"—ष्ठीवतीति हि अनिष्टम् सभ्यजनोचितव्यवहारविरुद्धत्वात्।

२६४। सत्कृत्य तं तस्य च यद्सत्कृतं
स्वं स ह्यलङ्कृत्य पराभवन्नु।
कामान् पुनर्योगबलेन चान्त-
र्हत्यात्त तेजोविभवेन राजते॥

(क) [बाला]ऽऽदरानादरयोः सदसती[ह सत्कृतम्]।

आदरानादरयो' सदसती क्रियायोगे गती (१।४।६३)।

(ख) भूषणेऽल[मलङ्कृत्य]—

भूषणे अल गति (१।४।६४)।

(ग) [स्याद]न्तरपरिग्रहे।

अपरिग्रहे अन्त गति (१।४।६५)।

२६५। अन्तर्द्धा भावस्यान्तर्द्धिः शान्तेर्न तं सुखयतीह।
अन्तर्णयति स ईशं श्रयते य इह विधिमस्य पुनः॥

अन्तःशब्दस्याङ् किविधिणत्वेषूपसख्यानम्। *।

२६४। सदिति। स हि त 'सत्कृत्य' तस्य यत् 'असत्कृतं'—"आदरानादरयोः सदसती"—तत्पराभवत् नु? कि कृत्वा? स्वम् आत्मानं हि 'अलङ्कृत्य'—"भूषणेऽलम्"—सद्गुणेनेति शेष'। योगबलेन पुन कामान् भोगाभिलाषान् 'अन्तर्हत्य'—"अन्तरपरिग्रहे"—अन्तर्नियम्य च तेजोविभवेन राजते।

२६५। अन्तर्द्धेति। भावस्य 'अन्तर्द्धा' तिरोधानम् शान्ते. 'अन्तर्द्धि.' न तम् इह सुखयति। को वास्य प्रतिप्रसव.? स जन ईशम् 'अन्तर्णयति'—"अन्त.-शब्दस्याङ्-किविधि-णत्वेषूपसख्यानम्। *।"—यः इह अस्य ईशस्य विधि पुन. श्रयते।

२६६ । कणेहत्य सुखं भुक्त्वा मनोहत्य धनं चयन् ।
सुखी न स्वं पुरस्कृत्य कामानस्तंगमय्य तु ॥

(क) [स कणेहत्याप्ति] कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते [ऽङ्क]।

श्रद्धाप्रतिघाते कणेमनसी गती (१।४।६६) ।

(ख) पुरोऽव्ययं [पुरस्कृत्य]—

अव्यय पुरस् क्रियायोगे गति (१।४।६७) ।

(ग) अस्तं चा[गत एव सः] ।

अस्त च गति. (१।४।६८) ।

२६७ । अच्छगत्य तमच्छोद्य तेनादःकृत्य तु स्वयम् ।
हितं स्यादिति निर्णेता तिरोभूय रिपोः सुखी॥

(क) [स्याद]च्छगत्यर्थवदेष्व[च्छोद्याच्छगतं यथा] ।

गत्यर्थवदेषु अच्छ गति (१।४।६९) ।

---

२६६ । कणेहत्येति । 'कणेहत्य' अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्य्यन्त सुख भुक्त्वा 'मनोहत्य'—"कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते"—अभिलाषनिवृत्तिपर्य्यन्तं धन चयन् सञ्चित कुर्व्वन् न सुखी । स्वम् आत्मानम् 'पुरस्कृत्य'—"पुरोऽव्ययम्"—धनादिभ्य श्रुव्वाग्रे विगणय्य कामान् तु 'अस्तगमय्य'—"अस्त च"—सुखीति शेषः ।

२६७ । अच्छगत्येति । 'अच्छगत्य' अभिमुख गत्वा तम् 'अच्छोद्य' —"अच्छगत्यर्थवदेषु"—उक्त्वा तेन सह स्वय तु 'अदःकृत्य'—"अदोऽनुपदेशे"—पर्य्यालोच्य हित स्यादिति निर्णेता रिपोः कामात् 'तिरोभूय'—"तिरोऽन्तर्द्धौ"—सुखी । अन्ये सम्भाषयत. स्वयं हित पर्य्यालोचयतो वा न सुखसम्भावना । सुखन्तु कामत्यागेनेति फलितार्थ. ।

(ख) [बाला]ऽदोऽनुपदेशे ;—

अनुपदेशे अदस् गतिः (१।४।७०)।

(ग) [स तिरोभूतः] तिरोऽन्तर्द्धौ।

अन्तर्द्धौ तिरस् गति. (१।४।७१)।

२६८। तिरस्कृत्वा कामानलमिह हि तिरस्कृत्य विषया-
नुपाजेकृत्याल हृदयमनुयन् साधुनिचयम्।
तथान्वाजेकृत्वा भजनसुखतः स्वेष्टचरणं
स साक्षात्कृत्यास्रं विसृजति नमस्कृत्य मुदितः॥

(क) विभाषा कृञि [विज्ञेय तिरस्कृत्य तिरस्कृतम्]।

तिरस् कृञि गति. विभाषा (१।४।७२)।

(ख) उपाजेऽन्वाजे [एहि त्वमुपाजेकृत्य तं खलु]।

उपाजे अन्वाजे कृञि गती विभाषा (१।४।७३)।

(ग) साक्षात्प्रभृतीनि च [भो मिथ्याकृत्य सुखं कुतः]।

साक्षात्प्रभृतीनि कृञि गती विभाषा (१।४।७४)।

साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम्। *।

२६८। तिरस्कृत्वेति। इह हि कामान् अलं 'तिरस्कृत्वा' विषयान् 'तिरस्कृत्य'—"विभाषा कृञि"—हृदयम् अलम् 'उपाजेकृत्य' बलिष्ठ कृत्वा साधुनिचयम् अनुयन् अनुगच्छन् भजनसुखत 'अन्वाजेकृत्वा'—"उपाजेऽन्वाजे"—स्वबलाधिष्ठित कृत्वा स्वेष्टचरण 'साक्षात्कृत्वा' 'नमस्कृत्य' —"साक्षात्प्रभृतीनि च"—मुदित. सन् अस्रम् अश्रु विसृजति।

२६९। उरसिकृत्य हितं न च तत्त्यजे-
न्मनसिकृत्य विधिं तमुपाश्रयेत्।
निरलसं सरसं भजनं हरे-
र्हरति दुःखमशेषमुभे ततः॥

(क) अनत्याधान उरसिमनसी [गतिसंज्ञिते]।

अनत्याधाने उरसिमनसी कृञि गतौ विभाषा (१।४।७५)।

२७०। मध्येकृत्वा जनं रक्षेत् पदेकृत्य रिपून् क्षिपेत्।
वसेन्निवचनेकृत्य चलां तां रसनां जयेत्॥

(क) [बाल निवचनेकृत्य स सुखी] मध्ये पदे निवचने च।

अनत्याध्याने मध्ये-पदे-निवचने च कृञि गतयः विभाषा (१।४।७६)।

२७१। पाणौकृत्य वहेद्भारं हस्तेकृत्य वशी भवेत्।
प्राध्वंकृत्येन्द्रियग्रामं संसृतौ स सुखी वसेत्॥

२६९। उरसिकृत्येति। हितम् 'उरसिकृत्य' अभ्युपगम्य न च तत् त्यजेत् विधिं 'मनसिकृत्य'—"अनत्याधान उरसिमनसी"—निश्चित्य तम् उपाश्रयेत्। निरलसं सरसं यथा स्यात् तथा हरेः भजनम् अशेषं दुःखं हरति। ततः भजनतः उभे हितापरित्यागः विधिसमाश्रयणञ्च भवतः इति शेषः।

२७०। मध्येकृत्वेति। जनं 'मध्येकृत्वा' रक्षेत्, रिपून् कामादीन् 'पदेकृत्य' क्षिपेत्। 'निवचनेकृत्य'—"मध्ये पदे निवचने च"—वाचं नियम्य वदेत्, तां रसनां जयेत्।

२७१। पाणौकृत्येति। 'पाणौकृत्य' दारकर्म्म कृत्वा भारं वहेत्, 'हस्तेकृत्य'—"नित्यं हस्तेपाणावुपयमने"—वशी संयतेन्द्रियो भवेत्, नहि दारकर्म्म यथेच्छेन्द्रियचरितार्थत्वाय। इन्द्रियग्रामं 'प्राध्वंकृत्य—"प्राध्वं बन्धने"—बन्धनेनानुकूलं कृत्वा स संसृतौ सुखी वसेत्।

(क) नित्यं हस्तेपाणावुपयमने [पाणौकृत्याप]।

उपयमने हस्तेपाणौ नित्य गती (१।४।७७)।

(ख) [स्यात्] प्राध्वं बन्धने [बाल प्राध्वंकृत्य रिपून्सुखी]।

प्राध्व कृञि नित्य गति (१।४।७८)।

२७२। जीविकाकृत्य सत्सेवां प्रेरणां हृदयोत्थिताम्।
ईश्वरानुग्रहाद्भद्रोपनिषत्कृत्य राजसे॥

(क) जीविकोपनिषदावौपम्ये [तौ गतिसंज्ञितौ]।

औपम्ये विषये जीविकोपनिषदौ गती (१।४।७९)।

(ख) ते प्राग्धातो[र्ज्ञेयास्तथा हि समुदाहृतास्त्वग्रे]।

ते [गत्युपसर्गसंज्ञका] धातो. प्राक् [प्रयोक्तव्या] (१।४।८०)।

इत्यव्यययोगेन तत्पुरुष।

२७२। जीविकाकृत्येति। सत्सेवा 'जीविकाकृत्य' जीविकामिव कृत्वा, हे भद्र, ईश्वरानुग्रहात् हृदयोत्थिता प्रेरणाम् 'उपनिषत्कृत्य'—"जीविकोपनिषदावौपम्ये" "ते प्राग्धातो."—उपनिषदमिव कृत्वा राजसे। सेत्सेवेश्वरवाणीश्रवणञ्च कृतार्थता-मूलम्।

इत्यव्यययोगेन तत्पुरुष.।

२७३ । हृतकीर्त्तिरसौ क्षताप्रियो
क्रुतसम्पद्गरदानसाधनः ।
क्षमयारिरकारि येन हि
प्रणतः प्रेमभरैः क्षती स तु ॥

(क) [ज्ञेयः] शेषो बहुव्रीहि[र्विनयावनताननः] ।

शेष [प्रोक्तादन्य] बहुव्रीहिः (२।२।२३) ।

(ख) अनेकमन्यपदार्थे [ग्रामः प्राप्तोदको यथा] ।

अनेकम् [सुबन्त] अन्यपदार्थे [वर्त्तमान समस्यते] बहुव्रीहि [च समास](२।२।२४)।

२७४ । नाम्ना जितोऽस्य साक्षादजितस्य पुनः स संसारः ।
नीचैर्मुख इह तिष्ठ मा भव खरमुख उरसिहारः ॥

समानाधिकरणाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।

अव्ययानाञ्च बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।

सप्तम्युपमानपूर्व्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वक्तव्य. । * ।

---

२७३ । हृतकीर्त्तिरिति । 'हृतकीर्त्ति' हृता कीर्त्ति येन 'क्षताप्रिय' क्षतम् अप्रिय येन 'क्रुतसम्पत्' क्रुता अपहृता सम्पत् येन 'गरदानसाधन.' गरदान विषदान साधन वधोपाय यस्य एवम्भूत असौ—"शेषो बहुव्रीहि:" "अनेकमन्यपदार्थे"—अरि. येन हि क्षमया प्रेमभरैश्च प्रणत अकारि स तु क्षती कृतार्थ । वृत्तमेतत् सुन्दरीनाम तल्लक्षणम्—"अयुजोर्यदि सौ जगौ युजो सभरालगौ यदि सुन्दरी तदा ।"

२७४। नाम्नेति। स ससार पुन साक्षात् नाम्ना जित अस्य अजितस्य—"समानाधिकरणाना बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।"—नाम्ना खलु अजित. यतो न ससारो जित । इह 'नीचैर्मुख.' 'अव्ययानाञ्च बहुव्रीहिर्वक्तव्य । * ।"—तिष्ठ मा 'खरमुख.' खरस्य मुखमिव मुख यस्य कर्कशभाषित्वात् कुत्सितमुखत्वाच्च तथोक्तम् "उरसिहार.'—"सप्तम्युपमानपूर्व्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वक्तव्य. । * ।"—भव ।

२७५ । स्वर्णालङ्कारोऽयं कुन्तलचूडश्चेदविद्यः ।
वृक्ष इव प्रपलाशः पथिकैस्त्याज्योऽस्तिक्षीरा न ॥

समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । * ।
नञोऽस्त्यर्थानां च बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । * ।
प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः । * ।
सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । * ।

२७६ । उपदशास्तथासन्नविंशा वा द्विदशाः पुनः ।
स्युरदूरदशाः पञ्चेऽधिकविंशा न ते बलम् ॥

(क) [स्यात्शुभ] संख्ययाव्ययासन्ना-
दूराधिकसंख्याः संख्येये ।

संख्येये [वर्तमानया] संख्यया अव्ययासन्नदूराधिकसंख्याः [समस्यन्ते] बहुव्रीहिश्च समासः] (२।२।२५) ।

---

२७५ । स्वर्णेति । अयं 'स्वर्णालङ्कारः' सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य 'कुन्तलचूडः'—"समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् । * ।"—कुन्तलसंघातः चूडा अस्य चेत् यदि 'अविद्यः'—"नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः । * ।"—'प्रपलाशः'—"प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः ।*।—प्रपतितं पलाशं पर्णम् अस्य वृक्षः पथिकैः इव त्याज्यः, न कोऽपि तमाद्रियते, 'अस्तिक्षीरा'—"सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । * ।"—न त्याज्येति शेषः दुग्धसम्पद्विद्यमानत्वात् न गवादिकं कोऽपि त्यजति, तथा विद्यया जनः आदरभाजनम् इति भावः ।

२७६ । उपदशा इति । पञ्चे 'उपदशाः' उपगता दश एषां नव एकादश वा, तथा 'आसन्नविंशाः' आसन्ना विंशतिरेषाम् ऊनविंशतिः 'द्विदशाः' द्विर्दश संख्या एषां-विंशतिः वा पुनः जनाः स्युः भवन्तु । 'अदूरदशाः' 'अधिकविंशाः'—"संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये"—ते न बलम् । न हि बलं जनसंख्यया किन्तु धर्मशक्त्या ।

२७७। पूर्व्वोत्तरा दिक् खलु योगहेतो-
रासीदिह व्यर्थमहो कचाकचि ।
नापेक्ष्यते तत्र तु सा विशेषा
सशिष्य एकां श्रयते स्थिरस्थितेः ॥

(क) दिङ्नामान्यन्तराले [स्यात्प्राप्तः पूर्व्वोत्तरां दिशम्] ।

अन्तराले [वाच्ये] दिङ्नामानि [समस्यन्ते] बहुव्रीहि [च समास] (२।२।२६) ।

सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्व्वपदस्य पुंवद्भाव । * ।

(ख) [स्यात्] तत्र तेनेदमिति सरूपे[ऽत्र कचाकचि] ।

तत्र [सप्तम्यन्ते] तेन [तृतीयान्तेन] इदम् इति [अर्थे समस्यते] बहुव्रीहि. [च समास] (२।२।२७) ।

(ग) [कल्याण] तेन सहेति तुल्ययोगे [समासकः] ।

तुल्ययोगे [वर्त्तमानं] सह तेन [इति तृतीयान्तेन] [समस्यते] बहुव्रीहिः [च समास] (२।२।२८) ।

इति बहुव्रीहि ।

——o——

२७७। पूर्व्वोत्तरेति । 'पूर्व्वोत्तरा'—"दिङनामान्यन्तराले"—पूर्व्वस्याश्च उत्तरस्याश्च दिशोर्यदन्तराल सा पूर्व्वोत्तरा दिक खलु योगहेतो आसीत्, इह अहो 'कचाकचि' —"तत्र तेनेदमिति सरूपे'—कचेषु कचेषु च गृहीत्वा इद युद्धं प्रवृत्त कचाकचि व्यर्थम्, न तत्र वाक्कलहेन किञ्चित् फलम्। कथम् ? तत्र योगे सा विशेषा दिक् तु न अपेक्ष्यते । तत. कथम् योगाय दिग्विशेषग्रहणोपदेश. ? स्थिरस्थिते' स्थैर्य्यप्रधानयोगे निरन्तर परिवर्त्तनस्यास्थैर्य्यकरत्वात् स्थिरस्थितिनिमित्तम् योगी 'सशिष्य' —"तेन सहेति तुल्ययोगे,"—एका निर्द्दिष्टा दिशं श्रयते । सशिष्य इति विशेषणशक्त्या सम्प्रदायपरम्परया तथा व्यवहार आसीदिति ध्वन्यते ।

इति बहुव्रीहिः ।

२७८। हरिहरौ शुभकरौ न मनुजौ यदि पुनः ।
मलहरौ चिदमलौ निवसतां हृदि सदा ॥

(क) चार्थे द्वन्द्वो [यथा प्लक्षन्यग्रोधौ वाक्त्वचं यथा] ।

चार्थे [वर्त्तमानं] अनेक [समस्यते] द्वन्द्व. [च समास] (२।२।२९) ।

इति द्वन्द्व ।

२७९। नयवान् यदि वाक्पटुर्न तु
किमु तेनास्य न लिप्तवासितैः ।
मृदुशुभ्रविलेपनैर्धृति-
रिभवाहादिभवात् सुखं कुतः ॥

२७८। हरिहराविति। मनुजौ 'हरिहरौ'—"चार्थे द्वन्द्व"—न शुभकरौ, न ताभ्या शुभ तस्य न मनुजाधीनत्वात्। यदि पुन मलहरौ चिदमलौ चिद्रूपेण निर्म्मलौ सदा हृदि निवसताम्। पापहरत्व केवलमीश्वरस्य अत भेदसूचनं केवल नाम्ना। वृत्तमेतत् गजगतिर्नाम "नभलगा गजगति'।"

इति द्वन्द्व ।

२७९। 'नयवानिति। नयवान् यदि तु न 'वाक्पटु''—"उपसर्ज्जनं पूर्व्वम्" —तेन अस्य नयवत' किमुत? न कापि क्षति। न 'लिप्तवासितैः'—"राजदन्तादिषु परम्"—'मृदुशुभ्रविलेपनै.'—'द्वन्द्वे घि'—धृति सन्तोष.। 'इभवाहात्'—"अजाद्यदन्तम्"—इभश्च वाहश्च इभवाहम् तस्मात् विभवात् सुख कुत। न हस्त्यश्वादिविभव' सुखाय।

(क) [बाली]पसर्ज्जनं पूर्व्वं [वृकभीतोऽत्यपण्डितः] ।

उपसर्ज्जनं [समासे] पूर्व्वं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३०) ।

(१) [भवेत्] प्रथमानिर्द्दिष्टं समास उपसर्ज्जनम्(१।२।४३)।

(२) एकविभक्तिचापूर्व्वनिपाते [निर्बृहद्गुहः] (१।२।४४) ।

निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इत्युक्तम् ।

(ख) राजदन्तादिषु परं [सिक्तसंसृष्टमेव तत्] ।

राजदन्तादिषु उपसर्ज्जन परं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३१) ।

(ग) द्वन्द्वे घि [पटुशुक्लौ तौ] ;—

द्वन्द्वे घि पूर्व्वं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३२) ।

(घ) अजाद्यदन्त[मुत्तमम्]

अजाद्यदन्तं पूर्व्वं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३३) ।

२८० । पटुशुक्लमृदव इभतुरगानड्वाहोऽजाखरौ च ।
करभाश्वे विभवोऽस्य न चेनवायू कस्यापि च ॥

बहुष्वनियमः । * ।

द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । * ।

---

२८० । पटुशुक्लेति । 'पटुशुक्लमृदवः' 'इभतुरगानड्वाहः'—"बहुष्वनियमः"— 'अजाखरौ' 'करभाश्वे'—अदिति तपरकरणात्—अस्य जनस्य विभवः, 'इनवायू'— "द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन । * ।"—सूर्य्यानिलौ कस्यापि च न विभवः, सर्व्वजनस्य सुलभत्वात् ।

२८१। भृङ्गमाधवयोर्योगो मधुसञ्चयहेतुकः।
पत्रकुसुमशस्यानां क्रमोद्भेदेन सन्ततम्॥

(क) अल्पाच्तरं [यथा प्लक्षन्यग्रोधौ शशभल्लकौ]।

द्वन्द्वे अल्पाच्तरं पूर्व्वं [प्रयोक्तव्यम्] (२।२।३४)।

२८२। शशलशिशिरसुरभय इह पर्य्यायेणायान्ति नायुः।
चित्रास्वाती भातो घनान्तघनकालौ शस्याय॥

ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्व्येण समानाक्षराणामिति वक्तव्यम्। *।

२८३। धनधान्यं यदि दीक्षातपसी हरतीह मानवानां धिक्।
चेद्ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा इत्यनुरूपगुणैस्तु॥

लघ्वक्षरं पूर्व्वमिति वक्तव्यम्। *।

२८१। भृङ्गेति। 'भृङ्गमाधवयो'—"अल्पाच्तरम्"—भृङ्गवसन्तयो योग' मधुसञ्चयहेतुक वसन्ते पुष्पे मधुसञ्चयो भवति तन्निमित्तं भृङ्गेण तस्य योग। 'पत्र-कुसुमशस्याना'—"बहुष्वनियम। *।"—योग सन्ततं नियतं क्रमोद्भेदेन। पत्रात् कुसुमानि कुसुमेभ्य फलानीति वैज्ञानिक तत्त्वम्।

२८२। शशलेति। इह 'शशलशिशिरसुरभय'—"ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्व्येण समानाक्षराणामिति वक्तव्यम्। *।"—'हेमन्तशिशिरवसन्ता'—"हेमन्त शशलो रौद्र" इति हेमचन्द्रः—पर्य्यायेण आयान्ति न आयु। चित्रास्वाती' भातः 'घनान्तघनकालौ'—असमानाक्षरत्वात् नानुपूर्व्व्येण—शरत्तपात्ययौ शस्याय भवत इति शेष।

२८३। धनधान्यमिति। यदि धनधान्य'—"लघ्वक्षरं पूर्व्वमिति वक्तव्यम्। *।"—इह मानवाना 'दीक्षातपसी' "सर्व्वतोऽभ्यर्हितं पूर्व्वमिति वक्तव्यम्। *।"—हरति, धिक्। 'ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रा.'—"वर्णानामानुपूर्व्व्येण पूर्व्वनिपातो वक्तव्य.। *।—इति चेत् अनुरूपगुणै. तु तप.स्वाध्यायादितत्तद्वर्णव्यञ्जकगुणै.।

सर्व्वतोऽभ्यर्हितं पूर्व्वमिति वक्तव्यम् । * ।

वर्णानामानुपूर्व्व्येण पूर्व्वनिपातो वक्तव्य । * ।

२८४ । सौभ्रात्रं पूर्व्वेषां सहजं नु युधिष्ठिरार्ज्जुनौ पश्य ।
राघवसौमित्री च द्वित्रानपि नेह पश्यामः ॥

भ्रातुश्च ज्यायस पूर्व्वनिपात । * ।

सख्याया अल्पीयस्या पूर्व्वनिपात । * ।

२८५ । कण्ठेहारो लम्बशाटश्चित्रगुर्न हि शोभते ।
मूर्खश्चेद्धीनवृत्तोऽयं दरिद्रो वृत्ततो धनी ॥

(क) [कण्ठेकाल: स] सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ।

बहुव्रीहौ सप्तमीविशेषणं पूर्व्वं [प्रयोक्तव्ये] (२।२।३५) ।

(१) [स्यात्] एच इग्घ्रस्वादेशे[कुलन्तदतिरि प्रिय]१।१।४८।

२८६ । सर्व्वश्वेत: स द्विकृष्णो वा द्व्यन्यो वा नेह ।
विचार्य्यं प्रियवृत्तो हरिप्रियो गड्डुकण्ठोऽर्य्योऽत्र ॥

---

२८४ । सौभ्रात्रमिति । पूर्व्वेषां सौभ्रात्र सहज नु ? 'युधिष्ठिरार्ज्जुनौ' 'राघवसौमित्री' च—"भ्रातुश्च ज्यायस, पूर्व्वनिपात । * ।"—पश्य । इह 'द्वित्रान्'—"सख्याया अल्पीयस्या पूर्व्वनिपात । * ।"—अपि तत्सदृशान् भ्रातृन् न पश्याम । अधुना पाश्चात्यशिक्षावैगुण्यात् न तादृश सौभ्रात्र दृश्यते ।

२८५ । कण्ठेहार इति । 'कण्ठेहार,' 'लम्बशाट' 'चित्रगु,'—"सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ"—चेत् यदि अय मूर्ख, हीनवृत्त, न हि शोभते, वृत्तत चरित्रत, दरिद्र धनी ।

२८६ । सर्व्वश्वेत इति । स 'सर्व्वश्वेत' 'द्विकृष्ण,' वा 'द्व्यन्य'—"बहुव्रीहौ सर्व्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् । * ।"—द्वौ अन्यौ यस्मात् अपरविधलक्षणाक्रान्तो वा इह

बहुव्रीहौ सर्व्वनामसख्याययोरुपसख्यानम्।*।
सख्यासर्व्वनाम्नोर्बहुव्रीहौ परत्वात् सख्याया।*।
वा प्रियस्योपसख्यानम्।*।;——
गड्वादिभ्य परा सप्तमी वाच्या।*।

२८७। मुक्तोपानत्क एषोऽनुयाति सङ्कीर्त्तनं हरे:।
कृतकटोऽयमुत्कृष्टं शिल्पं किं न्वस्य निन्द्यते॥

(क) निष्ठा [ऽवमुक्तोपानत्क आहृतब्राह्मणो यथा]।
बहुव्रीहौ निष्ठा पूर्व्वं [प्रयोक्तव्या] (२।२।३६)।

२८८। मुखदूषणजग्धीह प्रोद्वेगाय हि मासजाता।
न तथौषधहेतोर्यत् सुखभुक्ते स्यात् कटाक्षपातोऽत्र॥
जातिकालसुखादिभ्य. परा निष्ठेति वाच्यम्।*।

न विचार्य्यम्, 'प्रियहस्त' 'हरिप्रिय.'—"वा प्रियस्योपसख्यानम्।*।"—'गडुकण्ठ'—"गड्वादिभ्य परा सप्तमी वाच्या।*।"—कण्ठे स्थितो गडुरस्येति अत्र अह्य वन्द्य। प्रियचरित्वात् हर्य्यनुरक्तचित्तत्वात् गलगण्डकृतकुत्सिततनुरपि वन्दनीय।

२८७। मुक्तेति। एष 'मुक्तोपानत्क' हरे सङ्कीर्त्तनम् अनुयाति। अयं 'कृतकट'—"निष्ठा"—अस्य किं नु उत्कृष्ट शिल्प निन्द्यते। हरिसङ्कीर्त्तनपरायणस्य शिल्पेन जीवनयात्रानिर्व्वाहो न निन्दनीय इति पूर्व्वापरसम्बन्ध।

२८८। सुखदूषणेति। 'मुखदूषणजग्धी' जग्ध' मुखदूषण पलाण्डुर्यया सा इह हि प्रोद्वेगाय। 'मासजाता' औषधहेतो न तथा प्रोद्वेगाय न तस्या' पलाण्डुकृतमुखदुर्गन्ध. कस्याप्युद्वेग जनयति। कथम्? यत् यस्मात् अत्र 'सुखभुक्ते'—"जातिकालसुखादिभ्य परा निष्ठेति वाच्यम्।*।"—सुख भुक्त येन तस्मिन् कटाक्षपात. स्यात्। सुखमिति मुद्रा तादृशहेयवस्तुभोजने निन्दा भवति न त्वौषधार्थम्।

२८९। अभ्युद्यतोद्यतगदान् शास्तु तु नित्यं दण्डपाणिः।
क्षमा वशीकृतिरस्मिन् लोके प्रेमा तु देवत्वम्॥

प्रहरणादिभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्याविति वक्तव्यम्। *।

२९०। अग्न्याहितोऽग्निं यदि जातपुत्रो
यजेदुपास्ते न कथं तमीशम्।
तत्रोत्सवे पिङ्गलकेशभारै-
र्जटाकडाराभिरहो यतिर्भं॥

(क) वाहिताग्न्यादिषु [घृतपीतोऽग्न्याहित एव स'']।

आहिताग्न्यादिषु निष्ठा पूर्व्वं वा [प्रयोक्तव्या] (२।२।३७)।

२८९। अभ्युद्यतेति। 'अभ्युद्यतोद्यतगदान्' जनान् तु 'दण्डपाणिः'—"प्रहरणादिभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्याविति वक्तव्यम्। *।"—नित्यं शास्तु, अस्मिन् लोके क्षमा वशीकृतिः, प्रेमा तु देवत्वम्। अक्रोधस्य न क्षमा सम्भवति, प्रेमा तु अक्रोधस्यापीति देवप्रकृतिद्योतकत्वं प्रेम्णः।

२९०। अग्न्याहित इति। 'अग्न्याहितः' आहिताग्निः यदि 'जातपुत्रः' पुत्रजातः अग्निं यजेत् तज्जन्ययज्ञविशेषं कुर्यात्, न कथं तम् ईशं परमेशम् तत्र उत्सवे सन्तानजन्मजन्ये उपास्ते? तस्य सर्व्वफलदातृत्वात्। 'पिङ्गलकेशभारैः' 'जटाकडाराभिः' अहो न यतिः।

इति परपूर्व्वनिपातप्रकरणम्।

इति दृष्टान्तव्याख्यायां समासे प्रथमं प्रकरणम्।

(ख) [कड़ारजैमिनिः सोऽयं] कड़ाराः कर्म्मधारये ।

कडारा कर्म्मधारये पूर्व्वं [प्रयोक्तव्या] (२।२।३८) ।

इति परपूर्व्वनिपातप्रकरणम् ।

इति हृष्टान्तसर्व्वस्वे हृष्टान्तानुगमने समासे आकडारादेका-
सञ्ज्ञयनेनाधिकृतसमासचतुष्टयकथन नाम
प्रथमोऽध्याय ।

---

२८१ । रोगध्वंसकरणदक्षपञ्चमूली
मूर्द्धग्रीवमवनमत्विहेशपादे ।
वीणावादकपरिवादकन्तु नाम
गायतस्य रथिकवाहवारमार्द्रम् ॥

(क) [स्याद्] द्विगुरेकवचनं [दशमूलीह शोभना] ।

द्विगु एकवचन [एकवत्] (२।४।१) ।

(ख) [स्याद्] द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानां [शिरोमुखम्]।

प्राणि-तूर्य्य सेनाङ्गाना द्वन्द्व एकवत् (२।४।२) ।

---

२८१ । रोगेति । 'रोगध्वंसकरणदक्षपञ्चमूली'—"द्विगुरेकवचनम्"—पञ्चाना शालपर्ण्यादीना विल्वाना वा मूलाना समाहार पञ्चमूली, रोगविनाशकार्य्ये दक्षा साहि ज्वरादौ संयोगवियोगादतीव हितकरी । इह ईशपादे भगवच्चरणे 'मूर्द्धग्रीवम्' अवनमतु 'वीणावादकपरिवादक तु अस्य ईशस्य नाम गायतु, 'रथिकवाहवार'—"द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य्यसेनाङ्गानाम्"—रथिकाश्वारोहम् आर्द्र भवतु । तूर्य्याङ्गाना युद्धे प्रोत्साहदान निवारयन् परमेशनामगान विहितत्वेन प्रतिपादयति सेनाङ्गानान्तु चित्तकार्कश्यपरिहार नामगानश्रवणे चित्तार्द्रताश्चेति तत्त्वम् । प्रहर्षणीवृत्तमेतत्—तल्लक्षणम्—"म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम्" ।

२९२। उद्गात् कठकालापं प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम्।
को वानुवदतीत्यर्काश्वमेधं क्व नु सम्प्रति॥

(क) अनुवादे चरणानां [प्रत्यष्ठात् कठकौथुममङ्ग]।

अनुवादे [गम्यमाने] चरणाना [शाखाध्येतॄणाम्] द्वन्द्व एकवत् (२।४।३)। स्थेणोर्लुङिति वक्तव्यम्। *।

(ख) अध्वर्य्युक्रतुरनपुंसकं [सुबुङे]।

अध्वर्य्युक्रतु अनपुंसक द्वन्द्व एकवत् (२।४।४)।

२९३। पदककमकं गर्व्वैः कथं क्रमकवार्त्तिकम्।
परस्परन्तु वीचेताराशस्त्रि शिल्पिसाधनम्॥

२९२। उदगादिति। 'कठकालापम्' उदगात् 'कटकौथुम' प्रत्यष्ठात्—"अनुवादे चरणाना" "स्थेणोलङिति वक्तव्यम।*।"—कठेन प्रोक्त छन्दोऽधीयते कठा कलापिना प्रोक्त छन्दोऽधीयते कालापा कठेषु कालापेषु उदितेषु तत्र गन्तव्यमिति संवाद ज्ञात्वा विस्मत्यावस्थित' प्रत्यन्यो वदति कठकालापमुदगात्। कठकालापमुदगादिति एव को वा अनुवदति न कोऽपि। एव कठकौथुममित्यत्र ज्ञेयम्। कुथुमिना प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कौथुमा। 'अर्काश्वमेध'—'अध्वर्य्युक्रतुरनपुसकम्"—यजुर्व्विहितयागद्वय सम्प्रति क्व नु? न कुत्रापि। सम्प्रति वेदाध्ययनतद्विहितयागानुष्ठानयोरभावात् परब्रह्मनिष्ठान् प्रति तयोस्तुच्छत्वादेवमुक्तम्।

२९३। पदकेति। 'पदकक्रमकं' 'क्रमकवार्त्तिकं'—"अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानम्"—पदान्यधीते पदक क्रममधीते क्रमक', पदान्यधीत्य क्रममधीतेऽतस्तयोरध्येत्रो प्रत्यासत्ति। एवं क्रमकवार्त्तिकमित्यत्रापि ज्ञेयम। कथ गर्व्वैः परस्परं वीचेत, न किमपि गर्व्वकारणमिति भाव। 'अराशस्त्रि'—"जातिरप्राणिनाम्"—शिल्पिसाधनम्।

(क) [स्याद्]ऽध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानां [सुमङ्गल]।

अध्ययनत अविप्रकृष्टाख्याना द्वन्द्व एकवत् (२।४।५)।

(ख) जातिरप्राणिना[माराशस्त्रि धानाशुष्कुलि]।

अप्राणिना जाति द्वन्द्व एकवत् (२।४।६)।

२९४। गङ्गाशोणं सेतुशोभि ते कुरुकुरुजाङ्गलम्।
पथिकाः सुखिनोऽद्यत्वे भ्रमन्तु लोहवर्त्मना॥

(क) [स्याद्वाल] विशिष्टलिङ्गो नदी-
देशोऽग्रामाः [कुरुकुरुजाङ्गलम्]।

विशिष्टलिङ्ग. [भिन्नलिङ्ग] नदीदेश द्वन्द्व एकवत् अग्रामा (२।४।७)।

२९५। मथुरापाटलिपुत्त्रं विख्यातन्त्वितिवृत्ते सतः।
कैलासगन्धमादन इ सौर्य्यकेतवते कुत्र वा॥

ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्य ।*।

उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिषेधो वक्तव्य. ।*।

२९६। यूकालिक्षं रोगधर्म्मो विरोधि
काकोलूकं श्वश्वधूर्त्तं स्वभावात्।

२९४। गङ्गेति। 'गङ्गाशोण सेतुशोभि। अद्यत्वे अधुना ते पथिका. सुखिन. सन्त 'कुरुकुरुजाङ्गल'—"विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा"—लोहवर्त्मना वाष्पयान-गमनवर्त्मना भ्रमन्तु। नाधुना दुर्गमत्व तत्तद्देशाना नदनदीना वा।

२९५। मथुरेति। 'मथुरापाटलिपुत्त्र'—'ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधो वक्तव्य ।*।"—इतिवृत्ते इतिहासे तु विख्यातं प्रसिद्धम्। 'कैलासगन्धमादने' सत इ अहो 'सौर्य्यकेतवते'—"उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिषेधो वक्तव्यः। *।"—सौर्य्यञ्च नगर केत वता च ग्राम कुत्र वा नाद्यत्वे कुत्रापि।

२९६। यूकेति। 'यूकालिक्ष'—"क्षुद्रजन्तव"—रोगधर्म्म केशलग्नगता यूका-लिक्षा हि रोगजन्या। 'काकोलूक' 'श्वश्वधूर्त्त'—'येषाञ्च विरोध शाश्वतिक.'—श्व-

तक्षायस्कारं वसत्वत्र सख्ये
दासीदासं मन्यतां नो गवाश्वम्॥

(क) [भो] क्षुद्रजन्तवो [यूकालिक्षञ्च दंशपीलुकम्]।

क्षुद्रजन्तव द्वन्द्वे एकवत् (२।४।८)।

(ख) [भवति बाल] येषाञ्च विरोधः
शाश्वतिको [ऽहिनकुलमश्वमहिषम्]।

येषाञ्च शाश्वतिक [नित्य] विरोध तेषा द्वन्द्व एकवत् (२।४।९)।

(ग) [सुबुद्धे] शूद्राणामनिरवसितानां [तक्षरजकम्]*।

अनिरवसितानां [पात्रादवहिष्कृतानां] शूद्राणां द्वन्द्व एकवत् (२।४।१०)।

(घ) [गवाश्वं पुत्त्रपौत्त्रञ्च] गवाश्वप्रभृतीनि च।

गवाश्वप्रभृतीनि द्वन्द्वे एकवत् (२।४।११)।

२९७। शालकपीतन प्लक्षन्यग्रोधा करुरोहितम्।
कुरङ्गशम्बरा व्रीहियवञ्च नलताण्डवाः॥
कुशकाशं माषमुद्गाः शाकसूप मनोहरम्।

शृगाल स्वभावात् विरोधि। अत्र तक्षायस्कार'—"शूद्राणामनिरवसितानाम्"—सख्ये वसतु 'दासीदास' कर्म्म 'गवाश्व—' गवाश्वप्रभृतीनि च"—नो न मन्यता जन इति शेष। "पृथ्वाश्च दिव्यधामश्च सेवते प्रभुरप्यसौ' इति न्यायेन दासदासीनाम्मानार्हत्वम्।

२९७। शालकपीतनमिति। 'शालकपीतन' 'प्लक्षन्यग्रोधा' 'करुरोहितम्' 'कुरङ्गशम्बरा' कुशकाश' 'नलताण्डवा' 'व्रीहियव' 'माषमुद्गा' मनोहर 'शाकसूपम्'

---

* वृत्तमेतत् सुधानाम—तल्लक्षणम—"सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यौ नौ मसतसा।"

दधिघृते गोमहिष द्विपद्विककुदस्तथा ॥
कपोतनीलकण्ठश्चात्र तित्तिरकपिञ्जलाः ।
रथ्याश्ववड़वौ काल पूर्व्वापरमसाधकाः ॥
घृतेः कति भजन्त्येते दशास्तैरधरोत्तराः ॥

(क) विभाषा वृक्षमृगतृणधान्य-
व्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववड़व-
पूर्व्वापराधरोत्तराणां [द्व] ।

वृक्ष मृग तृण धान्य व्यञ्जन-पशु शकुन्य श्व वडव-पूर्व्वा परा धरो त्तराणा विभाषा द्वन्द्व एकवत (२ ४।१२)।

२९८। वदरामलके रथिकाश्वारोहौ शालशिरीषौ च ।
रुरुपृषतौ कोकसर'काकौ व्रीहियवौ न हिंस्यौ ॥
यूकालिक्षे त्याज्ये कुशकाशावौषधायात्र ॥

फलसेनावनस्पति[मृगशकुनि]क्षुद्रजन्तुधान्यतृणाना द्वन्द्वो विभाषा चैकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वाच्यम् । * ।

'दधिघृतं' गोमहिष' तथा द्विपद्विककुदा 'कपोतनीलकण्ठ' च 'तित्तिरकपिञ्जला' रथ्याश्ववडवौ' एते 'पूर्व्वापर काल घृते सन्तोषस्य असाधका न ते सन्तोष आयाति, कथम ? 'कति अधरोत्तरा'—"विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्व्वापराधरोत्तराणाम"—दशा ते भजन्ति जना इति शेष ।

२९८। वदरेति । 'वदरामलकौ' रथिकाश्वारोहौ' 'शालशिरीषौ' 'रुरुपृषतौ' 'कोकसर काकौ' 'व्रीहियवौ' न हिंस्यौ । कथ फलादिष्वपि हिंसाभाव, विना कारण' तेषा हिंसनमप्यपराधकरम् । यूकालिक्षे' त्याज्ये अनुपहिंस्य परिहार्य्ये। 'कुशकाशौ'—"फलसेनावनस्पति[मृगशकुनि]क्षुद्रजन्तुधान्यतृणाना द्वन्द्वो विभाषा चैकवद्भवति बहुप्रकृतिरिति वाच्यम् । * ।"—अत्र औषधाय । एतेन कारणे विद्यमाने छेदन शस्तमिति ध्वनितम् ।

२९९ । जनान्नो शीतोष्णं न खलु सुखदुःखे च रुजतः
मनो हेतुस्तस्याङ्ग दधिपयसी किं सुखयतः ।
न चेच्छ्रद्धामेधे यदि वदनजिह्वा उपदशा
दश ग्राम्ये तुण्डोष्ठमुपदशमैनेशभणने ॥

(क) [बाल भवति] विप्रतिषिद्धञ्चा-
नधिकरणवाचि [सुखदुःखन्तत्] ।

अनधिकरणवाचि विप्रतिषिद्ध च द्वन्द्वं एकवत् (२।४।१३) ।

(ख) न दधिपयआदीन्य[न्याद्यावसाने कल्याण भोः] ।*

दधिपयआदीनि न एकवत् (२।४।१४) ।

---

२९९ । जनानिति । न 'शीतोष्ण' न खलु 'सुखदुःखे' च—"विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि"—जनान् रुजतः । कथम् ? तस्य क्लेशस्य मनो हेतुः । अङ्ग हे बाल किं 'दधिपयसी' सुखयतः ? चेत् यदि न 'श्रद्धामेधे'—"न दधिपयआदीनि"—'उपदशाः' 'वदनजिह्वाः'—"अधिकरणैतावत्त्वे च"—ग्राम्ये ग्राम्यविषये यदि दश, ईशभणने परमेशगुणकथने 'तुण्डोष्ठ' न 'उपदशम्'—"विभाषा समीपे"—ऐत् प्राप्नवत् । ग्राम्यविषये नवानां जनानां दश दश मुखानि भवन्ति न तथा परमेशगुणकथने इति खेदः । शिखरिणीवृत्तमेतत्—तल्लक्षणं यथा—"रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी ।"

इति समाहारेतरेतरयोर्विषयविभागार्थं
प्रकरणम् ।

---

* हरिणीवृत्तम् ।

(ग) अधिकरणैतावत्त्वे च [द्वौ करनखौ दश पुनर्दन्तौष्ठाः]।

अधिकरणैतावत्त्वे [गम्यमाने] द्वन्द्व न एकवत् (२।४।१५)।

(घ) [बालोपदर्शं दन्तौष्ठं भो] विभाषा समीप [इष्यतेऽत्र]।

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवत् (२।४।१६)।

इति समाहारेतरेतरयोगयोर्विषयविभागार्थं
प्रकरणम्।

३००। पाणिपादमभवत् पटुकर्म्मा-
सीदमुष्य ननु पञ्चगवञ्च।
तूर्णमाप इह चेद्धनराशिः
शान्तिरस्य तु हृता खलु तेन॥

(क) [पाणिपादं शिरोग्रीवं] स नपुंसक[मुत्तम]।

स [एकवद्भाव द्वन्द्व द्विगुश्च] नपुंसकम् (२।४।१७)।

३००। पाणिपादमिति। अमुष्य जनस्य 'पाणिपाद' पटुकर्म्म अभवत्, ननु ''पञ्चगव' च—"स नपुंसकम्"—आसीत्। अमुना चेत् यदि तूर्णं धनराशिः आप्त, तेन धनराशिना अस्य तु शान्तिः हृता। कर्म्मपटुत्व यदि जना जनहितसाधनायानियोज्य स्वार्थप्रेरिता धनसञ्चये नियुञ्जते तूर्णं शान्तिशून्या भवन्ति। स्वागतावृत्तमिदम्, तल्लक्षणं यथा, "स्वागता र-न-भ-गैर्गुरुणा च।"

३०१ । सा शोभते दशरथी दशखट्व्यथाथ दशशालम् ।
दशभर्म्म च दशतक्षी दशपात्रमकिञ्चने त्रिभुवनन्तु ॥

अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियां वाऽऽबन्त इति वक्तव्यम् । * ।
अनो नलोपश्च वा च स्त्रियामिति वक्तव्यम् । * ।
पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

३०२ । अधिस्त्रि त्व मातृभाव नित्य हृदि विभावय ।
उन्मत्तगङ्ग देशोऽय गङ्गावेगविभावनात् ॥

(क) [लोहितगङ्गमन्याङ्गा]ऽव्ययीभावश्च [बालक] ।

अव्ययीभावश्च नपु सकम् (२।४ १८) ।

३०३ । पुण्याहं सुदिनाहं हरिगुणभणनेन त्रिपथमत्र ।
विपथं परिहर नित्यं मुक्तौ ते यद्यभिलाषोऽस्ति ॥

पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपु सकत्व वक्तव्यम ।* ।

---

३०१ । सेति । अस्य जनस्य सा 'दशरथी' 'दशखट्वी' अथ 'दशशालम्'—"अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियां वाऽऽबन्त इति वक्तव्यम् ।* ।"—'दशभर्म्म' 'दशतक्षी' च—"अनो नलोपश्च वा च स्त्रियामिति वक्तव्यम् । * ।"—'दशपात्रम्'—"पात्रादिभ्य प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।"—शोभते, अकिञ्चने तु त्रिभुवनम् अस्तीति शेष । "अनन्त वत मे वित्त यस्य मे नास्ति किञ्चने ति न्यायात् ।

३०२ । अधिस्त्रीति । त्व नित्य हृदि 'अधिस्त्रि' मातृभाव विभावय । 'उन्मत्तगङ्ग'—"अव्ययीभावश्च"—नाम अयं देश गङ्गावेगविभावनात् । तत्रत्यगङ्गावेगदर्शनात् तादृश नामधेयमित्यनुमानम् ।

३०३ । पुण्याहमिति । 'पुण्याह' 'सुदिनाह'—"पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुसकत्व वक्तव्यम् । * ।"—हरिगुणभणनेन । नात्र 'त्रिपथम्' त्रयाणा पन्था , त्रयाणा त्रिविधः पन्था इति भाव , 'विपथ'—"पथ. सङ्ख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम् । * ।"—विरूप पन्थान 'नित्य'—"क्रियाविशेषणाभाच क्लीवतेष्यते"—परिहर, यदि मुक्तौ ते अभिलाष. अस्ति ।

पथ संख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम्। *।

क्रिय विशेषणानाञ्च क्लीवतेष्यते। *।

३०४। सेव्यं सौषमिकन्यमत्र किमु वा वैराग्यचिह्नाय नो
वेदोपज्ञमहो किमत्र निखिलो धर्म्मो हृदि प्रेरणाम्।
नापेक्ष्यैतदुपक्रमं नु विविधो वेदागमः सेव्यतां
सेक्षुच्छायमपास्य बोधिविटपिच्छाया यथा ह्यध्वगैः॥

(क) तत्पुरुषोऽनञ् कर्म्मधारयो [भवतीत्येतदधिकृतं वेद्यम्]।

अनञ् कर्म्मधारय तत्पुरुष नपुंसकम् (इत्यधिकार] (२।४।१९)।

(ख) [सौषमिकन्यं स्यात्] संज्ञायां कन्योशीनरेषु।

संज्ञाया कन्या उशीनरेषु तत्पुरुषोनपुंसकम् (२।४।२०)।

३०४। सेव्यमिति। वैराग्यचिह्नाय किमु अत्र न अस्माक 'सौषमिकन्य'—"संज्ञाया कन्योशीनरेषु"—सुषमस्यापत्यानि सौषमय तेषा कन्या सौषमिकन्य उशीनर-देशोत्पन्ना कन्या सेव्यम? कन्यादिधारण विफलमिति भाव। हृदि प्रेरणाम् न अपेक्ष्य किमत्र अहो निखिल धर्म्म 'वेदोपज्ञम्' वेदेन आदौ उपज्ञायते। "वेदोऽखिलो धर्म्ममूलम्' इति इष्टा भ्रान्तिबुद्धि, "तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" इत्यादिषु तु तत्त्वम्। 'एतदुपक्रम'—'उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम"—एतया प्रेरणया आदौ उपक्रम्यते, एतदुपक्रम विविध वेदागम नु? सा प्रेरणा सेव्यताम्। एतेन प्रेरणाधीन सन् तानपि सेवत इति व्यज्यते। 'इक्षुच्छायम्'—'छाया बाहुल्ये"—इक्षूणा छायाम् अपास्य यथा अध्वगै बोधिविटपिच्छाया वटवृक्षस्य छाया सेव्यते। बहूनागमान् परित्यज्य एका प्रेरणाश्रयणीया यथा बहूनामिक्षूणा छाया परिहाय एकस्य वटवृक्षस्य छायाश्रयणेन पथिकस्य कृतार्थता। शार्द्दूलविक्रीडितम् वृत्तम—'सूर्य्याश्वैर्मसजस्तता सगुरव शार्द्दूलविक्रीडितम्।"

(ग) [बालो]पज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासाया[मृगुपज्ञं] ।

उपज्ञोपक्रम तत्पुरुषो नपुंसकम् तदाद्याचिख्यासायाम् (२।४।२१) ।

(घ) छाया बाहुल्ये[ऽत्र शलभच्छायं यथा बाल] ।

बाहुल्ये [गम्यमाने] छाया नपुंसक तत्पुरुष (२।४।२२) ।

२०५ । नरपतिसभं न्यायैर्हीनं पिशाचसभं ननु
परिकरसभं त्यक्तप्रेम प्रमाथि न शोभते ।
अरिसभमिदं राज्ञां तच्छत्रुसेनमिवाप्रियं
त्यज यवसुरां चिच्चाच्छायञ्च मृत्युसहायकम् ॥
तां निशां श्वनिशां मन्ये गता या पापचिन्तया ।
विकर्म्मिणः सा श्वनिशं गोशालमस्य यद्गृहम् ॥

(क) [स्याद्बाल] सभा राजामनुष्यपूर्व्वा [पिशाचसभमेतत्] ।

राजामनुष्यपूर्व्वा सभा तत्पुरुषो नपुंसकम् (२।४।२३) ।

(ख) अशाला च [दासीसभं तद्विशङ्कम्] ।

अशाला च सभा तत्पुरुषो नपुंसकम् (२।४।२४) ।

(ग) विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानां[यवसुरं भोः] ।

सेना सुरा छाया शाला निशाना विभाषा तत्पुरुषो नपुंसकम् (२।४।२५) ।

---

२०५ । नरपतीति । न्यायैः हीन 'नरपतिसभ' ननु 'पिशाचसभम्'—"सभा राजामनुष्यपूर्व्वा"—'परिकरसभ' परिवारसमूह चेत् यदि त्यक्तप्रेम प्रमाथि न शोभते, केवल न शोभत इति न, इद परिकरसभम् 'अरिसभम्'—"अशाला च"—किमिव? राज्ञा अप्रियम् तत् 'शत्रुसेनम्' इव । 'यवसुरा' मृत्युसहायक चिच्चाच्छाय च त्यज ।

तामिति । या निशा पापचिन्तया गता ता निशा 'श्वनिशां' मन्ये । कथमेवं 'मन्यसे ? सा विकर्म्मिण दुष्कर्म्मवशात् 'श्वनिशम्' । अस्य दुष्कर्म्मशीलस्य यत् गृह तत् गोशालम्'—' विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।"

२०६ । मयूरीकुक्कुटौ भक्ष्यौ श्वेताङ्गानामहो समम् ।
अर्द्धकोषातकी श्रेष्ठा तस्मात् पापकरी न यत् ॥

(क) [कल्याण भवति] परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो[रर्द्धजया] ।

द्वन्द्वतत्पुरुषयो लिङ्ग परवत् (२।४।२६) ।

२०७ । पञ्चकपालो भातु ग्रन्थे प्राप्तिश्चापन्नफलो यत् ।
अलंजीविको विभवोऽस्य पुनर्निर्वाराणसिरेतु पुण्याय ॥

द्विगुप्राप्तापन्नाल पूर्व्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।

२०८ । पश्याश्ववडवांस्तस्य न सुखाय द्व्यहस्त्र्यहः ।
अहोरात्रः पराह्णो वा तैः सुखेन न गच्छति ॥

(क) पूर्व्ववदश्ववडवौ [सुमतेऽश्ववडवैर्वाश्ववडवांस्तथा तान्]।

अश्ववडवयो लिङ्ग पूर्व्ववत् (२।४।२७) ।

---

२०६ । मयूरीति । अहो श्वेताङ्गाना पाश्चात्याना 'मयूरीकुक्कुटौ' सम भक्ष्यौ । तस्मादभक्ष्यभक्षणात् 'अर्द्धकोषातकी'—"परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयो."—श्रेष्ठा, यत् यस्मात् न पापकरी ।

२०७ । पञ्चेति । 'पञ्चकपाल' ग्रन्थे भातु, न त्वनुष्ठाने, कथम् ? यत् यस्मात् 'प्राप्तिश्च.' प्राप्त ईश्वा तत्त्वदर्शन प्राप्तिश्च. 'आपन्नफल 'च, भ्रमतत्त्वलाभाद्धि सर्व्व सफलम् । अस्य जनस्य विभव' पुन 'अलजीविक' जीविकार्थे अलम्, सुतरा 'निर्व्वाराणसि.'—"द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्व्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य । * ।"—वाराणस्या. निष्क्रान्तः पुण्याय एतु आगच्छतु तत्रेति शेष । जीविकार्थी वाराणसी गच्छति, तन्न शोभनम्, यदि सत्सङ्गेन पुण्यसञ्चयस्तस्य लक्ष्यं गमन कर्त्तव्यमेव ।

२०८ । पश्येति । 'अश्ववडवान्'—"पूर्व्ववदश्ववडवौ"—पश्य न सुखाय । 'द्व्यह.' 'त्र्यह.' 'अहोरात्र.' 'पराह्ण.' वा—"रात्राह्नाहा. पुंसि"—तै. सुखेन न गच्छति ।

(ख) रात्राह्नाहाः पुंसि [पूर्व्वाह्णोऽयं यथा बाल]।

रात्राह्नाहाः पुंसि [भाष्यन्ते] (२।४।२९)।

३०९। अभीक्ष्णमपथं गच्छन् तमो विशति सच्छ्रयम्।
गृहं श्रय गृहान् हित्वा देशांस्तानपथान् यथा॥

(क) अपथं नपुंसकं [स्यादपथानि स गाहतेऽतिसंमूढः]।

अपथं नपुंसकम् (२।४।३०)।

(ख) अर्द्धर्चाः पुंसि चा[ऽर्द्धर्चोऽर्द्धर्चं वेणुश्च वेणु च]।

अर्द्धर्चादयः पुंसि नपुंसके च (२।४।३१)।

इति समासे लिङ्गविनिर्णयः।

इति दृष्टान्तसर्व्वस्वे दृष्टान्तानुगमने समासे एकवद्भाव-
लिङ्गविनिर्णयो नाम द्वितीय प्रकरणम्।

—o—

द्विरात्र' त्रिरात्र इति यद्यपि वृत्तिग्रन्थे व्याकरणान्तरेऽपि पुंलिङ्गान्तो दृश्यते तथापि "सङ्ख्यापूर्व्वा रात्रिः" इति लिङ्गानुशासनसूत्रस्य पुंस्त्वापवादत्वेन गृहीत्वा क्लीबे स्यादिति व्याख्यानात् न पुंस्त्वे परिगृहीत'।

३०९। अभीक्ष्णमिति। अभीक्ष्णम् 'अपथं'—"अपथं नपुंसकम्"—गच्छन् तमो विशति। यथा अपथान् देशान् तथा 'गृहान्' असत्कलुषितान् हित्वा सच्छ्रयं साध्वाश्रयं 'गृहं'—"अर्द्धर्चाः पुंसि च"—श्रय।

इति समासे द्वितीयप्रकरणव्याख्या।

२१० । शूद्रस्य तु विप्रो नित्यं वरणीयः ।
चेत्ते पुनरत्र युक्ताः खलु सन्तु ॥

(क) जात्याख्यायामेकस्मिन् बहु-
वचनमन्यतरस्यां [कल्याण] ।

जात्याख्यायाम् एकस्मिन् [वचने प्राप्ते] अन्यतरस्यां बहुवचनम् (१।२।५८) ।

२११ । एको हि यथा व्रीहिः सम्पन्नः कुरुते सुभक्ष्यम् ।
एकः खलु परमेशे निविष्टचित्तः पराभवति निखिलम् ॥

संख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्य ।*।

२१२ । अहं ब्रवीमि नित्यशो न जातु नो हृदि स्पृहा ।
कुकाव्यवाक्यसञ्चये भणाम सोऽस्तु नावयोः ॥

---

२१० । शूद्रस्येति । चेत् यदि नित्यं 'विप्र' 'शूद्रस्य' वरणीय, 'ते' विप्रा —"जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्"—पुन अत्र खलु युक्ताः योगसम्पन्ना. सन्तु भवन्तु । विप्राणां योगयुक्तत्वाद्धि सम्मान. । वृत्तमेतत् तनुमध्या—"त्यौ चेत्तनु-मध्या ।"

२११ । एक इति । 'एक' हि 'व्रीहि'—"सख्याप्रयोगे प्रतिषेधो वक्तव्य ।*।"—सम्पन्न. यथा सुभक्ष्यं कुरुते, तथा एक परमेशे निविष्टचित्तः जन खलु निखिलं पराभवति । सर्व्वोपरि साम्राज्यं करोति ।

२१२ । अहमिति । नित्यश 'अह ब्रवीमि' न जातु 'न' अस्माक हृदि कुकाव्य-वाक्यसञ्चये स्पृहा अस्तु । भणाम 'वयम्' इति शेष 'आवयो'—"अस्मदो द्वयोश्च"—स कुकाव्यवाक्यसञ्चय. न अस्तु, न तत्र स्पृहा न तत्कर्तृकत्वमिति पूर्व्वापरभेदः । प्रमाणिका नाम वृत्तम्—"प्रमाणिका जरौ लगौ ।"

(क) [स्यात्] अस्मदो द्वयोश्चा[हं ब्रवीमि ब्रूम एव वा] ।

अस्मद एकस्मिन् द्वयो च बहुवचनम् अन्यतरस्याम् (१।२।५९) ।

२१३ । त्वं मे मान्यो नित्यं भगवति खलु ते निष्ठा जाता ।
नाहं सम्पन्नोऽत्र भक्ता यूयं भवत सहायाः ॥

अस्मद सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य ।*।

२१४ । नक्षत्राणां स्थानगताच्चेदिह भेदा-
द्भेदो भाग्यस्यापरमार्थो ननु यत्नः ।
द्वे ते फल्गुन्यौ नितरां प्रोष्ठपदाश्च
पुष्यादित्यौ भान्ति यथाकालमनन्ते ॥

(क) [पूर्व्वे फल्गुन्यौ हि] फल्गुनी-
प्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे[ऽङ्ग] ।

फल्गुणीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे द्वयो बहुवचनम् अन्यतरस्याम् (१।२।६०) ।

(ख) तिष्यपुनर्व्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे
बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं [वाल] ।

तिष्य पुनर्व्वस्वो नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य नित्य द्विवचनम् (१।२।६३) ।

---

२१३ । त्वमिति । 'त्व' मे नित्य मान्यः । कथम् ? भगवति ते तव खलु निष्ठा जाता । न 'अहम्' अत्र सम्पन्न , 'यूय'—"अस्मद. सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' ।*।"—भक्ता सहायाः भवत ।

२१४ । नक्षत्राणामिति । चेत् यदि इह नक्षत्राणां स्थानगतात् भेदात् भाग्यस्य भेद, ननु यत्न पुरुषार्थ अपरमार्थ याथार्थ्यविरहितः । यत्नो विफल इति भाव । परमार्थमाह—यथाकालम् अनन्ते काले द्वे ते 'फल्गुन्यौ' 'प्रोष्ठपदाश्च'—"फल्गुनीप्रोष्ठ

२१५। वेष्टन्ते नगरं सुरक्षणविधौ वप्रा न रक्षा ततो
गार्ग्यौ कुत्र गतौ चलौ पुनरिमौ वात्स्यौ तथा ब्राह्मणौ।
लव्ध्वात्संपतितौ न सम्मतियुतौ पुत्रौ सदा भ्रातरौ
स्निग्धौ मोदयते विधुः सरसिजं हंसौ च शुक्लानि यत्॥

(क) सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ च [बालक]।

सरूपाणाम् एकविभक्तौ एकशेष (१।२।६४)।

विरूपाणामपि समानार्थानाम्। *।

(ख) वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः [स्मृतः]।

यूना [सहवचने] वृद्ध. शिष्यते तल्लक्षण [वृद्धयूनोर्निर्द्देश] चेत् एव विशेषः (१।२।६५)।

पदानाञ्च नक्षत्रे"—'पुष्यादित्यौ'—"तिष्यपुनर्व्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्"—पुष्यपुनर्व्वसू "पुनर्व्वसू तु यामकौ। आदित्यौ च" इति हेमचन्द्र। एतानि नितरां भान्ति। फल्गुन्यादिकान्युक्तान्युपलक्षणानि सर्व्वाणि नक्षत्राणि कालवशादुद्यन्ति चास्तं गच्छन्ति। वृत्तमेतन्मत्तमयूरो नाम—'वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूर.।"

२१५। वेष्टन्त इति। सुरक्षणविधौ 'वप्रा.'—"सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ" ("विरूपाणामपि समानार्थानाम्। *।")—नगरं वेष्टन्ते, न तत रक्षा। 'गार्ग्यौ'—"वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेष"—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च कुत्र गतौ न तौ सम्प्रति विद्येते, इमौ पुन 'वात्स्यौ'—"स्त्री पुवच्च"—वात्सी च वात्स्यायनश्च चलौ अस्थायित्वात्, तथा 'ब्राह्मणौ'—"पुमान् स्त्रिया"—ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च लव्ध्वात् योगधर्म्मात् सम्पतितौ न सम्मतियुतौ सम्मानयुक्तौ। 'पुत्रौ' पुत्रश्च दुहिता च 'भ्रातरौ' भ्राता च स्वसा च—"भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्"—स्निग्धौ प्रीतिभाजने। विधु सरसिजं हंसौ च प्रत्येकं मोदयते, यत् यस्मात् 'शुक्लानि'—"नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्"—शुक्लश्च शुक्ला च शुक्लञ्च तानीमानि शुक्लानि।

(ग) स्त्री पुंवच्च [यथा गार्ग्यौ] ;—

स्त्री वृद्धा यूना [सहवचने] शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः पुवच्च (१।२।६६)।

(घ) [कुक्कुटौ तौ] पुमान् स्त्रिया।

स्त्रिया [सहवचने] पुमान् शिष्यते स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषः (१।२।६७)।

(ङ) भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां [तौ भ्रातरौ यथा]।

स्वसृदुहितृभ्या [सहवचने] भ्रातृपुत्रौ शिष्येते (१।२।६८)।

(च) [स्यान्] नपुंसकमनपुंसकेनै-
कवच्चास्यान्यतरस्या[मह्नो]।

अनपुंसकेन [सहवचने] नपुंसक शिष्यते एकवच्च अस्य [कार्य्यं] अन्यतरस्या नपुंसकानपुंसकलक्षणश्चेद्विशेष. (१।२।६९)।

२१६। पितरौ निखिलेषु सम्मतौ
क्व नु मातापितरौ विमानितौ।
श्वशुरौ च समौ समं स च
श्वशुरश्चात्र न तौ समादृतौ॥

(क) [पितरौ मातापितरौ] पिता मात्रा[विशेषभाक्]।

मात्रा [सहवचने] पिता शिष्यते अन्यतरस्याम् (१।२।७०)।

२१६। पितराविति। निखिलेषु 'पितरौ'—"पिता मात्रा"—माता च पिता च सम्मतौ। क्व नु 'मातापितरौ' विमानितौ। 'श्वशुरौ' च—'श्वशुर श्वश्र्वा"—श्वशुरश्च श्वश्रूश्च समौ पितृमातृतुल्यौ। स च श्वशुरश्च अत्र 'तौ'—"त्यदादीनि सर्व्वैं नित्यम्"—पिता श्वशुरश्च न सम समादृतौ।

(ख) [श्वशुरौ] श्वशुरः श्वश्रूा [श्वश्रूश्वशुराविव वा] ।

श्वश्रूा [सहवचने] श्वशुर. शिष्यते अन्यतरस्याम् (१।२।७१) ।

(ग) [बाल] त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं [स बालकश्च तौ] ।

सर्वै [सहवचने] त्यदादीनि नित्य शिष्यन्ते (१।२।७२) ।

२१७ । कुरुतः स च यश्चांहो यौ निन्द्यौ ननु तौ चितौ तु ।
भारौ सा स च वन्द्यौ तौ चेत् पुण्यकृतौ तच्च ना ॥
नारी च तानि नित्यं समाहृतानि नरनार्यौ ते ।
नन्दत इह तेनाङ्ग ते कफजे खलु गदेऽर्द्धपिप्पल्यौ ॥

त्यदादीना मिथ सहोक्तौ यत्पर तच्छिष्यते ।

पूर्व्वशेषोऽपि दृश्यते ।

त्यदादित शेषे पुनपुसकतो लिङ्गवचनानि । * ।

पुनपुसकयोस्तु परत्वान्नपुसकं शिष्यते ।

अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । * ।

---

२१७ । स चेति । 'स च यश्च' अंह पापं कुरुत: 'यौ'—"त्यदादीना मिथ' सहोक्तौ यत्पर तच्छिष्यते"—निन्द्यौ ननु 'तौ'—"पूर्व्वशेषोऽपि दृश्यते"—चितौ तु भारौ, 'सा स च' वन्द्यौ चेत् 'तौ'—"त्यदादित' शेषे पुनपुसकतो लिङ्गवचनानि ।*।" —पुण्यकृतौ । 'तच्च' पुण्य 'ना' मनुष्य: नारी च 'तानि'—"पुनपुसकयोश्च परत्वान्नपुसक शिष्यते ।"—नित्यं समाहृतानि । नरनार्यौ 'ते' इह तेन पुण्येन अङ्ग हे बाल नन्दत । कफजे गदे ते 'अर्द्धपिप्पल्यौ'—"अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् । * ।"

३१८ । इमा गावश्चरन्तीह गोपालान् मोदयन्ति च ।
पयोभिर्वर्द्धयन्त्यन्यान् स्वस्था वत्सा भवन्त्विमे ॥

(क) [स्याद्] ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री [मा अजाः] ।

अतरुणेषु ग्राम्यपशुसघेषु स्त्री शिष्यते (१।२।७३) ।

३१९ । धावन्तीमे वाहा रिपवस्तानभिभूय नितराम् ।
अदान्तांस्तान्नित्यं संयच्छ यदि शान्तौ स्पृहास्ति ॥

अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । * ।

इति दृष्टान्तसर्व्वस्वे दृष्टान्तानुगमने वचनवैशिष्ट्यैक-
शेषनिरूपणं नाम तृतीयं प्रकरणम् ।

---

३१८ । इमा इति । 'इमा गाव.'—"ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री"—इह गोष्ठे चरन्ति गोपालान् मोदयन्ति च । अन्यान् इतरान् जनान् पयोभि' वर्द्धयन्ति, 'इमे वत्सा' स्वस्था भवन्तु । अर्थग्टध्नुगोपालकैर्वञ्चिताः पय पानाभावात् क्षीणकाया अथवा पिशाचसदृशहन्तृकरे निक्षिप्ता न भवन्तु ।

३१९ । धावन्तीति । 'इमे वाहा'—"अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् । * ।"—धावन्ति, तान्, वाहान् अभिभूय नितरा रिपवः धावन्तीति शेषः । यदि शान्तौ स्पृहा अस्ति अदान्तान् तान् रिपून् सयच्छ ।

इति दृष्टान्तव्याख्यायां समाप्तं तृतीयं प्रकरणम् ।

द्विर्वचनमनुस्वारस्यैव प्राप्नोति। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। वक्ष्यमाणेन "द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्य"-मित्यनेन द्विर्वचने कर्त्तव्ये परसवर्णस्य सिद्धत्वात् नैतदस्ति प्रयोजनम्। एवं परसवर्णे सिद्धे यय्ग्रहणेन ग्रहणाद्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूत् द्विर्वचनम्। द्विर्वचने कृते त्रियकारकमन्यथा द्वियकारकं भवतीति भेदो द्विर्वचने। सत्यपि द्विर्वचने "हलो यमां यमि लोपः" (८।४।६४) इत्यनेन एकस्य लोपे द्वियकारकमेव तिष्ठतीति नास्ति भेदः। द्विर्वचने सति कदाचित्त्रियकारकं कदाचित् द्वियकारकम्, असति द्विर्वचने केवलं द्वियकारकमेव। "हलो यमां यमी"त्यत्र यदि लोपो नित्यः स्यात् तदा द्वियकारकमेव तिष्ठेत् द्विर्वचने भेदो न स्यात्। लोपस्तु विभाषा। विभाषानुवृत्त्यग्रहणेन भेदाभावसाधनत्वसम्भवम् यत

६। अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वार-यत्ययं द्वित्वम्।

"शरोऽचि" (८।४।४९) इति द्वित्ववारणेन ज्ञाप्यते "हलो यमां यमि लोपः" इत्यत्रानुवर्त्तते विभाषा। अन्यथा,

७। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित् स्यात्।

तत्र परस्येति। 'सँय्यन्ता' 'सँव्वत्सर' 'यँल्ल्लोक'मित्यत्र परसवर्णे पूर्ववर्त्तिन' सानुनासिकयवला द्वित्वभूतमनुस्वारं प्राप्य ययन्तर्भूतत्वात् "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इत्यनेन परसवर्णत्वे यवलानां त्रिकस्य श्रवणं भवति।

ज्ञाप्यत इति। "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इत्यत्र लोपे विभाषानुवर्त्तते। "झयो होऽन्यतरस्याम्" (८।४।६२) इत्यतोऽनुवर्त्तमाना विभाषा "झरो झरी"त्यत्रानुवर्त्तनात् मध्यस्थे "हलो यमां यमी"त्यत्राप्यनुवर्त्तते इति ज्ञापको न्यासः।

यदि लोपो नित्य स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्। यत कार्त्तीत्यत्र द्विर्व्वचने सति "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इति लोपो भविष्यति। विभाषाय लोप इति पश्यन् "शरोऽचीति" द्विर्व्वचनप्रतिषेध आख्याचार्य्य।

नैतज्ज्ञापकम्। कथम्? "हलो यमां यमि" "झरो झरी"त्यत्र यमा झरा च यर् सामग्र्येण परिगृह्यते। "अचो रहाभ्याम्" (८।४।४६) इत्यनेन यद्विर्व्वचनम्, लोपापवाद स, अन्यथा द्विर्व्वचनमनर्थकं स्यात्। सुतरां "हलो यमा यमि" "झरो झरी"ति सूत्रद्वये वर्त्तमानेऽपि 'शरोऽचो'ति प्रतिषेधोऽवश्य वक्तव्य। किन्तर्हि योगयोस्तयो-रुदाहरणम्? 'प्रत्तम्' 'अवत्तम्' 'आदित्य' इति द्विर्व्वचनेऽकृतेऽपि यत् त्रिव्यञ्जन-

---

यदि लोप इति। "शरोऽचो"त्यत्र "अचो रहाभ्यां द्वे" (८।४।४६) इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। लोपे नित्ये सति "शरोऽचो"ति सूत्रकरणं विफलम्। यत. "अचो रहाभ्या"मित्यनेन यरो द्वे भवत इत्यत्र यमा झरा च यर्। सुतरां "हलो यमा यमि" "झरो झरी"ति लोपकथने यरो द्वित्वनिवृत्ति स्यात्, किमनेन "शरोऽचो"ति सूत्रेण।

लोपापवाद इति। "अचोर हाभ्याम्" इति सूत्र पूर्व्वमुक्तम्। तेन द्विर्व्वचने कृते पश्चात् "हलो यमा यमि" "झरो झरी"ति सूत्रद्वयेन तद्विघटितं स्यात्। सुतरां लोपापवाद स इत्युक्तम्।

किन्तर्हीति। लोपसाधकयोस्तयो "हलो यमा यमि" "झरो झरी"ति योगयो-रुदाहरणं किमिति जिज्ञासा।

प्रत्तमिति। "अच उपसर्गात्त" (७।४।४७) इत्यनेन अजन्तादुपसर्गात् दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त। 'आदित्य' इत्यत्र आदित्यो देवता अस्य स्थालिपाकस्येति आदित्यः अथवा भवाद्यर्थण्यन्तात् ण्य। तत्र एकस्य यकारस्य नित्यलोपे 'आदित्यः'। प्रत्तमित्य-त्रापि त्रिव्यञ्जनसंयोग, यत उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्द्देशात् आदेरल दस्य स्थाने एकस्तकार, सूत्रस्थस्याच इति अच्पदस्यावर्त्तनात् अच इति षष्ठीप्राप्तौ आकारस्य स्थाने तकार, तत' प्रत्ययस्य क्तस्य च तकारेण त्रिव्यञ्जनसंयोग.। सुतरां सिद्धमकृतेऽपि द्विर्व्वचने त्रिव्यञ्जनसंयोग इति।

संयोग । 'कर्त्ता' 'हर्त्ते'त्यत्र तु द्विर्व्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । यथाऽत्र द्विर्व्वचन-सामर्थ्याल्लोपो न भवति, तथा 'कर्षति' 'वर्षती'त्यत्रापि । सुतरां लोपे नित्येऽपि "झरोऽचो"ति स प्रतिषेधो वक्तव्य. । एवं विभाषानुवर्त्तनमत्यन्त सन्दिग्धम् ।

—०,०—

लण् । ६ ।

म· ह्र. । ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्व्वांश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहण भवति त्रिभिः । "अणु-दित्सवर्णस्य चाप्रत्यय." (१।१।६८) इत्यकारेण, "इण्को:" (८।३।५७) इतीकारेण, "इको यणचि" (६।१।७७) इति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्व्वाणि परेण णकारेण अण्ग्रहणानि तु पूर्व्वेण । "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय:" इत्येतदेकमनेन । अथ किमर्थमज्ग्रहणमेवैतन्न क्रियते ? नैवं शक्यम् । अन्त:-स्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते। 'सँय्यन्ता' 'सँव्वत्सर:' 'यँल्लोकम्' 'तल्लोकम्' इत्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके यथि पर-सवर्णे कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्व्वचनं यथा स्यादिति ।

सन्दिग्धमिति । ज्ञापकबलेन याऽनुवृत्ति साधिता, सा पश्चादुक्तया युक्त्या खण्डिता, सुतरामुक्त "विभाषानुवर्त्तनमत्यन्त सन्दिग्ध"मिति । लण्-सूत्रे "विभाषा सत्लोप" इत्युक्ते "त्रिव्यञ्जनसयोगश्रवणाय अणादिदिति णकारेण प्रत्याहार. कृतो न णकारेणेति स्थितम् ।"

—

ऌकारादिष्वकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः। लकारे त्वनुनासिकः प्रतिज्ञायते । तेन "उरण् रपरः" (१।१।५१) इत्यत्र प्रत्याहार-ग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ।

भा स. लण् इत्यत्र णकारो द्विरनुबध्यते, पूर्व्वस्यैव परस्य । तत्र अण्ग्रहणे-ष्विण्ग्रहणेषु च सन्देहो भवति पूर्व्वेण वा स्यु परेण वेति । कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे सन्देह । "ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽण" (६।३।१११) इति । पराभावात् असन्दिग्ध पूर्व्वेण न परेण । न हि ढ्रलोपेऽण सन्ति । ननु 'आढढम्' 'आढ्ढ'मिति परेऽण' सन्ति । एव तर्हि अण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्व्वेण न परेण । यदि हि परेण स्याद् अण्-ग्रहणमनर्थकं स्यात्, ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽच इत्येव ब्रूयात् । अथवा अजित्यपि न ब्रूयात्, अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घ लुत इति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देह. "केऽण:"

न हि ढ्रलोप इति । वृह उद्यमन इत्यस्मात् तृचि "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो." (७।३।८४) इति गुणे उदित्वादिडभावे "हो ढ" (८।२।३१) इति ढत्वम्, "झषस्त-थोर्द्धोऽध." (८।२।४०) इत्यनेन तकारस्य धकार, तत "ष्टुना ष्टुः" (८।४।४१) इत्यनेन तकारस्य ष्टुत्वम्, ष्टुत्वे "ढो ढे लोप." (८।३।१३) । "ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽण" (६।३।१११) इत्यनेन रेफस्य दीर्घे स्थानसाम्यादृकारे ढलोपस्यासिद्धत्वात् 'उपधायाश्च" (७।१।१०१) इत्यनेन इत्वे पूर्व्ववद्गुणे वेढेति पदसिद्धि. न तु वढेति । वढेत्यादौ गुणोऽसिद्ध अत उक्त न हि ढ्रलोपे परेऽण सन्तीति ।

अण्ग्रहणसामर्थ्यादिति । अ इ उ ण् । ऋ ऌ क् । ए ओ ङ् । ऐ औ च् । ह य व र ट् । ल ण् । इत्यत्र अणो यदि परेण णकारेण गृह्यन्ते ह य व र इति हला तत्र ग्रहण भवति । हलामणामसम्भवात् अच एवावशिष्यन्ते । ततो न कश्चिद्वि-शेष अज्ग्रहणेनैव सिद्धे । एव यत्राण्ग्रहण कृत, तत्र तद्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्व्वेणैव भवति, अन्यथा अज्ग्रहणमेव तत्र कुर्यात् ।

(७।४।१३) इति। पराभावात् असन्दिग्धं पूर्व्वेण न परेण। न हि के परेऽण्सन्ति। ननु चायमस्ति, 'गोका' नौके'ति। एवं तर्हि अण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्व्वेण न परेण। यदि परेण स्यात्केऽच इत्येव ब्रूयात् अथवा तदपि न ब्रूयात्, अचो हि ह्रस्वो दीर्घः प्लुतो भवति। अस्मिन् तर्हि अण्ग्रहणे सन्देह "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः" (८।४।५७) इति। पराभावात् असन्दिग्धं पूर्व्वेण न परेण। न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति कर्त्तृ 'हर्त्तृ' इति। एवं तर्हि पूर्व्वोक्तयुक्त्या पूर्व्वेण न

न हि के पर इति। ननु उपानत्के'त्यत्र के परे ह्रस्वे कर्त्तव्ये "नहो धः" (८।२।३४) इत्यस्यासिद्धत्वात् अस्ति के परतोऽकारः, तथा 'गोक्षे'त्यादौ "इण षः" (८।३।३९) इत्यनेन विसर्ज्जनीयस्य षकारादेशस्यासिद्धत्वात् अस्ति के परतोरेफः। 'न मु ने" (८।२।३) इत्यत्र वृत्तिकारानुसारिणा कैयटेन योगविभागं कृत्वा धत्वादीनामसिद्धत्वं निरस्य समाधानं कृतम्। भाष्ये योगविभागस्यानुक्तत्वात् "के परे" इत्युक्त्वा गोक्षीत्यादि भाष्योदाहरणात् अनभिधानमेव साधितं विवरणकारेण। 'ह्रस्वश्रुत्योपस्थितस्य अच' (१।२।२८) इत्यस्याबाधाय पूर्व्वेण भविष्यति, अबाधनोपपत्तौ हि बाधो न न्याय्य' इत्याह दीक्षित। अनिष्टे विषये पूर्व्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थं योगविभागो यद्यपि भाष्ये न दृश्यते, तथापि तत्पक्षस्य बोधसौकर्य्यत्वात् कैयटकृतसमाधानमेव वयमनुमोदयाम।

न हि पदान्ता इति। ननु रवर्ज्जितानामन्तःस्थानां सानुनासिकत्वसत्त्वे "व्रश्चव् करोति" इत्यत्रापि परेण प्राप्नोति। अत्र हि दृष्टान्त. "हलि सर्व्वेषाम्" (८।३।२२) इत्यत्र हल्ग्रहणमुत्तरार्थं कृत्वा "भो भगो" (८।३।१७) इत्यतोऽश्ग्रहणम्। ततो हलि अशीति व्याख्यानात् 'व्रश्चव् करोती''त्यत्र लोपो मा भूत्। "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक" (८।४।५७) इत्यत्र अप्रगृह्यस्येत्यस्य पर्य्युदासेनाच एव अनुनासिका भवन्ति न तु हल इति तत्त्वम्। भाष्ये "न हि पदान्ता" इति यदुक्तं तेन सानुनासिकान्तःस्थानां न ह्यसत्त्वप्रतिपादितं किन्तु न तेषां कार्य्यभाक्त्वमिति सूचितम्। व्रश्चं व्रश्चतीति व्रश्चविट् तमाचष्टे य स व्रश्चवयति। व्रश्चवयतेर्व्विचि व्रश्चव् इति पदं सिद्धम्।

पूर्व्वोक्तयुक्त्येति। अण्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्व्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यात्, अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्, अथवाऽजित्यपि न ब्रूयात्। अच एव हि प्रगृह्या भवन्तीति युक्तिः।

परेण। अतएव हि प्रगृह्या भवन्ति। अस्मिस्तर्हि अण्ग्रहणे सन्देह', "उरण् रपर:" (१।१।५१)। पगभावात् असन्दिग्ध पूर्व्वेण न परेण। ननु 'कर्त्तर्थं' 'हर्त्तर्थ'मिति उ स्थाने परेऽण सन्ति। रपरत्वे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्ग। "हलो यमा यमी"त्येकस्य रेफस्य लोप., विभाषापत्ते विभाषा तच्छ्रवणम्। "रो रि" (८।३।१४) इति तस्य लोप.। न च तत्र पदान्तस्येति व्याख्यानं युक्तम्, तथा सति जर्गृधे. लङ् अजर्घा.', पास्पर्द्धेर्लङ् 'अपास्पा' इत्यादिरसिद्धिप्रसङ्ग.। इह तर्हि 'मातृणा' 'पितृणा'मिति रपरत्वप्रसङ्ग.।

कर्त्तर्थ इति। कर्त्तृ+अर्थ, "इको यणचि" इति इको यणि रपरत्वे "उरण् रपर" इत्यनेन रेफार्थम् अण्ग्रहणे रेफद्वयप्रसङ्ग:।

विभाषापत्त इति। यद्यपि पूर्व्वं विभाषाग्रहण सन्दिग्धमित्युक्तमत्र विभाषाश्रवणमित्युक्त्या विभाषाग्रहणं स्वीकृतम्।

जर्गृधेरिति। गृधु अभिकाङ्क्षायां यङ्लुकि द्वित्वे "रुग्रिकौ च लुकि" (७।४।९१) इत्यनेन अभ्यासस्य रुक्। एव जर्गृधि लङ् सिपि चर्करीतञ्चेत्यदादौ पाठात् "अदिप्रभृतिभ्य: शप" (२।४।७२) इत्यनेन शपो लुक्। "यङो वा" (७।३।९४) इत्यनेन सिप ईडभावपत्ते लघूपधगुणे (७।३।८६) रपर। "इतश्च" (३।४।१००) इति सिप इकारलोपे अजर्गर्धस् इति स्थिते "हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्" (६।१।६८) इति सिपो लोपे "एकाचो वशो भष् झषन्तस्य स्ध्वो" (८।२।३७) इत्यनेन वश स्थाने भष्भाव, ततोऽवसानभूत (८।४।५६) धकारस्य जश्त्वम्। "दश्च" (८।२।७५) इति रुत्वम्। एवं अजर्घर् र् इति स्थिते "रो रि" (८।३।१४) इति पूर्व्वरेफस्य लोप., "ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽण" (६।३।१११) इति पूर्व्वस्याणो दीर्घे 'अजर्घा' इति पद सिद्धम्।

पस्पर्द्धेरिति। स्पर्द्ध संघर्षे। "दीर्घोऽकित." (७।४।८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घ। तत: सिपि पूर्व्ववत् इकारलोप. सिब्लोपे अपास्पर्ध् इति स्थिते धस्य दत्वे दस्य रुत्वे "रोरीति" पूर्व्ववर्त्तिरलोपेऽणो दीर्घत्वे 'अपास्पा.' इति रूप सिद्धम्।

"ऋत इद्धातोः" (७।१।१००) इति धातुग्रहणाज्ज्ञाप्यते 'मातॄणा' 'पितॄणा'मित्यत्र न भवति, अन्यथा धातुग्रहणमनर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृते अन्त्यत्वात् इत्वं न भविष्यति। नात्र रपरत्वं भवतीति पश्यन् धातुग्रहणं करोत्याचार्य्यः। 'चिकीर्षति' 'जिहीर्षति' इहापि तर्हि न प्राप्नोति। उपधायाश्च (७।१।१०१) इत्येव भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति 'मातॄणा' 'पितॄणाम्' उपधाया ऋकारत्वात्। तस्माद्धातुग्रहणम् कर्त्तव्यम्। एवं तर्हि अण् ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्व्वोक्तयुक्त्या पूर्व्वेण न परेण।

"अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः" (१।१।६९) इत्यत्र तर्हि अणग्रहणे सन्देहः। "उर्ऋत्" (७।४।७) इत्यत्र ऋकारे तपरकरणेन ज्ञापयत्याचार्य्यः सवर्णेऽण्ग्रहणं परेण न पूर्व्वेण।

धातुग्रहणमिति। यदि 'मातॄणाम्' 'पितॄणाम्' इत्यत्र ऋकारे "उरण् रपरः" प्राप्तिः स्यात्, तदा "ऋत इत्" इत्येव स्यात् धातुग्रहणमनर्थकं भवेत्। धातुग्रहणेन ज्ञापयति धातोः ऋत एव इत् भवति, तत्रैव "उरण् रपरः" प्राप्तिः।

अन्त्यत्वादिति। ऋकारे यदि 'उरण् रपरः' इत्यनेन रपरत्वं स्यात् तदा "ऋत इत्" (७।१।१००) इति ऋकारान्ताङ्गजन्य इत् न सिद्धेत् ऋर् इति रकारान्तत्वात्।

चिकीर्षतीति। "अज्झनगमां सनि" (६।४।१६) इत्यनेन दीर्घे रपरत्वे च सति "उपाधायश्च" तीत्वमेषितव्यम्। एवं जिहीर्षतीत्यत्र।

इहापि तर्हीति। धातुग्रहणलिङ्गादधातोः मातॄणामित्यादेः रपरत्वं निवर्त्तितम्। एवमस्य ज्ञापकत्वचरितार्थताया धातोस्तु रपरत्वे सति तत्र रपरत्वनिवर्त्तनज्ञापकत्वं न।

पूर्व्वोक्तयुक्त्येति। यदि परेण स्यात् "उरऋरपरः" इत्येव ब्रूयात् सुतरां अण्ग्रहण-सामर्थ्यात् तद्ग्रहणानर्थक्यवारणाय पूर्व्वेणैव न परेणेति निष्कर्षः।

उर्ऋदिति। कॄत संशब्दने इत्यस्मात् चुरादिण्यन्तात् लुङि चङि सिद्धमचीकृतदि-त्यत्र दीर्घस्यापि स्थानिन ऋकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरग्रहणं कृतम्। यदि पूर्व्वेण ग्रहणं स्यात् तदा तपरग्रहणं निरर्थकं यतस्तेन स्थानिन ऋका-रस्याप्राप्तिः सुतरां न तस्यादेशत्वम्। ननु भाव्यमानेन न सवर्णग्रहणमस्ति, सुतराम् "उर्ऋदि"त्यत्र भाव्यमानेन ऋकारेण सवर्णग्रहणाभावात् व्यर्थं तपरकरणेन सवर्णग्रहण-निवृत्तिः। "न चायं भाव्यमानः किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते"

इण्ग्रहणेषु तर्हि सन्देह । यत्र पूर्व्वेण ग्रहण तत्र यौरित्येव संशयग्रहणं करोति, सुतरां तदन्यत्र परेण स्यात् । प्रत्याहारग्रहणे तिस्रो मात्रा , विभक्तिनिर्द्देशे सन्देह-ग्रहणेऽर्द्धचतस्रो मात्रा , एव गौरवेऽपि यत् सन्देहग्रहण करोति तेनैव ज्ञापयति परेण न पूर्व्वेण ।

किं पुनरत्र वर्णोत्सत्ताविवाय णकारो द्विरुच्यते ? "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति"रिति भवति परिभाषेति ज्ञापयत्याचार्य्य । ततो व्याख्यान, अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्व्वेणाण् ग्रहण इण्ग्रहण परेणेति ।

——०:०——

ञ म ङ ण न म् । ७ ।

म ह । ञ म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्व्वांश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । "पुमः खय्यम्परः" (८।३।६) इत्यकारेण,

---

इति वृत्तिलिखनात् नाय भाव्यमान । यदि तपरकरणेन भाव्यमानतायाति दीर्घस्थाने, तदन्यत् । सुतरा ग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहण परेणेति स्थितम् । तत्फलन्तु "ऋत इद्धातो" (७।१।१००) "उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य" (७।१।१०२) इत्यादौ "उरण् रपर." (१।१।५१) इत्यत्र उर् इत्यनेन ऋकारस्य ग्रहणात् रपरत्वसिद्धि ।

अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धेन चतस्र अर्द्धचतस्र । संहिताया सार्द्धद्वयं विभक्तियोगात् मात्राद्वयमिति अर्द्धचतस्रो मात्रा यौरित्यत्र । प्रत्याहारग्रहणे तु इण इत्याकार, तत्र तिस्रो मात्रा ।

वर्णोत्सत्ताविति । वर्णोत्सत्ति वर्णोच्छेद । अ इ उ ण् इत्यत्र णकार., ल ण् इत्यत्र णकार । एकस्योच्छेदेऽपरस्याखिलमवसीयते, तत कथं न वर्णान्तरमनुबध्य. क्रियते ? "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण"मिति परिभाषाज्ञापनार्थमिति सिद्धान्त: ।

"हलो यमां यमि लोपः" (८।४।६४) इति यकारेण, "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्" (८।३।३२) इति ङकारेण। "अमन्ताड्डः" इति अकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते। केचित्तु सर्व्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि अकारेण भवन्त्विति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते। तथा तु सति "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्" इत्यत्रागमिनोर्झभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तिगौरवं भवति।

झ भ ञ्। ८।

म व। झ भ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्व्वांश्चान्ते ञकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन। "अतो दीर्घो यञि" (७।३।१०१) इति यकारेण।

भा स। कथं मकारो ञकार इतीमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते? न पुनरेको ञकारोऽनुबध्येत? "हलो यमां यमि लोपः" (८।४।६४) इत्यत्र "हलो यञां यञि लोपः" इति कृते झकारभकारयोरपि लोपः प्रसज्येतेति चेत्, न दोषः, यतः झकारभकारौ न झकारभकारपरौ स्तः। "पुमः खय्यम्परे" (८।३।६) इत्यत्र पुमः खय्यञ्परे" इति कृते झकारभकारपरे खयि रुः प्रसज्येतेति चेत्, न झकारभकारपरः खयस्तीति न दोषः। "ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्" (८।३।३२) इत्यत्र "ङञो ह्रस्वादचि ङञुण् नित्यम्" इति झकारभकारयोरपि पदान्तयोः झकारभकारावागमौ स्याबामिति चेत्, न झकारभकारौ पदान्तौ स्त इति न दोषः। यदि न तौ स्तः

न झकारेति। उज्झि लभि ज्ञिपि झकारभकारौ स्तः तत् कथमुक्तं न झकारभकारपर इति? उज्झेर्धोपधतया संयोगान्तलोपे उदिति रूपम्। लभेस्तु भकारस्य पदान्तत्वम् अशक्यम्। सुतरां झकारभकारपरो नास्ति खय इति सिद्धम्।

पञ्चागमास्त्वय आगमिन इति वैषम्यात् सङ्ख्यातानुदेशो न प्राप्नोति, झकारभकारावागमिनौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यत ।

अथ किमिदमक्षरमिति ?

१। अक्षरं न क्षरं विद्यात् ,—

न क्षीयते न क्षरतीति वा अक्षरम् ।

२। अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् ।

अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः । अश्नुते इत्यक्षरम् ।

पञ्चागमा इति । यदि पदान्तौ झकारभकारौ न स्तः तदा ङञ इत्यत्र चय आगमिन ङञुट् इत्यत्र पञ्च आगमा । सुतरा "यथासङ्ख्यमनुदेश समानाम्" (१।३।१०) इत्यनेन सङ्ख्यातानुदेशप्राप्त्यभाव.। न दोष, कथम् ? येषामागमानामागमिनो विद्यन्ते त एव प्रवर्त्तन्ते, यत्र ह्युद्देशिनामनुदेशिनाञ्च सङ्ख्यासाम्यं तत्र यथासंख्यलब्ध प्रयोगे यस्यागमस्य आगमी विद्यते तत्र प्रवर्त्तते सङ्ख्यातानुदेश ।

अक्षरमिति । "स्वरशोऽक्षरश." (९ पृ.) इति पूर्व्वमुक्तम् । तत. किमिदमक्षरमिति प्रश्न. ।

न क्षरमिति । न क्षीयते न क्षरत इति व्युत्पत्त्या नित्यार्थवाचकम् । ब्रह्मणि प्रयुक्तोऽक्षरशब्दो नित्यार्थे परमार्थत । वर्णे तु व्यवहारनित्यतया नित्यत्वम् ।

अश्नुत इति । अर्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरम् ।

प्रत्याहारपरिशिष्टम्।

(महावृत्तिक्रोड़पत्रम्)

८१ पृष्ठे।

घ ढ ध ष्।९।

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्व्वांश्चान्ते षकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम्। "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" (८।२।३७) झकारभकाराभ्याम्।

ज ब ग ड द श्।१०।

ज ब ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्व्वांश्चान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः। "भो भगो अघो अपूर्व्वस्य योऽशि" (८।३।१७) इत्यकारेण; "हशि च" (६।१।११४) इति हकारेण; "नेड्वशि कृति" (७।२।८) इति वकारेण; "झलां जश् झशि" (८।४।५३) इति जकारझकाराभ्याम्; "एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः" (८।२।३७) इति बकारेण।

ख फ छ ठ थ च ट त व् । ११ ।

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । "नश्छव्यप्रशान्" (८।३।७) इति छकारेण। ख फ ग्रहणमुत्तरार्थम् ।

क प य् । १२ ।

क प इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः। "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (८।४।५८) इति यकारेण ; "मय उञो वो वा" (८।३।३३) इति मकारेण ; "झयो होऽन्यतरस्याम्" (८।४।६२) इति झकारेण ; "पुमः खय्यम्परे" (८।३।६) इति खकारेण।

श ष स र् । १३ ।

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः। "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" (८।४।४५) ; "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इति झकारेण ; "खरि च" (८।४।५५) इति खकारेण। "अभ्यासे चर् च" (८।४।५४) इति चकारेण ; "शर्पूर्वाः खयः" (७।४।६१) इति शकारेण।

ह ल्। १४।

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्व्वांश्चान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम्। तस्य ग्रहणं भवति षड्भिः। "अलोऽन्त्यात्पूर्व्व उपधा" (१।१।६५) इत्यकारेण; "हलोऽनन्तराः संयोगः" इति (१।१।७) हकारेण; "लोपो व्योर्व्वलि" (६।२।६६) इति वकारेण; "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" (१।२।२६) इति रेफेण; "झलो झलि" (८।२।२६) इति झकारेण; "शल इगुपधादनिटः क्सः" (३।१।४५) इति शकारेण।

अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते? क्त्विविकल्प-क्सेड्विधयो यथा स्युरिति। 'स्निहित्वा' 'स्नेहित्वा' इत्यत्र "रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च" (१।२।२६) इति क्त्व वा यथा स्यात्। लिहेः 'अलिक्षत्' इति "शल इगुपधादनिटः क्सः" (३।१।४५) इति क्सो यथा स्यात्। 'रुदिहि' 'स्वपिहि' इति वलादिलक्षण इड् (७।२।३५) यथा स्यात्। 'अदाग्धां' झल्ग्रहणेषु (८।२।२६) हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्।

यद्येवं "ह य व र ट्" इत्यत्र तर्हि किमर्थमुपदिश्यते? 'महां हि सः' 'देवा हसन्ति' इत्यत्राड्ग्रहणेषु (८।३।२) च ग्रहणं यथा स्यात्। "हशि च" (६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात्। 'ब्राह्मणो हसति', "हशि च" (६।१।११४) इति उत्वं यथा स्यात्।

"एकस्मान् ङ-ञ-ण-व-टा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव क-ण-माः स्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥" इति ।

इति प्रत्याहार ।

---

३ । वर्णं वाङ्गः पूर्व्वसूत्रे ,—

अथवा पूर्व्वसूत्रे वर्णस्याचरमिति सञ्ज्ञा क्रियते ।

४ । किमर्थमुपदिश्यते ।*।

किमर्थं वर्णमुपदिश्यते ? वर्णैः शब्दा ज्ञायन्ते शब्दैर्हि वेदो निबद्ध' । सुतरां (१) शास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् (२८ पृ) (२) इष्टबुद्ध्यर्थम् (२८ पृ) (३) लघ्वर्थञ्च उपदिश्यते ।

"सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नाय पुष्पित फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशि , सर्व्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति , मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयते ।"

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे

द्वितीयमाह्निकम् ।

वर्णमिति । पूर्व्वसूत्रे व्याकरणान्तरे । "वर्णा अक्षराणी"ति तत्र ।

सोऽयमिति । अक्षरसमाम्नाय वर्णाना क्रमपाठ । वाक्समाम्नाय तैर्वर्णैर्वाग्व्यवहार । पुष्पित फलित , शब्दव्यवहारेणापूर्व्वफललाभात् फलपुष्पान्वित. । चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डित अलङ्कृत व्यवहारनित्यतया चन्द्रतारकैरुपमा । वेदितव्य. परिज्ञातव्य । कथम् ? ब्रह्मराशि । वर्णैः शब्दा शब्दैर्वेदा परिज्ञायन्ते, अतोऽभेदोपचारात् सोऽयमक्षरसमाम्नाय. वाक्समाम्नाय ब्रह्मराशि वेदसमष्टिः । शब्दब्रह्मणोरभेदोपचारात् यत् शब्द एव ब्रह्मेति मत, तत्तु "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् (ऋक् १म १६४ सू ३९ ऋक्) इत्यादि दिशावगन्तव्यम् ।

इति श्रीभाष्यसङ्गमन्यनुव्याख्याया तत्त्वसङ्कलन्या प्रथमा

ध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ।

तृतीयाह्निकम् ।

वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ।

म वृ । वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामतद्भावितानाञ्च । तपरकरणमैजर्थम्, तादपि परस्तपर इति 'खट्वैड़का'दिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये । 'आश्वलायनः' 'ऐतिकायनः' 'औपगवः' 'औपमन्यवः' 'शालीयः' 'मालीयः' ।

वृद्धिप्रदेशाः—"सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (७।२।१) इत्येवमादयः ।

भा स । 'ऐच्' इत्यत्र "चो कु" (८।२।३०) इत्यनेन पदान्ते कुत्वं प्राप्नोति, तन्न प्राप्नोति "अयस्मयादीनि छन्दसि" (१ ४।२०) इत्यनेन भत्वात् ।

ऐजिति । 'आदैच' इत्यतो ऐज् ग्रहणं विस्पष्टतो न्यायप्रदर्शनार्थम् । एवं ग्रहणे न दोषोऽपि यतो भाष्यकारेणापि पस्पशायाम् "शब्दाप्रतिपत्ति"रिति (२५ पृ) वार्त्तिके असमस्तत्वेन परिगृह्य 'आत् ऐच' इति पदविभागं प्रदर्शितवान् । अत्र "कथं कुत्वं न भवतीति' विचारं ऐच्पदस्य साधुत्वपरिग्रहेणैव कृतं, अन्यथा तत्र शास्त्रोक्तकुत्वादेः कुतः सम्भावना । सङ्केतेनोपदेशार्थं सञ्ज्ञासंज्ञित्वपरिकल्पनमवश्यम्भावि । सुतरां वृद्ध्यादीनामनुशासनतात्पर्य्येन । सर्व्वशब्दानां सर्व्वार्थवाचकत्वमिति प्राचीनमतम् । सर्व्वार्थवाचकता सङ्कोच्य विशेषविशेषार्थे विशेषविशेषशब्दं निबध्य वाग्व्यवहारं प्रवर्त्तते । एवं शब्दार्थनिरूपणस्य लौकिकत्वात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वपरिकल्पनं न विरुध्यते शिष्टव्यवहारात् साधुत्वमपि । "सङ्केतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषा यदृच्छाशब्दत्वेन व्यवहार" इति शेखरकारः ।

नेद छन्द इति चेत्,

१। छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति।

इत्यस्य छन्दस्त्वम्। यदि भसंज्ञा 'वृद्धिरादैजदेङ् गुण" इत्यत्र जश्त्वमपि न प्राप्नोति। "उभयसंज्ञान्यपि" छन्दांसि दृश्यन्ते, तद्यथा "स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन" (ऋक् ४म ५सू ५ऋक्)। अत्र पदत्वात् कुत्व, भत्वात् जश्त्व न भवति। एवं "वृद्धिरादैच्" "वृद्धिरादैजदेङ् गुण" इत्यत्र भत्वात् कुत्व न पदत्वात् जश्त्व भवति।

आदैच् इत्यनेन वृद्धिरिति ये आदैचस्तेषां ग्रहण भवति, आदैज्मात्राणां वा। यदि वृद्धिरिति ये आदैचस्तेषां ग्रहण भवति, 'शालीय.' 'मालीय' इत्यत्र "वृद्धाच्छ" (४।२।११४) इत्यनेन वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति, 'आम्रमय.' शालमय.' इत्यत्र "नित्य

उभयसंज्ञान्यपीति। वक्तव्यमेतत् 'अयस्मयादीनि छन्दसी"ति सूत्रे वार्त्तिकपाठे।

आदैजिति। समस्तत्वपक्षे आदैजिति ग्रहण कृतम्। आत्र ऐचेति इतरेतरद्वन्द्वपक्षे सुपा सुलुग् (७।१।३९) इति सुलुक्, पक्षे समाहारद्वन्द्व'। समासान्तविधेरनित्यत्वात् "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे" (५।४।१०६) इत्यनेन समाहारपक्षे टच् न। कुतो ज्ञायते समासान्तविधिरनित्य इति? "द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" (६।२।१९७) इत्यत्र मूर्द्धन्शब्दादकृतसमासान्तात्। "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात् षच्" (५।४।११३) इति षच्यनुवर्त्तमाने "द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्ध्न" (५।४।११५) इति षविधान षचश्चित्त्वसामर्थ्याज्जायमानेनान्तोदात्तत्वेन 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहा"वित्यत्र पाक्षिकान्तोदात्तत्वस्याबाधनाय। तत्र तु 'द्विमूर्द्धा' इत्यसमासान्तोऽपि अन्तोदात्त, 'द्विमूर्द्ध' इति कृतसमासान्तोऽपि अन्तोदात्त पाक्षिक। समासान्ते कृते "बहुव्रीहे. कार्य्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्व पक्षे भवत्येव।"

वृद्धिरिति। वृद्धिरिति विधानबलेन ये आकारौकारा भाव्यन्ते ते। एषां तद्भावितत्वसंज्ञा।

वृद्धलक्षण इति। "वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्" (१।१।७३) अचां मध्ये वृद्धिसंज्ञक आदैजादिभूतो यस्य तच्छब्दरूप वृद्धसंज्ञम्। एतल्लक्षणाक्रान्तो वृद्धलक्षण.।

वृद्धशरादिभ्य" (४।३।१४४) इत्यनेन वृद्धलक्षणो मयट् प्राप्नोति। 'आम्रगुप्तायनि' 'शालगुप्तायनिः' इत्यत्र "उदीचां वृद्धादगोत्रात्" (४।१।१५७) इत्यनेन वृद्धलक्षण फिञ् न प्राप्नोति ।

आदैज्मात्राणां ग्रहणमिति चेत् सर्वो भास 'सर्वभास' इत्यत्र उत्तरपदवृद्धौ "उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च" (६।२।१०५) इत्यनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्व प्राप्नोति। तावती भार्या यस्य 'तावद्भार्य' इत्यत्र "वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे" (६।३।३९) इत्यनेन "वृद्धिनिमित्तस्ये ति पुवत्प्रतिषेध प्राप्नोति। आदैज्मात्रग्रहणे न दोष । कथम्? 'सर्वभास' इत्यत्र 'उत्तरपदस्य" (७।३।१०) इत्यधिकृत्य या वृद्धिः सैवोत्तरपदवृद्धिरन्यथा सर्व कारक 'सर्वकारक' इत्यत्र पूर्वपदान्तोदात्तत्व प्राप्नुयात्। 'तावद्भार्य' इत्यत्र न पुवत्प्रतिषेध, यतो न वृद्धेर्वृद्धीना वा निमित्त वृद्धिनिमित्तं किन्तु वृद्धेर्वृद्धीना वा निमित्त ककारो ञकारो णकारो यस्मिन्निति वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य पुवत्प्रतिषेधो भवति, न तु "आ सर्वनाम्न" (६।३।९१) इत्यनेन वतुनिमित्तस्य तावतीत्यस्य ।

२। अथ संज्ञेति वक्तव्यम्। *।

सर्वकारक इति। तद्भावितग्रहणपक्षेऽपि प्राप्नोतीति प्रदर्शनाय 'सर्वकारक' इति ग्रहणम्।

उत्तरपदवृद्धिरिति। अत्र वृद्धिशब्दमात्रग्रहणे तेनैव वृद्धिमदुत्तरपद गृह्यते तथापि यदुत्तरपदग्रहण कृतं तेनैतदायाति "उत्तरपदस्ये"त्यधिकृत्य या वृद्धिः सैवोत्तरपदवृद्धि.।

वृद्धेर्वृद्धीना वेति। वृद्धिर्निमित्त ककारो ञकारो णकार। वृद्धीनामिति बहुवचननिर्देश कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तसूचनाय। आकार ऐकार औकारो हि कृत्स्नाया वृद्धेर्विषय। वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र व्यधिकरणपदो बहुव्रीहि ।

ककार इति। 'अचो ञ्णिति" (७।२।११५) "किति च" (७।२।११८) इति ञिति णिति वृद्धि सार्वत्रिकी, किति तद्धिते। सुतरामेषा वृद्धेर्निमित्तत्वम्।

३। संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः।

अथ सञ्ज्ञेति प्रकृत्य वृद्ध्यादय शब्दा पठितव्या, अन्यथा वृद्ध्यादीना संज्ञा इत्येष सप्रत्ययो न स्यात्।

४। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके।

अक्रियमाणे सञ्ज्ञाधिकारे सञ्ज्ञासप्रत्ययाभाव, सञ्ज्ञासप्रत्ययाभावे बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। दृश्यन्ते हि लोकेऽर्थवन्त्यनर्थकानि च वाक्यानि, तद्यथा अर्थवन्ति—'देवदत्त, गामभ्याज शुक्ला दण्डेन', देवदत्त गामभ्याज कृष्णा'मिति। अनर्थकानि—'दश दाडिमानि' 'षडपूपा 'कुण्डम्' अजाजिनम्' इत्यादि।

५। संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहश्च।

क्रियमाणेऽपि सञ्ज्ञाधिकारे केय सञ्ज्ञा क सञ्ज्ञीत्यत्र सन्देहो यथा न भवेत् तथा वक्तव्य वृद्धिशब्द सञ्ज्ञा आदैच सञ्ज्ञिन इति।

सञ्ज्ञासप्रत्ययार्थ सञ्ज्ञाधिकारो न कर्त्तव्य, यत,

६। आचार्याचारात् संज्ञासिद्धिः। *।

आचार्य्यव्यवहारात् सञ्ज्ञात्व सिद्धम्। *।

बहुसूत्रमिति। बहूनि सूत्राणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिपक्षे प्रकरणमध्याहर्त्तव्यम्। समाहारद्विगुपक्षे पात्रादित्वात् स्त्रीप्रत्ययाभाव।

अनर्थकमिति। सूत्राणामगमकत्वे न कश्चिदर्थो निष्पन्न इति अनर्थकम्। कष्टकल्पनयार्थनिष्पन्नत्वेऽपि तथैवावगन्तव्यम्।

दश दाडिमानीति। पदार्थाना समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम्।

आचार्य्यव्यवहारादिति। एवं हि वार्त्तिकपाठ.। तेनैव पाठेन वृद्धिर्निबद्धा।

७। यथा लौकिकवैदिकेषु।

तद्यथा लोके जातस्य पुत्रस्य मातापितरौ नामधेयं संवृतप्रदेशे कुर्व्वाते, तयोर्व्यवहारात् अन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। वेदे पुनः 'स्फ्य' 'यूप' 'चषाल' इति याज्ञिकाः संज्ञां कुर्व्वन्ति तेषां व्यवहारात् अन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि संज्ञाधिकारं विना आचार्य्यव्यवहारादेव संज्ञासम्प्रत्ययः।

अत्र सूत्रे केचित् व्याख्यानेन 'वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिनः' इति वदन्ति, केचित् सूत्रार्थकथनाय वृद्धिप्रदेशत्वेन "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु (७।२।१) इति सूत्रमवोक्ता 'अकार्षीत्' 'अनैषीत्' इत्यादिषु आकारैकारानुदाहरन्ति। अतएव "यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिनः" इति।

यदुक्तं "संज्ञासंज्ञिनोरसन्देहश्च" वक्तव्य इति तदपि आचार्य्यव्यवहारादेव सिद्धम्।

८। अनाकृतिः।

अथवा अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः, यथा लोके आकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इत्यनाकृतिः संज्ञा क्रियते।

व्याख्यानेनेति। व्याख्यां विना न हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिः, आदैचां संज्ञित्वबुद्धिरिति व्याख्यानाश्रयः।

वृद्धिप्रदेशत्वेनेति। "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इति सूत्रे उदाहरणदृष्ट्या वृद्धिपदेन आकारैकारत्वमायातीति प्रतीतिः सुतरां वृद्धिरेव संज्ञा आकार ऐकारः संज्ञीति विज्ञायते। कथम्? येन शब्देनोपस्थितिः सा संज्ञा, यस्योपस्थितिः स्थितिश्च स संज्ञी। न च वाच्यं कथमुदाहरणस्य प्राप्तिः, सिद्धात् पदादुदाहरणग्रहणात्।

अनाकृतिरिति। आदैचः वर्णाकारेण आकृतिमन्तः, वृद्धिस्तु न कमप्याकारमाधत्ते। देवदत्त इति नाम्नः न कोऽप्याकारोऽस्ति यस्य जनस्य च तन्नाम स साकारवान्। अतएव लोकदृष्टान्तेन सिद्धात्यनाकृतेः संज्ञात्वमाकृतिमतः संज्ञित्वम्।

९ । लिङ्गेन वा ।

अथवा सञ्ज्ञाशब्दे किञ्चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्यलिङ्गा सञ्ज्ञेति । अत्र वृद्धिशब्दे तल्लिङ्ग करिष्यते नादैच्शब्दे ।

"आचार्य्याचारात् सञ्ज्ञासिद्धि"रिति यदुक्त तन्न युक्तम्, यत आचार्य्यकृतस्य सूत्रस्यागमकत्व निर्णीय "सञ्ज्ञाधिकार" कर्त्तव्य इति सिद्धान्तितम् पश्चात् स एवाचार्य्य प्रमाणत्वेनोपस्थापित "आचार्य्याचारा"दिति ।

अहो भवानपि "आचार्य्याचारादि"ति परिहारेणापरितुष्यन्नाह "अनाकृति." "न लिङ्गे"ति। तत. "सञ्ज्ञाधिकार" इत्यनुक्त्वा "लिङ्गेने"ति वक्तव्य भवति। "लिङ्गेने"त्युक्ते पूर्व्वमुक्तम् (३१पृ) इतसञ्ज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्य इत्यायाति, यत सञ्ज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न खलु वक्तव्य नास्ति सञ्ज्ञाया निवृत्तिरिति, स्वभावतो हि सञ्ज्ञा सञ्ज्ञिन प्रत्याय्य स्वय निवर्त्तते । तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति । सिद्धत्येवमपाणिनीयत्तु भवति ।

यथान्यासमेवास्तु । ननूक्तम् "सञ्ज्ञाधिकार सञ्ज्ञासंप्रत्ययार्थ" "इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके" इति । न च यथा लोके सन्त्यनर्थकानि वाक्यानि तथा व्याकरणे । कथम् ? "प्रमाणभूत आचार्य्यो दर्भपवित्रपाणि शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्र प्रणयति स्म तत्राशक्य वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितु किं पुनरियता सूत्रेण ।" अपिच किमस्ति यदीदृशादाचार्य्यादशक्यमत सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनावेव। न खलु संज्ञासञ्ज्ञित्वप्रदर्शक-

---

लिङ्गमिति। कलादिवर्ण्यदोष । दोषा पूर्व्वमुक्ता (२९पृ)।

यथान्यासमिति। सञ्ज्ञाधिकारमनुक्त्वा "वृद्धिरादैच्" इत्यत आरम्भ.।

प्रमाणभूत इति। 'प्रामाण्य प्राप्त इत्यर्थ । भू प्राप्तावित्यस्मात्घञादेति घिजभावे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्द. प्रामाण्ये वर्त्तते ।"

न खल्विति। "वर्णेनाप्यनर्थकेने'त्युक्त्वा अनर्थकत्व परिहृतम्, अधुना साध्वनुशासनं, प्रयोगनियमार्थम्, आदेशार्थम्, आगमार्थम्, विशेषणविशेष्यभावार्थञ्च सूत्रमिदमिति पश्चात् परिहर्त्तुमारभते ।

मिद सूत्रम् किन्तु साध्वनुशासनेऽत्र शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। न हि साधुत्व-प्रदर्शनायेद, यत क्रतमनयो साधुत्वम्। कथम्? प्रत्ययविशेषमनादाय वृधिरित्युप-दिष्ट प्रकृतिपाठे तस्मात् क्तिन्प्रत्ययेन वृद्धि। आदैचोऽप्यचरसमाम्नाये उपदिष्टा। भवतु तदेद सूत्रम् वृद्धिशब्दात् पर आदैच प्रयोक्तव्या इति प्रयोगनियमार्थम्। नेह प्रयोगनियम-मारभ्यते, किन्तर्हि, पदाना साधुत्वमन्वाख्याय प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनम्। पदाना-मभिसम्बन्धस्तु यथेष्टम् यथा 'आहर पात्रम्' 'पात्रमाहरे'ति। तर्हि वृद्धिशब्दस्य आदैच-आदेशा भवन्तीति आदेशा इमे। आदेशा पुन षष्ठीनिर्द्दिष्टस्योच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्याम। तर्हीमे वृद्धिशब्दस्यादैच आगमा इति आगमा, आगमा अपि षष्ठी निर्द्दिष्टस्यैवोच्यन्ते, टकारादिलिङ्गेन च। नात्र षष्ठी नाप्यागमलिङ्ग पश्याम.।

प्रयोगनियम इति। वृद्धिरादैजित्येव प्रयोग कर्त्तव्य न तु आदैज्वृद्धिरिति।

साधुत्वमन्वाख्यायेति। अत्र भाष्यम्, "सस्कृत्य सस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषा यथेष्ट-मभिसम्बन्धो भवती"ति सस्करण साधुत्वमन्वाख्यानम्। कथम्? परम्परया लौकिक-व्यवहारे शब्दाना विक्रतिरुपजायते, तद्विकारपरिहाराय विद्वद्भिर्यत्न: क्रियते तदयो हि सस्करण तत्तु साधुत्वमन्वाख्यानम्, इदमासीत् असाधु, इदन्तु साध्विति कथन साधुत्व-मन्वाख्यानम्। कथञ्च तत्सिद्ध्यति? उत्सर्गत:। "पदान्युत्सृज्यन्ते" सामान्यविधान-मवलम्ब्य पदानि विवेच्यन्ते। एतत्तु प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया सिद्ध्यति। कथमेव परिकल्पनमुत्सर्ग? सर्ग प्रथमा सृष्टि। स तु परमेश्वरादेव ज्ञेय। उत्सर्ग अवान्तर-सृष्टि:, स तु मनुष्यक्रत.। शब्दाना प्रथमसृष्टौ न मनुष्यकर्तृत्वमस्ति। सृष्टाना नित्यत्वपक्षे परमेश्वरादाविर्भूताना शब्दाना सामान्याश परिगृह्य तमेव शब्दयोनित्वेन च निर्णीय भेदकाश प्रत्ययत्वेन स्थिरीक्रत्य मनुष्यक्रतावान्तरसृष्टिरुपतिष्ठते एव भाष्यार्थं पर्य्यालोच्य मूले "साधुत्वमन्वाख्याये त्या"दि निबद्धम्।

अभिसम्बन्ध इति। "पौर्व्वापर्य्यलक्षण." सम्बन्ध:।

अत्र पश्याम सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वञ्च। भवत्येतत् विशेषणविशेष्ययो सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोर्वा। नात्र विशेषणविशेष्यौ, यतो द्वयो प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषण-विशेष्यभावो न चादैच्छब्द प्रतीतपदार्थक। तस्मात् सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनावेव।

तत्र त्वेतावान् सन्देह क सञ्ज्ञी का संज्ञेति। क चैवं सन्देहो भवति? यत्रोभे समानाचरे। यत्र त्वन्यतरल्लघु सा सञ्ज्ञा, यद्गुरु स सञ्ज्ञी। यतो हि लघ्वर्थं हि सञ्ज्ञाकरणम्। तत्र केवल गुरुलघुतामेवोपलचयितु नार्हति, अनाकृतितामपि। अनाकृति सञ्ज्ञा आकृतिमन्त सञ्ज्ञिन। लोकेऽपि हि आकृतिमतो मासपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। अथवा,

---

भवत्येतदिति। समानमेकमधिकरणमाश्रय' समानाधिकरण समानाभिधेय तस्य भाव सामानाधिकरण्यम्। 'घटोऽस्ति'त्यत्र अस्ति सामानाधिकरण्य न त्वेकविभक्तित्वम्, 'राम' 'कृष्ण.' अत्यत्र एकविभक्तित्व न तु सामानाधिकरण्यमभिधेयस्य भिन्नत्वात्। विशेषणविशेष्ययोस्तथा सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरस्ति सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वञ्च, तद्यथा 'नीलो घट' नीलत्व हि घटस्य सुतरा तयोरेकाधिकरणत्वम्। यथैकाधिकरणत्वं तथात्यत्र समानविभक्तित्वं सुतरा विशेषणविशेष्यभाव।

प्रतीतपदार्थकयोरिति। प्रतीत प्रसिद्ध प्रसिद्धयोर्द्वयो पदार्थयोर्विशेषणविशेष्य-भावो भवति। 'नीलो घट' इत्यत्र प्रसिद्धपदार्थयो नीलत्वघटयो विशेषणविशेष्यता। यस्मिन् पदार्थे लोकानामनभिज्ञता विद्यते, तस्य प्रथमत अस्य पदार्थस्यायमर्थ इत्यर्थाभि धाने यत्नोऽवश्यकर्त्तव्य। एव हि विज्ञानसिद्धाना लोकेऽप्रसिद्धानां शब्दाना सञ्ज्ञात्वेन परिग्रह., अर्थप्रकाशे यत्नश्च। यथा वैद्यशास्त्रे व्यवहृतोपशयशब्दस्यार्थं न कश्चित्तद्विज्ञा-नानभिज्ञो जानाति अत कथयति—"हेतुव्याधिविपर्य्यस्तविपर्य्यस्तार्थकारिणाम्। औष-धान्नविहाराणामुपयोग सुखावहम्। विद्यादुपशय व्याधे स हि सात्म्यमिति स्मृत.॥" इति। सुतरा सिद्धमप्रसिद्धपदार्थयो: सञ्ज्ञासञ्ज्ञित्वम्। आदैच्छब्दो न प्रसिद्ध. सुतरा सञ्ज्ञी वृद्धिस्तस्य सञ्ज्ञा।

१० । आवर्त्तिन्यः संज्ञा भवन्ति ।

वृद्धिशब्दश्चावर्त्तते नादैच्शब्दः । तद्यथा लोके देवदत्तशब्द आवर्त्तते न तु मांसपिण्डः । अथवा,

११ । पूर्व्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा, सतो हि कार्य्यिणः कार्य्यं भवन्ति । * ।

यतः सतएव कार्य्यिणः कार्य्येण भवितव्यम्, अतः पूर्व्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेति सम्प्रधार्य्यम्, तद्यथा लोके सत एव मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते ।

कथं "वृद्धिरादैच्" इति । एतदेकमाचार्य्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम् । "माङ्गलिक आचार्य्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि

आवर्त्तते इति । देवदत्त इति नाम्ना प्रसिद्धो जन एक एव तिष्ठति, तस्य देवदत्त इति नाम जना पुनः पुनः गृह्णन्ति—देवदत्तो खादति, देवदत्तः शेते, देवदत्तस्तिष्ठति, देवदत्तो धावतीत्यादि ।

एतदेकमिति । ननु "आर्द्धधातुकं शेषः" (३।४।११४), "कृदतिङ्" (३।१।९३) "अपृक्त एकाल् प्रत्ययः" (१।२।४१) इत्यादिषु व्यभिचारो दृश्यते ? 'अपृक्त एकाल्' इति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः" इति कैयटः । इयमुक्तिर्दीक्षितेन न बहु मन्यते वृद्ध्यादावपि तस्याः सुवचत्वात् । "आर्द्धधातुकं शेषः" "कृदतिङ्" "अपृक्त एकाल् प्रत्ययः" इत्येतेषु साक्षात्संज्ञिनामविद्यमानत्वात् तेषां विशेषणमात्रोपस्थानात् "एतदेकमिति" भाष्यकारवचः सुसङ्गतम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । अपृक्तशब्दस्य संज्ञात्वेन भाष्यकारेण स्वीकारात् कैयटकृतसमाधानं न साधीयः । यत्र विशेषणमात्रोपस्थानं तत्र संज्ञासंज्ञिनोरानुपूर्व्विकस्थितिरैच्छिकीति बोध्यम् ।

मङ्गलादीनीति । वार्त्तिकपाठस्य साधितं पाठान्तरम् । "मङ्गलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्ति, अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता भवन्ती"ति ।

शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति।" सर्व्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्व्वोच्चारित सञ्ज्ञी परोच्चारिता सञ्ज्ञा। "अदे-ङ्गुण." (१।१।२) इति यथा।

सञ्ज्ञाधिकारोऽत्र दोषवानपि, यत अष्टमेऽपि सञ्ज्ञा क्रियन्ते "तस्य परमाम्रेडितम्" (८।१।२) इति; तत्रापीद वक्तव्यमनुवर्त्त्यं स्यात्। अथवा अस्थानेऽय यत्न. क्रियते। यतो नेद लोकाद्भिद्यते, यदि भिद्येत यत्नार्ह स्यात्। न हि लोके कश्चिद्गोज्ञायोप-दिशतीयमस्य सञ्ज्ञेति किन्तु तस्य कायमुपसृश्योपदिशति अय गौरिति, भवति चास्य सम्प्रत्यय। यदि गोशब्दस्याभिसम्बन्ध पूर्व्वैं कृत इति सम्प्रत्यये निमित्त भवति अत्रापि पूर्व्वैराचार्य्यैरभिसम्बन्ध कृत इति सम्प्रत्यय स्यात्। यमधुनोपदिशति न तस्याभिसम्बन्ध कृत इति चेत् अगोज्ञस्यापि तथा। यदि तस्याभिसम्बन्धः कृत, इहापि कृतो द्रष्टव्य.।

१२। सतो वृद्ध्यादिषु संज्ञाभावात् तदाश्रय-इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः।

सतो हि सञ्ज्ञिन संज्ञासम्बन्ध। अत्र तु सञ्ज्ञाश्रयः संज्ञी तस्मिन् वृद्ध्यादिषु

इहापि कृत इति। गौरिति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् अगोज्ञस्य कश्चित्पशुः गोसंज्ञको-ऽस्तीति ज्ञान विद्यते केवल हि तस्य परिचयस्याभाव। स तु भवति गा सस्पृश्योप-देशेन। गो. पशुत्वज्ञान सामान्यतोऽस्ति तस्यैव विशेष इति विशेष'। एव पूर्व्वाचार्य्य-व्यवहृतसञ्ज्ञाया. प्रसिद्धत्वात् शास्त्रे कश्चित् तत्सञ्ज्ञक सञ्ज्ञी विद्यत इति साधारणज्ञान-मस्ति, प्रत्यक्षत उपदेशेन तस्य साधारणज्ञानस्य विशेषज्ञानेन परिणामनमिति "इहापि कृत" इत्युक्तम्।

सत इति। विद्यमानजनादीना हि सञ्ज्ञा क्रियन्ते, न तु सञ्ज्ञाभिलेषा सत्त्वम्। अत्र तु सञ्ज्ञया सञ्ज्ञित्वमायाति सञ्ज्ञिभिश्च सञ्ज्ञा प्रसिद्ध्यति। सुतरामितरेतराश्रयः परस्परसापेक्षत्वात्।

इतरेतराश्रयत्वात् अप्रसिद्धि । इतरेतराश्रयत्वन्तु—"सतामादेचा सञ्ज्ञया भवितव्य, संज्ञया चादैचौ भाव्यन्त" सुतरां भवति तदेतदितरेतराश्रयम् ।

१३ । इतरेतराश्रयाणि कार्य्याणि न प्रकल्पन्ते । * ।

न खलु इतरेतराश्रयाणि कार्य्याणि सिद्ध्यन्ति, यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्राणाय भवति । नौ शकट शकटञ्च नावं वहतीति चेत्, तत्रान्यत् किञ्चिद्भवति जल स्थलं वा, जले नौ शकटं, स्थले शकट नाव वहति । यथा तर्हि त्रिविष्टब्धक तत्राप्यन्तत. सूत्रक भवति । इह पुनरितरेतराश्रयमेव ।

१४ । सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात् ।

नित्या शब्दा । नित्येषु शब्देषु सतामादैचा सञ्ज्ञा क्रियते, न पुन संज्ञया आदैचौ भाव्यन्ते । अत नित्यशब्दत्वात् सिद्धमेतत् ।

यदि तर्हि नित्या शब्दा , किमर्थं शास्त्रम् ?

१५ । किमर्थं शास्त्रमिति चेत् निवर्त्तकत्वात् सिद्धम् ।

अविशेषेण मृजिरुपदिष्ट । तत सर्व्वत्र मृजिबुद्धिरुपजायते, तन्निवर्त्तयति

त्रिविष्टब्धकमिति । द्वयो कार्य्यकारित्वाय तृतीयस्य प्रयोजनम् । यत्र त्रयाणामेकत्रावरुद्धत्वेन स्थिति तत्र त्वितरेतराश्रयत्वे कार्य्यसिद्धिः । तत्रापि न, संयोजकसूत्रकादेर्विद्यमानत्वात् ।

सतामादैचामिति । अविशेषेणोपदिष्टाना मृजादीना तत्तदाकारान् परिगृह्य तन्निष्पन्नाना प्रसिद्धानां मार्ष्टादीनामसाधुत्वाशङ्कानिवारणाय तत्तत्सिद्धपदेषु स्थितानामादैचा स ज्ञा क्रियते । अतएव संज्ञया ते भाव्यन्त इति न तत्त्वम् ।

अकङितस्तु प्रत्ययेषु मृजिस्थाने मृजेर्मार्जि साधुर्भवतीति । सुतरां निवर्त्तकत्वात् शास्त्र सिद्धम् ।

१६ । प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् ।

समुदाये गुणवृद्धिसंज्ञे मा भूतामिति वक्तव्यं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति ।

१७ । अन्यत्र सहवचनात् समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः ।

नात्र समुदाये संज्ञा प्रसज्यते, यत यत्र सहभूतानां कार्य्यमिच्छति तत्र सहवचनमस्ति यथा "सह सुपा" (२।१।४) "उभे अभ्यस्तम्" (६।१।५) सहेति ।

समुदाय इति । आदैज्रूपे समुदाये वृद्धिसंज्ञापरिग्रहे एकत्रैवादैचां प्राप्तिरायाति । अत प्रत्येकग्रहणं कर्त्तव्यमिति वदति ।

सहवचनमिति । यत्र सहवचनं नास्ति तत्र यत्नेन विना प्रत्येकग्रहणं भवति । कथम् ? यत्र यत्र समुदायग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति तत्र विना यत्न तन्न सम्भवतीति इष्टा सहशब्दोपन्यासः । ननु "सह सुपे"त्यत्र सहग्रहणं समुदायस्यैव समाससंज्ञा न त्ववयवानामिति नियमार्थं स्यात् ? समुदायेऽवयवे च समाससंज्ञाप्राप्तिर्नास्ति तात्पर्य्यम्, सुतरामुभयत्र न तत्प्रसङ्गः । ततो नियमार्थं न सहवचनम्, किन्तु सहभूतानां कार्य्यार्थम् । "उभे अभ्यस्त"मित्यत्र सहग्रहणं वार्त्तिककारमतानुसरणेन, भाष्यकारस्तु 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) इत्यतो द्वे अनुवर्त्त्य उभेग्रहणं सहार्थकमिति साधितम् ।

१८। प्रत्यवयवञ्च वाक्यपरिसमाप्तिः।*।

देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्युक्ते प्रत्येकं भोजनक्रिया परिसमाप्यते, न तत्रोच्यते प्रत्येकं, तथेहापि प्रत्येकमित्यनुक्तेऽपि प्रत्यवयवं वाक्यपरिसमाप्तिः।

१९। समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः।*।

नन्वस्ति समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टान्तो यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम्। न चात्र प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्यप्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि "सह सुपे"त्यादौ सहग्रहणं क्रियते तदिहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। सहग्रहणं तत्र योगविभागार्थम्, सुतरां सहग्रहणं विनापि तत्र सहभूतानां कार्य्यं भवति, इहापि ततो नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन।

प्रत्यवयवमिति। वार्त्तिकपाठ. "प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति"। "देवदत्त-यज्ञदत्त-विष्णुमित्रा भोज्यन्ता"मिति दृष्टान्ते प्रत्येकशब्दप्रयोगं विनापि प्रत्येकमिति वाक्यार्थं निष्पन्नं, यतः देवदत्तादिषु वाक्यावयवेषु भोजनक्रियाया परिसमाप्तिः। वस्तुत. तात्पर्य्यपरिग्रहेणैव वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा गीतादिक्रियासमवायो हि नाट्यं, सुतरां नाट्यक्रियाया तेषां समुदायानां ग्रहणं। संयोगसंज्ञाया समुदायग्रहणमन्यथा संयोगासिद्धिः। वृद्धिसंज्ञायान्तु प्रत्येकग्रहणं यतः सर्व्वत्र मालादिष्वादैचां पृथक्स्थिति-र्दृश्यते न तु युगपत्।

गर्गाः शतमिति। गर्गेभ्यः शतं गृहीतं भवति। सुतरां गर्गा अपादानस्थान-प्राप्ताः। गर्गाः शतमिति द्वयोरत्र कर्म्मत्वे अपादानस्थानप्राप्तानां गर्गाणामनुद्दिष्टत्वात् गुणकर्म्मता शतस्य तु ईप्सिततमत्वात् प्रधानकर्म्मता। न हि प्रधानकर्म्मभूतस्य शतस्य गुणकर्म्मानुरोधिनावृत्तिः सम्भवतीति समुदाये शतदण्डनं परिसमाप्यते। भाष्ये "गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता"मित्युक्त्वा "अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ती"त्युच्यते। एतेन शतस्य प्राधान्यम्, यतः शरीराभिहननदण्डं व्यावर्त्यार्थदण्डं विदधाति स तु शतमिति।

सहग्रहणं तत्रेति। योगविभागोऽत्र तिङन्तादिसमासविधानार्थम्। तद्यथा भाष्ये "सिद्धे सति यत् सहग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभाग. करिष्यते। सह। सुप् समस्यते, केन सह? समर्थेन।

अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते ?

२० । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम् ।

आकारस्य तपरकरणं तत्कालानामुदात्तानुदात्तस्वरितानां सवर्णानां ग्रहणार्थम् ।

किञ्च कारणं तत्र, यत् तेषां ग्रहणं न स्यात् ?

२१ । भेदकत्वात् स्वरस्य ।

उदात्तादीनां स्वराणां भेदकत्वात् ग्रहणं न भवतीति सवर्णार्थं तपरग्रहणं क्रियते । कथं ज्ञायते भेदकत्वम् ? दृश्यते लोके 'य उदात्ते कर्तव्ये अनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत्त्वं करोषीति ।" अस्त्येतत् प्रयोजनं किन्तु भेदकत्वात् गुणस्येति वक्तव्यम् न तु स्वरस्य । किमत्र प्रयोजनम् ? आनुनासिक्यं नाम गुणः, गुणग्रहणे तदभिन्नस्यापि यथा ग्रहणं स्यात् । कथं न ग्रहणं भवति ?

२२ । भेदकत्वाद्गुणस्य ।

गुणा हि भेदकाः, यतो दृश्यते लोके आमन्थिकमप्युदकं गुणभेदात् शीतमुष्णञ्च भवति । नन्वभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । यथा एको हि देवदत्तः मुण्डी जटी शिख्यपि न स्वामाख्यां जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति । सुतरां

'अन्वव्यचलत्', 'अनुप्राविशत्' । ततः सुपा । सुपा च सह सुप् समस्यते । अधिकारश्च लक्षणञ्च । यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भवति ।"

आकारस्येति । तपरकरणमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं, व्यक्तिपक्षे तु गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थम् । यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञा प्रसज्यते अतः गुणान्तरयुक्तानां संज्ञासिद्धयेऽत्राऽऽकारस्तपरः क्रियते ।

शीतमुष्णञ्चेति । इदं शीतलं जलमिदमुष्णं जलमिति गुणयोगाद्भेदव्यवहारः ।

तथा बाल इति । एको हि देवदत्तः बाल्याद्यवस्थाभेदेषु स एव तिष्ठति । एको

२३ । गुणा भेदका अभेदकाश्च ।*।

किं पुनरत्र न्याय्यम् ?

२४ । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् ।*।

कुतो ज्ञायते ? "अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त" (७।१।७५) इत्यत्र अनङादेशस्योदात्तकरणात् । कथम् ? अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनङादेशः स्थानिवद्भावादनुदात्त स्यादित्युदात्तग्रहणं करोति, यदि गुणा भेदकाः स्युः अस्थ्यादिकमुदात्तमेवोच्चारयेन्न त्वन्तोदात्तं कृत्वा तत्पूर्वमनुदात्तत्वेन परिणामयेत् । यदि त्वभेदका गुणा अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत् स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति तद्यथा शुक्लमालभेत इत्युक्ते यदि कोऽपि कृष्णमालभते स यथोक्तं करोति ।

२५ । असन्देहार्थस्तर्हि तकारः ।

ऐजित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किमिमावैचावेव आहोस्वित् आकारोऽपि निर्दिश्यते । सन्देहे "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षण"मित्यनया चयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्याम । यथा "औतोम्शसो" (६।१।९३) इत्यत्र ।

इदं तर्हि प्रयोजनम्,

२६ । आन्तर्य्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन् ।

खट्वा+इन्द्र 'खट्वेन्द्र' 'खट्वा+ईषा' 'खट्वेषा' 'खट्वा+एलका' 'खट्वैलका'

गौर्वक्तो दम्यो वलीवर्द्द इत्यवस्थां प्राप्नोत्यथच स एवायमिति तं प्रत्यभिजानाति । भेदव्यवहारोऽपि तत्तदवस्थाभेदादस्ति ।

भेदका अभेदकाश्चेति । "आम्नायशब्दा नियतस्वराः" इति वेदे गुणानां भेदकत्वम्, लोके भेदका अभेदकाश्च ।

खट्वा + ऐतिकायन. 'खट्वैतिकायन' इति । "तपरस्तत्कालस्य" (१।१।७०) इति त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । ननु तः परो यस्मात् सोऽयं तपरः । तादपि परस्तपरः । एवं सति "ऋदोरप्" (३।३।५७) इत्यत्र उकारस्य तात्परत्वात् 'यव' 'स्तव' इत्यत्र प्रसरः, न तु 'लव' 'पव' इत्यत्र ।

२७ । तकारः मुखसुखोच्चारणार्थः । * ।

एष न तकारः किन्तर्हि तकारवद्दकारोऽसन्देहार्थो मुखसुखार्थो वा ।

अदेङ् गुणः । १ । १ । २ ।

स वृ । गुणशब्दः सञ्ज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङ्गां वर्णानां सामान्येन तद्भावितमतद्भावितानाञ्च । तपरकरणन्त्विह सर्व्वार्थम् । 'तरिता' 'चेता' 'स्तोता' 'पचति' 'जयति' 'अह पते' ।

गुणप्रदेशाः 'मिदेर्गुणः' (७।३।८२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धी । १ । १ । ३ ।

स वृ । परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणौ इक एव स्थाने वेदितव्यौ । वक्ष्यति—"सार्व्वधातुकार्द्धधातु-

---

तकार इति । "ए ओङ्" "ऐ औच्" इति सूत्रयो (५६पृ) विचारितः ।

सर्व्वार्थमिति । "तेन तरतीत्यत्र अकार एव न तु कदाचिदाकारः । न च प्रमाणतः आन्तर्य्येण नियमसिद्धिः, रपरत्वे कृते एकस्यार्द्धमात्रत्वादपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात् ।'

कयोः” (७।३।८४) अङ्गस्य गुण इति स इक एव स्थाने वेदितव्यः। ‘तरति’ ‘नयति’ ‘भवति’। वृद्धिः खल्वपि—‘अकार्षीत्’ ‘अहार्षीत्’ ‘अचैषीत्’ ‘अनैषीत्’ ‘अलावीत्’ ‘अस्तावीत्’। गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयेते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। मिदि-मृजि-पुगन्त-लघूपध-च्छि-दृशि-क्षिप्र-क्षुद्रेषु अङ्गेनेग् विशेष्यते। जुसि-सार्व्वधातुकादिगुणेष्विकाऽङ्गं विशेष्यते। ‘मेद्यते’ ‘अबिभयुः’।

इक इति किम्? आत्-सन्ध्यक्षर-व्यञ्जनानां मा भूत्। ‘यानं’ ‘ग्लायति’ ‘उम्भिता’।

पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम्। इह मा भूत्। ‘द्यौः’ ‘पन्थाः’ ‘सः इमम्’ इति।

भा स इग्ग्रहणं किमर्थम्?

१। इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्।

(१) आकार-(२) सन्ध्यक्षर-(३) व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् इग्ग्रहणं क्रियते।

(१) ‘याता’ ‘वाता’ इत्यत्राऽऽकारस्य गुण. प्राप्नोति इग्ग्रहणान्न भवति। “आतोऽनुपसर्गे कः” (३।२।३) इति ककारानुबन्धकरणेन ज्ञापयत्याचार्य्यं, नाऽऽकारस्य गुणो भवति, यदि स्यात् गुणकृताकारप्रत्ययाकारयो पररूपेण ‘गोद’ ‘कम्बलद’ इति

आकारस्येति। वृद्धिविधावाकारस्य विशेषाभावात् गुणस्योदाहरण परिगृहीतम्।

रूप सिद्ध स्यात् "आतो लोप इटि च" (६।४।६४) क्ङितीति कित्करणेनाऽऽकार-लोपसाधनमनर्थक भवेत् । सुतरा नार्थ आकारनिवृत्त्यर्थेन । नैतज्ज्ञापकं नाऽऽकारस्य गुणो भवतीत्यस्य । कथ ? "तुन्दशोकयो परिमृजापनुदो" (३।२।५) इत्युत्तरार्थमेतत् स्यात् । यत्तर्हि "गापष्टक्" (३।२।८) तदन्यतार्थम (६१पृ) ।

(२) 'ग्लायति' 'म्लायति' इत्यत्र सन्ध्यक्षरस्यैकारस्य गुण प्राप्नोति, इग्ग्रहणान्न भवति । ऐकारत्वेनोपदेशसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि उपदेशसामर्थ्यान्न स्यात्, तेनायादयोऽपि न प्राप्नुवन्ति । नैष दोष ,

२ । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते , यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते ।*।

अनर्थको हि गुण प्रत्युपदेश , आयादीना पुन स निमित्तमेव ।

(३) 'उब्भिता' 'उब्भितुम्' 'उब्भितव्यम्' इत्यत्र व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति, इग्ग्रहणान्न प्राप्नोति । "सप्तम्या जनेर्ड" (३।२।९७) इति डित्करणेन ज्ञापयत्याचार्यो न हि

ऐकारस्येति । ऐकारस्य एकारस्य च द्विमात्रत्व प्रयत्नसाम्यञ्च ततो यत्रैकारोपदेशस्तत्राप्येकारो गुणो भवेत् ।

ऐकारत्वेनेति । यदि ऐकारोपदिष्टाना गुणेन साध्यत एकारत्वम् ऐकारोपदेशोऽनर्थक तेन केवल प्रक्रियागौरव स्यात् । सुतराम् ऐकारत्वेनोपदेशात् गुणो न भवेत् । न च वक्तव्यम्, 'ग्लै' इत्यैजुपदेश आत्वस्य (६।१।४५) निमित्तम्, 'ग्ले' इत्येवमुपदेशेऽपि तस्य प्राप्तिरव्याहता ।

आयादीनामिति । ऐकार विना न भवत्यायादेश सुतरामैकार एव तस्य निमित्तम् निमित्तत्वान्न बाध्यते आयादेश । न च वक्तव्य ग्लाय इति पाठेनेष्टसिद्धि., 'ग्लायते' इत्यादौ यकारद्वयश्रवणप्रसङ्गात् ।

उब्भितेति । भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारः स्यात् रूपन्तु भवेत् 'उबविता' इति ।

व्यञ्जनस्य गुणं प्राप्नोति, यदि प्राप्नुयात् नकारस्य गुणेन यथान्तर्यतोऽर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकार स्यात् तेन न+अ+अ इति त्रयाणामकाराणां पररूपेण 'उप-सरज' 'मन्दुरज' इति रूपं सिद्धं स्यात् "टे" (६।४।१४३) इत्यनेन डिति टिलोप साधनमनर्थकं भवेत्। न च वक्तव्यम् असति डित्त्वे नकारस्थाने गुणत्वात् सानुनासिको-ऽकारो भवेदिति, स तु पररूपेण शुद्धो भवतीति ज्ञापकं सिद्धम्। एवं तर्हि गमेरप्यय डो वक्तव्य। मकारस्य गुणे आन्तर्यत ओकार स्यात्। तस्मादिग्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्थितम्।

यदि इग्ग्रहणं क्रियते 'द्यौ' 'पन्था' 'स इमम्' मिति, एतेऽपि इकः प्राप्नुवन्ति।

३। संज्ञया विधाने नियमः।

गुणवृद्धिसंज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियम। किं वक्तव्यमेतत्? न। कथं ज्ञायते?

आन्तर्यत इति। गुणे अकार एकार ओकारौ वा भवति। नकारस्य स्थाने आन्तर्यत एकारस्य ओकारस्य च प्राप्त्यभावात् अकारोऽत्र भवति।

पररूपेणेति। "एङि पररूपम्" (६।१।९४) इत्यत्र 'एङि पर' इतीयता सिद्धे यत् रूपग्रहणं करोति तस्येदं प्रयोजनं यादृशं पररूपं तादृक् स्यात्। तत "अतोगुणे" (६।१।९७) इत्यनेन पररूपेण निरनुनासिकोऽकार।

तस्मादिति। आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमिति निरस्तेऽपि व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमिति स्थितम्।

द्यौ. पन्था इति। "दिव औत्" (७।१।८४) "पथिमथ्यृभुक्षामात्" (७।१।८५) "त्यदादीनाम"(७।२।१०२) इति उत्वम् आत्वम् अत्वम् इकामेव स्यादिति 'द्यौ' 'पन्था' 'स इमम्' इति पदोपन्यास "स इमं मल्लमपश्यत्" इति ब्राह्मणवाक्यादुदाहरणग्रह-णात्, अथवा "त्यदादीनाम" इति विधिवाक्ये इक इत्यस्योपस्थितिप्रदर्शनाय। तत्र इक इत्यस्योपस्थितौ इदमोरेव अत्वं स्यान्नान्येषाम्।

गुणवृद्धिसंज्ञयेति। "दिव औत्" इत्यादिषु गुणवृद्धिशब्दो न दृश्यते सुतरां तत्र इको न गुणो वृद्धिर्वा। यत्र तु गुणवृद्धिसंज्ञया विधानं तत्रैव इकः गुणवृद्धी भवतः।

गुणवृद्धिग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनर्गुणवृद्धिशब्दग्रहणेन। यद्यनुवर्त्तते गुणवृद्धिग्रहणं, "अदेङ् गुणः" (१।१।२) वृद्धिश्च इति अदेङां वृद्धिसंज्ञा च प्राप्नोति। "अदेङ्गुण" इत्यत्र आदैज्ग्रहणसम्बद्धं वृद्धिग्रहणमनुवर्त्तते। "वृद्धिरादैच्" (१।१।१) "अदेङ् गुणः" (१।१।२) वृद्धिरादैच् तत "इको गुणवृद्धी" (१।१।३) अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम्। अथवा

४। मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः। *।

मण्डूकप्लुत्या "अदेङ् गुणः" इत्यत्र वृद्धिशब्दो नानुवर्त्तते "इको गुणवृद्धी" इत्यत्र। अथवा 'वृद्धिरादैजदेङ् गुणः' इत्येकयोगः। न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति। अथवा,

५। अन्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति।

"अदेङ् गुणः" इत्यत्रान्यस्याः संज्ञाया वचनात् अनुकर्षणार्थस्य चकारस्याकरणात्

"वृद्धिरादैच्" "अदेङ् गुणः" इत्यतो गुणवृद्धिशब्दावनुवर्त्तेते, तथापि पुनर्गुणवृद्धिशब्दाश्रयणात् प्रदर्श्यते यत्र गुणवृद्धिसंज्ञया विधीयन्ते तत्रैव इक इत्यस्योपस्थितिः।

यद्यनुवर्त्तत इति। "वृद्धिरादैच्" इत्यतो "अदेङ् गुणः" इत्यत्र वृद्धिरनुवर्त्तते ततोऽदेङित्यस्य गुणवृद्धी इत्युभयसंज्ञे प्रवर्त्तेते। न तु "वृद्धिरादैच्" इत्यत्र गुणसंज्ञापि तत्रानुवर्त्तनविरहात्।

आदैज्ग्रहणसम्बद्धमिति। "सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते" इति भाष्यस्य अर्थग्रहणेन आदैज्ग्रहणसम्बद्धमिति। "सम्बध्यते इति सम्बन्धम् कर्म्मणि घञ्, नपुंसकस्याभिधेयत्वात् नपुंसकनिर्द्देशः।" 'अदेङ् गुणः' इत्यत्र "वृद्धिरादैज्" इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धमपरिहायैव पूर्णं सूत्रमनुवर्त्तते, तेन वृद्धिशब्दस्य अदेङ्भिर्न सम्बन्धः।

एकयोग इति। "वृद्धिरादैजदेङ्गुणः" इति एकस्मिन् योगे कृते नानुवृत्तिः

प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथवा वक्ष्यत्येतत् "अनुवर्त्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्त्तनादेव भवन्ति, किन्तर्हि यत्नाद्भवन्ती"ति । अथवा उभयं निवृत्तं, यन्निवृत्तं तदिहापेक्षिष्यामहे ।

किं पुनरयमलोऽन्त्यशेष, आहोस्विदलोऽन्त्यापवादः? इको गुणवृद्धी" "अलोऽन्त्यस्य"

सम्भवति यत सूत्रमध्ये न कदाचिदनुवृत्तिर्भवति परसूत्रे हि ततोऽनुवृत्तिः । एकयोगे तु आदैच्सम्बद्धा वृद्धिसंज्ञा, अदेङ्सम्बद्धा गुणसंज्ञा ।

बाधिकेति । अदेङ् गुण इत्यत्र वृद्धिशब्दानुवृत्तौ सन्देहः किमुत्तरार्थैवेहानुवृत्तिः अथवा इहार्थापि । अदेङां गुणसंज्ञा कृता, सा च असन्दिग्धा, अनवकाशा, तात्पर्य्यान्विता, सुतरां तया सावकाशा तात्पर्य्यविरहिता वृद्धिसंज्ञा बाध्यते । यथा "कर्म्मण्यण्" (३।२।१) इति विधीयमानोऽण "आतोऽनुपसर्गे कः"(३।२।३) इति कप्रत्ययेनासन्दिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्य्याच्च बाध्यते । "कर्म्मण्यण्" इत्युत्सर्गं तेन प्रसक्तस्य "आतोऽनुपसर्गे कः" इत्यपवादो बाधकः ।

वक्ष्यत्येतदिति । "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः" (५।२।४) इत्यत्र वक्ष्यते । "धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्" (५।२।१) "व्रीहिशाल्योर्ढक्" (५।२।२) "यवयवकषष्टिकाद्यत्" (५।२।३) "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः (५।२।४), इत्येतेषु "विभाषा तिलमाषे"त्यत्र उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् यत्नं सुक्ते 'धान्यानां'मिति खञ् प्राप्नोति । "धान्यानां"मित्यत खञ् अनुवर्त्तते । अनुवर्त्तमानोऽपि यत्नाभावात् "व्रीहिशाल्यो" "यवयवकषष्टिकादि"त्यत्रत्यैर्व्रीह्यादिभिर्न सम्बध्यते विभाषाश्रवणात् "विभाषा तिलमाषे"त्यत्र तिलादिभिः सम्बध्यते । एवं "अदेङ् गुणः" इत्यत्र अनुवर्त्तमानोऽपि वृद्धिशब्दः यत्नाभावाददेङ्भिः सह न सम्बध्यते, "इको गुणवृद्धी" इत्यत्र सम्बध्यते पुनर्गुणवृद्धिग्रहणयत्नवशात् ।

उभयं निवृत्तमिति । स्वरितलिङ्गानुसङ्गेन ह्यनुवृत्तिराश्रिता । सुतराम् उभयं निवृत्तम् । निवृत्तस्य पुनरिहापेक्षा ।

(१।१।५२) इति चेत्, तच्छेष, "इको गुणवृद्धी" अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति चेत्, तदपवाद । कस्मान्न विशेष ?

६। वृद्धिगुणावलोऽन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजि-पुगन्तलघूपधच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम् ।

वृद्धिगुणौ अलोऽन्त्यस्येति चेत मृजादिष्विग्ग्रहण कर्त्तव्यम् । "मिदेर्गुण." (७।३।८२) "मृजेर्वृद्धि" (७।२।११४) "पुगन्तस्य लघूपधस्य च" (७।३।८६) गुण, "ऋच्छत्यृताम्" (७।४।११) लिटि गुण:, "ऋदृशोऽङि गुण" (७।४।१६), क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुण: (६।४।१५६) इत्येतेषु इक इति वक्तव्यम् । यतोऽनन्त्यत्वान्न प्राप्नोति ।

७। सर्व्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य ।

अलोऽन्त्यस्येति चेत् याता' 'याते'त्यत्र अनिगन्तस्य सर्व्वादेशश्च गुण प्राप्नोति । कथम्?

तच्छेष इति । "अङ्गस्य" (६।४।१) इत्यधिकारसूत्रे षष्ठीनिर्द्देशात् "अलोऽन्त्यस्य" (१।१।५२) इत्यस्य तदधिकारगतगुणशब्देन इक उपस्थिति. । "इको गुणवृद्धी" इत्यत्र श्रूयमाणेन इका पूर्व्वमङ्ग विशिष्य इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवतीति यदि साध्यते तदा "अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्त्यस्य गुणो भवन् तदनुगतत्वात् तच्छेष: । यदि पुन पूर्व्वमेव अङ्गस्येति षष्ठ्या अङ्गान्त्यस्य गुण इति साध्यते पश्चात् इकान्त्योऽल् विशिष्यते तदापि तस्य विशेषणत्वात् तच्छेष ।

अपवाद इति । "अङ्गस्य" (६।४।१) इति यदा न स्थानषष्ठी किन्तु इगपेक्षयावयव-षष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावात् "अलोऽन्त्यस्ये"त्यस्यानुपस्थानम् । सुतराम् "अलोऽन्त्यस्या"-पवाद ।

इग्ग्रहणमिति । "मिदेर्गुण" इत्यादौ इङ्नान्त्य' सुतरां "अलोऽन्त्यस्ये"त्यस्य न प्राप्ति:, गुणार्थन्तु अङ्गावयवस्यस्य इको ग्रहणाय इक इति ग्रहण कर्त्तव्यं भवति ।

"अलोऽन्त्यस्ये"ति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसङ्क्रान्ता। 'अङ्गस्य" (६।४।१) इति स्थानषष्ठी। तदनिगन्तस्याङ्गस्य सर्व्वादेश प्राप्नोति। नैष दोष। यथैव हि "अलोऽन्त्यस्ये"ति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसङ्क्रान्ता तथैव हि 'अङ्गस्ये''ति स्थानषष्ठी अन्त्यमल नीता। अनिगन्तेऽङ्गे नास्त्यन्या षष्ठी तत् कुतो गुण सर्व्वादेशो वा। एव तर्हि "सर्व्वादेशप्रसङ्गश्चे"त्यत्र चकारो न दोषसमुच्चयार्थ पूर्व्वप्रदर्शितदोषस्य हेतुद्योतकत्वार्थे पठित। तथाहि "मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहण सर्व्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति"। तद्यथा, "मिदेर्गुण" इत्यत्र "इक" इति वचनात् अन्त्यस्य न, "अलोऽन्त्यस्ये"ति वचनात् इको न, उच्यते च गुण, स सर्व्वादेश प्राप्नोति। एव सर्व्वत्र।

अस्तु तर्हि तदपवाद।

८। इङ्मात्रस्येति चेज्जुसिसार्व्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेध:।

वृद्धिगुणौ इङ्मात्रस्येति चेत् जुस्यादिषु यो गुणस्तत्रानन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्य। अन्यथा

नास्त्यन्या षष्ठीति। "अलोऽन्त्यस्ये'त्यनेन यथा षष्ठी अन्त्यमलमुपसङ्क्रामति, तथा "अङ्गस्ये"ति षष्ठ्यापि अन्त्यमलमुपसङ्क्रान्तम्, सुतराम् उभयत्र षष्ठ्या एकरूपत्वात् अनिगन्तस्याङ्गस्य न सम्भवति सर्व्वादेशगुणप्रसङ्ग यत षष्ठ्याऽन्त्यमल नीता। अङ्गस्येत्यनेन सर्व्वाङ्ग व्याप्रियमाणा षष्ठीत्यन्या षष्ठी चेत् स्यात् सम्भवेत् सर्व्वादेश.।

उच्यते चेति। मिदेरित्युक्त्वा यो गुण उच्यते स सर्व्वादेश प्राप्नोति उभयत्रासम्भवात्।

इङ्मात्रस्येति। 'अङ्गस्य" (६।४।१) इति इगपेक्षया अवयवषष्ठी। सुतराम् स्थानषष्ठ्या अलोऽन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानात् अङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी भवत:, निर्द्दिष्टस्थानिकत्वान्नात्र परिभाषोपस्थितिरेव, "ऋस्वस्य गुण" (७।३।१०८) "जुसि च" (७।३।१०९) इत्येतयो' ऋस्वेनेग् विशिष्यते ततो ऋस्वस्येको गुणो भवति न दीर्घस्य।

(१) "जुसि च" (७।३।८३) गुण इत्यनेन 'अजुहवु" "अबिभयु" इत्यत्र यथा तथा "अनेनिजु" 'पर्य्यवेविषु' इत्यत्र, (२) "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" (७।३।८४) गुण इत्यनेन 'कर्त्ता' 'हर्त्ता' 'नयति' 'तरति' 'भवति' इत्यत्र यथा तथा 'ईहितुम्' 'ईहितव्यम्' इत्यत्र, (३) "ह्रस्वस्य गुण" (७।३।१०८) इत्यनेन 'हे अग्ने' 'हे वायो' इत्यत्र यथा तथा 'हे अग्निचित्' 'हे सोमसुत्' इत्यत्र, (४) "जसि च" (७।३।१०९) गुण इत्यनेन 'अग्नय' 'वायव' इत्यत्र यथा तथा 'अग्निचित' 'सोमसुत' इत्यत्र, (५) "ऋतो ङिसर्व्वनामस्थानयो" (७।३।११०) गुण इत्यनेन कर्त्तरि' कर्त्तारौ' 'कर्त्तार' इत्यत्र यथा तथा 'सुकृति' 'सुकृतौ' सुकृत' इत्यत्र, (६) "घेर्ङिति' (७।३।१११) गुण इत्यनेन 'अग्नये' 'वायवे' इत्यत्र यथा तथा 'अग्निचिते' 'सोमसुते' इत्यत्र, (७) "ओर्गुण" (६।४।१४६) इत्यनेन 'बाभ्रव्य' 'माण्डव्य' इत्यत्र यथा तथा 'सुश्रुत' 'सौश्रुत' इत्यत्र—गुण प्राप्नोति। नैष दोष ।

९ । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम् ।

पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति नियमार्थं पुगन्तलघूपधग्रहणं भविष्यति। "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" (७।३।८६) इति प्रकृतस्यैव नियम । तेन 'ईहिता' 'ईहितुम्' 'ईहितव्यम्' इत्यत्रानन्त्यस्य प्राप्तो गुणो नियमान्न स्यात्, ह्रस्वाद्योर्गुणस्तु अनियत सुतरामनन्त्यस्यापि स प्राप्नोति। अथ चेत् एव नियम स्यात्—पुगन्तलघूपधस्य

"ऋतो ङिसर्व्वनामस्थानयो" (७।३।११०) 'ओर्गुण" (६।४।१४६) इत्युभयत्र अनन्त्यस्यापि ऋकारस्य उकारस्य गुणविधानार्थं परिभाषोपस्थिति । 'घेर्ङिति' (७।३।१११) इत्यत्र 'अग्निचिते' इत्यादौ अतिप्रसङ्ग ।

अथ चेदिति। "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो' (७।३।८४) इत्यनन्तरम् 'पुगन्तलघूपधस्य च" (७।३।८५) अतएव यदि सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोर्लघूपधस्यैव नियमः स्यात् तदा "ह्रस्वादौ"र्गुणो ह्यनियत, सुतरां तत्रानन्त्यस्यापि गुण, प्राप्नुयात्। अथ यदि सार्व्व-

सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति, तदा सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणोऽनियत:, सुतरां 'ईहिता' 'ईहितुम्' 'ईहितव्यम्' इत्यत्रानन्त्यस्यापि स प्राप्नोति। अथ चेत् उभयतो नियम: स्यात्—पुगन्तलघूपधस्यैव सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो: सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति, तथापि जुसि गुणोऽनियत:, सुतराम् 'अनेनिजु:' 'पर्य्यवेविषु:' इत्यत्रानन्त्यस्यापि प्राप्नोति।

एवं तर्हि नायं तच्छेष:, नापि तदपवाद:। अनया परिभाषयाऽसम्बद्धमन्यदेवेदं परिभाषान्तरम्। परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रौष्टीया: पठन्ति।

१०। नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन।

"अलोऽन्त्य"परिभाषाया इको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन। यद्येव तदा तच्छेषे स्वाङ्गेन स्वस्य विप्रतिषेधोऽयुक्त:। तदपवादे तु, उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेध:।

धातुकार्द्धधातुकयोरेवेति लघूपधस्य नियम: तदा "ऋच्छत्यॄ"गुण: नियत:, 'ईहिते'-त्यादौ अनियत:, सुतरां तत्रानन्त्यस्यापि गुण: प्राप्नोति। उभयतो नियमेऽपि 'अने-निजु:' इत्यत्र दोष:, यत: अङ्गमिह लघूपधम् सार्व्वधातुकञ्चेत्युभयमस्ति सुतरां जुसि गुण: प्राप्नोति। एवञ्च 'हे पिचव्य' 'हे बुद्धे' 'हे बुद्धय' इत्यत्र अलघूपधत्वात् अनन्त्यस्य गुण-प्रसङ्ग:।

अनया परिभाषयेति। अनया "अलोऽन्त्यस्ये"ति परिभाषया असम्बद्धम् "इको गुणवृद्धी" इति परिभाषान्तरम्। परिभाषाद्वयं परस्परानपेक्षं कदाचिदेकत्र सन्नि-पातेऽपि न परस्परापेक्षि।

नियमादिति। 'नियम' इति अलोऽन्त्यपरिभाषाया पूर्व्वाचार्य्यसंज्ञा।

स्वाङ्गेन स्वस्येति। तच्छेषे परिभाषाद्वयस्यैकत्वं तदा नास्ति तत्र तुल्यबलविरोध-सम्भावना।

तत्र "राज्ञ. क च" (४।२।१४०) राजकीयमित्यत्रालोऽन्त्यपरिभाषाया अवकाश । 'चयन' 'चायको' 'लवन' 'लावक' इत्यत्र "इको गुणवृद्धी" इत्यस्यावकाश, 'मेद्यति' 'मार्ष्टि' इत्यत्र 'इको गुणवृद्धी" "अलोऽन्त्यस्य' इत्युभय प्राप्नोति । विप्रतिषेधेन "इको गुणवृद्धी" इत्येतद्भवतीति चेत् न सिद्ध्यति विप्रतिषेध । कथम्? "इको गुणवृद्धी" इति पूर्वं, "अलोऽन्त्यस्ये"ति परो योग । "विप्रतिषेधे परं कार्य्यम्" (१।४।२) इति "इको गुणवृद्धी" इत्यस्य पूर्व्वस्य कार्य्याय न भवति । इष्टवाची अथ परशब्द.। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । एवमपि न सिद्ध्यति विप्रतिषेध । कथम्? यत्र स्थानिन: द्वाभ्या कार्य्याभ्या योगस्तत्र भवति विप्रतिषेध.। न चानेक. स्थानी द्विकार्य्ययुक्त:। न हि केवल यत्रास्ति द्विकार्य्ययोगस्तत्रैव विप्रतिषेध यत्राप्यसम्भवस्तत्रापि विप्रतिषेधो भवति, तद्यथा 'वृक्षेभ्य' 'प्लक्षेभ्य' इत्यत्र "अतो दीर्घो यञि" (७।३।१०१) "सुपि च" (७।३।१०२) इत्यनेन दीर्घत्वम् "बहुवचने झल्येत्" (७।३।१०३) इत्यनेन एत्वम्। एको हि स्थानी द्वौ पुनरादेशौ, न हि कदाचिदेकस्य स्थानिन. द्वावादेशौ सम्भवत । 'मेद्यति' 'मेद्यत.' 'मेद्यन्ति' इत्यत्र इकारदकाररूपौ द्वौ स्थानिनावेको गुण आदेश:। न हि सम्भवति द्वयो स्थानिनोरेक आदेश.। सुतरा सत्येतस्मिन्नसम्भवे युक्तो विप्रतिषेध ।

एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेध । द्वयोर्हि सावकाशयो समवस्थितयो विप्रतिषेधो भवति,

---

चायक इति । "अचो ञ्णिति" (७।२।११५) इत्यत्र अच इति स्थानिनिर्द्देशोऽस्ति, तत् कथम् इक्परिभाषाया उपस्थिति, तस्या हि अनिर्द्दिष्टस्थानिकत्वे समुपस्थिते:। अच इत्यङ्गविशेषणम् सुतरां तस्य स्थानित्वाभावात् वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेन इक्-परिभाषाया समुपस्थिति ।

उभयमिति। 'मेद्यति' इत्यादिषु "इको गुणवृद्धी" इत्यनेन 'मिदे.' इकारस्य, "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेन दकारस्य प्राप्नोति ।

न चाय योग सावकाश। ननु 'चयन' 'चायक' 'लवन' 'लावक' इत्यत्रास्त्यवकाश "अलोऽन्त्यस्या पि। एव सति नाप्राप्तेऽपि यदय योग आरभ्यते तेनायमपवाद।

११। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः।

अथापि चेत् 'मेद्यति' 'मेद्यत' 'मेद्यन्ति' इत्यत्र कथञ्चित् विप्रतिषेधेनेको गुणो भवति, तदा "अनेनिजु" 'पर्यवेविषु' इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवन्तर्हि

१२। वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्।

गुणवृद्धी स्वसञ्ज्ञया यत्र विधीयेते तत्र इक इति एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम्। कि कृतं भवति? द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचार, गृह्यमाणेन वा इक् विशेष्यते इका वा गृह्यमाण विशेष्यते। मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेक् विशेष्यते, एतेषा य इगिति। जुसिसार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योगुणेष्विका गृह्यमाणं विशेष्यते। एतेषा गुणो भवति इक, इगन्तानामिति। अथवा सर्व्वत्रैवात्र स्थानी निर्द्दिश्यते, तद्यथा मिदेगुण (७।३।८२) इत्यत्र मिदेरिति अविभक्तिक मिद ततः ए मिदे, अथवा मिद इ मिदि, तत मिदे। "पुगन्तलघूपधस्य"(७।३।८६)

नाप्राप्तेऽपीति। अलोऽन्त्यपरिभाषाया प्राप्तिसम्भावनायामपि आरभ्यते यदयं योग "इको गुणवृद्धी" इति ततोऽय तस्यापवाद.।

द्वितीया षष्ठीति। "मिदेर्गुण" "मृजेर्वृद्धि" इत्यादिषु गुणवृद्धिशब्दाभ्या इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपस्थित भवति। ततो मिदेरिक मृजेरिक इति स्थिते सामानाधिकरण्यस्यासम्भवात् मृदिमृज्योरवयवस्य इक इति सम्बध्यते। तेनेह अवयवषष्ठी स्थानषष्ठीति द्वयोर्युगपदुपस्थान भवति।

गृह्यमाणेनेति। गृह्यमाण हि अङ्गम्। तेन गृह्यमाणेन अङ्गेनेति विशिष्टम्।

इत्यत्र पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति न, किन्तर्हि पुकि अन्त पुगन्त लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् तस्य पुगन्तलघूपधस्येति । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत 'भिनत्ति' 'छिनत्ति' इति । "ऋच्छत्यृताम्"(७।४।११) इत्यत्र ऋच्छति ऋ ऋ ऋताम् इति प्रश्लिष्टनिर्देश । "ऋदृशोऽङि गुण" (७।४।१६) इत्यत्र योग विभज्य उ अङि गुण, तत दृशि उ अङि गुण' । "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणा यणादिपर पूर्वस्य गुण" (६।४।१५६) इत्यत्र यणादिपर गुण इत्तोयता सिद्धे यत् पूर्वग्रहण करोति तस्यैतत् प्रयोजनम् इको यथा स्यादनिका मा भूदिति ।

अथ वृद्धिग्रहण किमर्थम् ? गुणग्रहणस्यापि यत् प्रयोजन वृद्धिग्रहणस्यापि तत् । को वात्र वृद्धिग्रहणे विशेष ? अयमस्ति विशेष । गुणविधौ न क्वचित् स्थानी निर्दिश्यते, सुतरा स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहण कर्त्तव्यम, वृद्धिविधौ तु सर्व्वत्र स्थानी निर्दिश्यते । तद्यथा "अचो ञ्णिति" (७।२।११५) इत्यत्र अच इति, 'अत उपधाया.' (७।२।११६) इत्यत्र अत इति, "तद्धितेष्वचामादे" (७।२।११७) इत्यत्र अचाम् आदेरच. इति स्थानिनिर्देश । अत उत्तर पठति ।

अनिक इति । स्थूलादीना यणादिलोपे गुणे कृते रूपसिद्धि यथा स्थूल इत्यस्य ललोपे गुणे कृते स्थवीयान्' 'स्थविष्ठ' इति पदसिद्धि न तथा क्षिप्रक्षुद्रयो । तयोरलोपे क्षिप् क्षुद इत्याकारेणावस्थिति । सुतरा अनिको मा भूदिति पूर्व्वस्य गुण इत्यपेक्षितम् । अतएव "स्थूलदूरे ति सूत्रस्य योग विभज्य स्थूलादिषु यणादिलोपे सति ओर्गुण:, क्षिप्रक्षुद्रयोस्तु पूर्व्वस्य इको गुण ।

न क्वचिदिति । क्वचिन्न निर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन सम्बन्ध. । क्वचिन्निर्दिश्यत एव "ओर्गुण" (६।४।१४६) इत्यादौ ।

स्थानिनिर्देश इति । मिद ए' 'मिद. इ मिदे' इत्यादिरीत्या स्थानिनिर्देश साधयित्वा तत्क्षेपपक्षस्य दोषोद्धार कृत । "पुगन्तलघूपधस्ये"त्यत्रापि पुकि अन्त. पुगन्त. लघ्वी उपधा लघूपधा इति निर्दिश्य स्थानिनिर्देश सम्भावित । एव तत्क्षेपपक्षाश्रयणे पुगन्तस्य लघूपधस्येत्यत्र इक्परिभाषाया अनुपस्थिति । अनुपस्थानात्तु तस्य गुणस्य

१३। वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम्।

"क्ङिति च" (१।१।५) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् तदर्थं वृद्धि-ग्रहणं क्रियते। 'मृजेर्वृद्धि' (७।२।११४) इत्यविशेषेण वृद्धिरुक्ता सा यथा 'मृष्टः' 'मृष्टवान्' इत्यत्र क्ङिति मा भूत्। ननु "मृजेर्वृद्धि" इत्यत्राविशेषेणोक्ता वृद्धिरनिको मा भूदित्यर्थमपि वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम्।

१४। मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागात्सिद्धम्।

वृद्धिग्रहणं चेत् मृज्यर्थं कर्त्तव्यम्, मृजेर्वृद्धि अचः, ततो ञ्णिति (अचः) इति योग-विभागात् सिद्धम्। यद्यत्र वृद्धिरुच्यते तदा 'न्यमार्ट्' इत्यत्र अटोऽपि वृद्धिं प्राप्नोति। "अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती"ति परिभाषया अटो न वृद्धिः। भवतु तावत् "मृजेर्वृद्धिरचः"। एवं स्थिते

अनिग्लक्षणत्वात् 'भिन्न' 'छिन्नम्' इत्यादौ "क्ङिति" (१।१।५) इति गुणनिषेधो न प्राप्नोति। "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" (३।२।१४०) इत्यत्र क्नौ कित्त्वस्यानिग्लक्षणत्वे-ऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वात् लघूपधगुणस्यानिग्लक्षणत्वेऽपि गुणनिषेधो भविष्यति। क्नुरिति कित्त्वेन क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतः ते न भवत इति। पदोपस्थितिर्भवतीति व्यक्तं पश्यन्त। कैयटाश्रितज्ञापकपक्षमन्ये न बहु मन्यन्ते, ते 'क्नु'रित्यत्र पदोपस्थितिपक्षं वर्णयन्ति।

अनन्त्यविकार इति। "अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य" इति परिभाषा। अन्त्यविकार-विरहिते एकस्मिन् प्रयोगे यत्र अन्त्यसदेशस्य अनन्त्यसदेशस्य च प्राप्तिः तत्र अन्त्यस-देशस्य कार्यं भवतीति परिभाषार्थः। न्यमार्ट् इत्यत्र लावस्थायामटि कृते अ+मृज् +त् एवं स्थिते अन्त्यसदेशस्य ऋकारस्य अनन्त्यसदेशस्य अटो वृद्धौ प्राप्तायाम् अन्त्य-सदेशस्य ऋकारस्य वृद्धिर्न तु अनन्त्यसदेशस्य अटः।

१५ । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिरिक्प्रकरणात् ।

इक्प्रकरणात् इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्यो प्रतिषेध, सुतरां वृद्धिस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मान्मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिरेषितव्या ।

इहान्ये वैयाकरणा, मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते,—'परिमृजन्ति' 'परिमार्जन्ति' 'परिममृजतु' 'परिममार्जतु' इत्याद्यर्थम् । "मृजेर्वृद्धिरचि" इत्यत्र तत्साध्यम् । यथा—"मृजेर्वृद्धिरचि" तत "अचि क्ङिति" अचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति—'परिमार्जन्ति' 'परिममार्जतु' । इदन्तु नियमार्थं स्यात्, तेन अजादावेव क्ङिति नान्यत्रेति नियमात् 'मृष्ट' 'मृष्टवान्' इत्यत्र मा भूत् । तत, "वा" । वा अचि मृजेर्वृद्धिर्भवति—'परिमृजन्ति' 'परिमार्जन्ति' 'परिममृजतु' 'परिममार्जतु' इति ।

सिजर्थमेव तर्हि वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् । "सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु" (७।२।४) इत्यत्र अविशेषेण वृद्धिरुच्यते सा इको यथा स्यात्, अनिको मा भूत् । कस्य पुनरनिक प्राप्नोति ? 'अचिकीर्षीत्' 'अजिहीर्षीत्' इत्यत्र अकारस्य । पूर्व्वविप्रतिषेधात् "अतो लोप" इति लोपोऽत्र वृद्धेर्बाधक । तर्हि 'अयासीत्' 'अवासीत्' इत्यत्र आकारस्य वृद्धि

संक्रम इति । गुणवृद्धिनिषेधविषयक्ङित प्राचां संज्ञा ।

साध्यमिति । यत्नेन निष्पाद्यम् । "मृजेर्वृद्धिरचि" इति योगविभागात् सिद्धम् । अस्मिन्नेव 'क्ङिती'ति सूत्र सम्बध्य अचि क्ङितीति निष्पन्नम् । ततो वेति यत्नसाध्यमेव व्याकरणान्तरमतेन ।

अकारस्येति । कृधातो सनन्तात् 'चिकीर्ष' इत्यकारान्तो धातु । सुतराम् उक्तानिकोऽकारस्य प्राप्नोतीति, अत्र वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्व्वविप्रतिषेधेन "अतो लोप" (६।४।४८) इत्यस्य प्राप्ति, यथा 'चिकीर्षक' इत्यत्र, सुतरां लोपोऽत्र बाधक इत्युक्तम् ।

प्राप्नोति। वृद्धौ सत्या नास्त्यत्र रूपे विशेषः। सन्ध्यक्षरस्य तर्हि वृद्धिः प्राप्नोति। नास्त्यन्त्यं सन्ध्यक्षरम्। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते 'उदवोढाम्' 'उदवोढम्'। ढलोपस्यासिद्धत्वा-

---

नास्त्यत्रेति। वृद्धावपि त्वाकारत्वेन स्थितत्वात्।

नास्त्यन्त्यमिति। सन्ध्यक्षरान्तानां धातूनामुपदेशे आत्वविधानात् "आदेच उपदेशेऽशिति" (६।१।४५) इत्यनेन।

ढलोपस्येति। 'उदवोढा'मित्यत्र उत्+वह+स्ताम् इति स्थिते ढत्वसलोपादीनां "पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेनासिद्धत्वात् पूर्वं वदव्रजहलन्तस्याचः"(७।२।३) इत्यनेन पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते, पश्चात् "हो ढः"(८।२।३१) इत्यनेन हकारस्य ढकारादेशः "झलो झलि" (८।२।२६) इत्यनेन ढकारस्यासिद्धत्वे हकारतकारमध्यगतसकारस्य लोपः ततः "झषस्तथोर्धोऽधः (८।२।४०) इत्यनेन तकारस्य धत्वम्। "ष्टुना ष्टुः (८।४।४१) इत्यनेन धकारस्य ढत्वं। ढत्वस्य सिद्धत्वात् "ढो ढे लोपः" (८।३।१३) इत्यनेन ढकारलोपः, ढलोपे वृद्धौ आकारभूतस्य उदवाढामित्यस्याकारस्य स्थाने "सहिवहोरोदवर्णस्य" (६।३।११२) इति ओकारः "सहिवहोरोदवर्णस्ये"त्यत्र वर्णग्रहणं कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यादित्यर्थम्। अत्र ढलोपस्यासिद्धत्वात् ओकारान्तत्वाभावात् न भवेदोकारस्य वृद्धिः। असिद्धत्वं हि कृतेऽपि अकृतवत् प्रतिभानं, यथात्र लोपेऽपि अलुप्तवत् ग्रहणम्। ननु गोशब्दात् "सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विप् वक्तव्यः। *।" इत्यनेन आचारक्विपि गो' इति 'सनाद्यन्ता धातवः' (३।१।३२) इति धातुः निष्पन्नस्तत्र सन्ध्यक्षरान्तत्वमस्ति ततो यत् 'अगवीत्' इति पदं सिद्ध्यति तत्र ओकारस्य वृद्धिः प्राप्नोतु? "ऋत इद्धातोः" (७।१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवर्त्य सिचाक्षिप्तस्य धातोर्विशेषणे धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति व्याख्यानात् न दोषः। माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति ततः कविशब्दात् आचारक्विपि 'अकवायीत्' इति तन्मते वृद्धिः। अस्य समाधानार्थं यत् यदुक्तं तत् सर्वमभ्युपेत्यवादत्वेन न वयं बहु मन्यामहे। इदन्तु मतान्तरं धातोरित्यननुवर्त्तनेनेति सुष्ठ्ववधेयम्।

आस्यचाल्य सन्ध्यक्षरम्। तर्हि 'अभैत्सीत्' 'अच्छैत्सीत्' इत्यत्र व्यञ्जनस्य वृद्धि. प्राप्नोति, "वदव्रजहलन्तस्याच."(७।२।३) इत्यनेन हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति। तर्हि 'अकोषीत्' 'अमोषीत्' इत्यत्र "नेटि" (७।२।४) इत्यनेन हलन्तलक्षणा वृद्धि प्रति षिध्यते तस्या प्रतिषिद्धायाम् "सिचि वृद्धि. परस्मैपदेषु"(७।२।१) इत्यनेन व्यञ्जनस्य वृद्धि प्राप्नोति। सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेध। कथम्? "लक्षण हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते।" अथवा "सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु"(७।२।१) इति सिचि वृद्धि, तस्या हलन्तलक्षणा (७।२।३) वृद्धिर्बाधिका, तस्या अपि "नेटी"(७।२ ४)ति। अस्ति पुन' क्वचिदन्यत्र यदपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति? अस्ति यथा—"सुजाते अश्व सूनृते अध्वर्यो अद्रिभि' सुतम्। शुक्र ते अन्यत्" इति पूर्वरूपे प्रतिषिद्धे अयादयोऽपि न भवन्ति।

"क्ङिती"(१।१।५)त्युत्तरार्थं तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहण कर्त्तव्यम्। सिचि अविशे-

---

लक्षणं हीति। नेटीति लक्षणं ध्वनति अविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं व्यक्त-मुदीरयति। प्रतिषेधस्यैकत्र चरितार्थतया प्रतिषेधान्तरे न स्यात् प्रवृत्तिरत आह भ्रमति सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थ। यदा स्यादेकस्मिन् निषेधप्रवृत्ति, तदैव द्वितीये निषेधे प्रवृत्तिर्न सम्भवतीत्यस्य निरसनायाह मुहूर्त्तमपि नावतिष्ठते उभयत्र गतिशील-त्वात् नैकस्मिन् विश्राम्यति।

तस्या अपीति। सिचि वृद्धेरपि।

अस्तीति। "सुजाते अश्वे" "प्रकृत्याऽन्त पादमव्यपरे" (६।१।११५) इत्यनेन प्रकृति भाव प्राप्नोति। तत्सूत्रस्य "नान्त पादमव्यपरे" इति पाठमवलम्ब्याह पूर्वरूपप्रति-षिद्धे इति। एवं सति 'वृक्षौ' इत्यत्र "नादिचि" (६।१।१०४) इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घ-निषेधे "वृद्धिरेचि" (६।१।८८) प्राप्ताया वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्ग। "भियोऽद्धौ नदे" (३।१।११५) इत्यादिलिङ्गात् "अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवती"त्यस्य न सार्व-त्रिकी प्रवृत्ति।

षेणोक्ता वृद्धि 'न्यनुवीत्' इत्यत्र क्ङिति मा भूत् । अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिचि अन्तरङ्ग भवति, 'अकार्षीत्' इत्यत्र अन्तरङ्गत्वात् गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वान्न वृद्धि प्राप्नोति ? रपरत्वे हलन्तलक्षणा वृद्धिर्भविष्यति । तर्हि 'न्यस्तारीत्' 'न्यदारीत्' इत्यत्र अन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते रपरत्वे अनन्त्यत्वात् वृद्धिर्न प्राप्नोति, "नेटी"(७।२।४)ति प्रतिषेधादत्र हलन्तलक्षणा वृद्धिरपि न ? "अतो ल्रान्तस्य" (७।२।२) इत्यनेन अतो वृद्धिर्भविष्यति । तर्हि 'अलावीत्' 'अयावीत्' इत्यत्र अन्तरङ्गत्वात् गुणे कृतेऽवादेशे वान्तत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति, "अतो ल्रान्तस्य (७।२।२) त्यत्र" "लोपो व्योर्वलि" (६।१।६६) इत्यनेन लोपेन वकारस्याप्यस्तित्वपर्य्यवसानात् वान्तेऽपि ल्रान्तस्येव वृद्धिर्भविष्यति । यदि लुप्तनिर्दिष्टो वकार तदा 'मा भवानवीत्' 'मा भवान् मवीत्' इत्यत्रापि प्राप्नोति, अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । तत् तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । "ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्" (७।२।५) इत्यत्रत्यणिश्विभ्या तौ परिवर्त्तनीयौ । अस्मिन् पक्षे णिश्व्योः प्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यो भवति, यतः अन्तरङ्गत्वात् गुणे कृतेऽयादेशे यान्तत्वात् 'ह्म्यन्ते'त्यनेन यान्तानां नेति प्रतिषेधो भविष्यति । एव तर्हि आचार्य्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिच्यन्तरङ्ग भवतीति । कथम् ? यदि

अन्तरङ्गत्वादिति । न्यनु + ईत् इत्यत्र साक्षात्सम्बन्धेन सिचमेवापेक्षते सुतरा 'अचि श्नुधातुभ्रुवा य्वोरियङुवङौ" (६।४।७७) इत्यनेन उवङ् अन्तरङ्गम्, वृद्धिस्तु सिचि परस्मैपदे भवतीति तदपेक्षया वहिरङ्गम् ।

रपरत्व इति । गुणे कृते अकर् इति स्थिते हलन्तत्वात् हलन्तलक्षणा (७।२।३) वृद्धिर्भविष्यतीत्युक्तम् ।

न सिचीति । अन्तरङ्गमपि गुण वृद्धिर्वचनाद्बाधते "येन नाप्राप्ति"न्यायेन । यदि न वृद्ध्या गुणो बाध्येत, तदा चिरिजिर्थ्योर्यङ्लुगन्तेभ्यस्तथा न्यादिभ्यो लुङि सिचि अचिरायीत् अजिरायीत् अनेनायीत् अचेक्षायीदित्यादौ वृद्धिर्न स्यात् गुणयादेशयोः कृतयो, यान्तत्वात् "ह्म्यन्ते"त्यनेन वृद्धिप्रतिषेधो भवेत् ।

सिचि अन्तरङ्ग भवेत् तदा 'अकोषीत्' 'अमोषीत्' इत्यत्र गुणे कृते अलघुत्वात् वृद्धिर्न भवेत् "अतो ह्लादेर्लघो" (७।२।७) इति ह्लादेर्लघोरकारस्येति अकारनिर्द्देशोऽनर्थक स्यात्। सुतराम् अकारग्रहण ज्ञापक सिचि नान्तरङ्ग भवतीति। नैतदस्ति ज्ञापकम्? यत्र गुण, प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत् स्यात्—'न्यकुटीत्' 'न्यपुटीत्'। यत्तर्हि णिश्व्योः (७।२।५) प्रतिषेध शास्ति तेन ज्ञापयति नास्ति सिच्यन्तरङ्गमिति, अन्यथा गुणायादेशयोः कृतयोः यान्तत्वात् "ह्यन्ते"त्यनेन सिद्धेऽत् प्रतिषेध, यच्च "लघो"(७।२।७)रिति कृतेऽपि अकारग्रहण करोति तदपि ज्ञापकम्।

१६। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः।

तस्मात् इग्लक्षणा वृद्धि आस्थेया।

१७। षष्ठ्याः स्थाने योगत्वादिङ्निवृत्तिः।

"षष्ठी स्थानेयोगा' (१।१।४९) इति षष्ठ्या स्थानेयोगत्वात् इक इत्युक्तत्वात् सर्व्वेषामिका गुणवृद्ध्यादेशेन निवृत्ति, प्राप्नोति, सुतरा 'दधि' 'मधु' इत्यत्रापि इका निवृत्ति प्राप्नोति।

अथ पुनर्व्वचनमिदानी किमर्थम् स्यात्?

सर्व्वेषामिकामिति। "इको गुणवृद्धी" इति स्वतन्त्रमिदमिकस्थाने गुणवृद्धिविधायकसूत्रमिति वादमुत्थाप्य वदति इङ्मात्रस्य निवृत्ति सुतरा 'दधि' 'मधु' इत्यत्रापि तस्य प्राप्तिरिति यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इत्युपस्थितं द्रष्टव्यमिति पदोपस्थानपक्षमनपेक्ष्योक्तम्।

पुनर्व्वचनमिति। यदि सर्व्वेषामिकामनेन सूत्रेण निवृत्तिर्भवेत्, तदा कथम् पुनः "वृद्धिरादैच्" "अदेङ् गुण" इत्यादिरूप गुणवृद्धिशब्दोच्चारणम्? तदुत्तरयति वार्त्तिकेन 'अन्यतरार्थं पुनर्व्वचन'मिति।

१८। अन्यतरार्थं पुनर्व्वचनम्।

गुणवृद्ध्यनुवर्त्तमानेऽपि द्वितीय गुणवृद्धिग्रहणम् "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो"-(७।३।८४)र्गुण एवेति अन्यतरार्थम्।

१९। प्रसारणे च।

"इग्यण सम्प्रसारणम्" (१।१।४५) इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी सुतरा सर्व्वेषा यणा निवृत्ति प्राप्नोति। सुतरां 'याता' 'वाता' इत्यत्रापि यणा निवृत्तिः प्राप्नोति। पुनर्व्वचनमिदानी किमर्थं स्यात्?

२०। विषयार्थं पुनर्व्वचनम्।

"वचि स्वपि यजादीना क्ङिति" (६।१।१५) एवेति विषयनियमार्थमेतत् स्यात्।

२१। उरण् रपरे च।

"उरण् रपर" (१।१।५१) इत्यत्र उरण् रपरे उरिति स्थानषष्ठ्या सर्व्वेषामृकाराणा निवृत्ति प्राप्नोति। सुतरा 'कर्त्तृ' 'हर्त्तृ' इत्यत्रापि ऋकाराणा निवृत्ति प्राप्नोति।

२२। सिद्धन्तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्।

षष्ठ्यधिकारे वचनात् सिद्धमेतत्। "उरण् रपर" इति एकोऽसौ योगः षष्ठ्य-

---

अन्यतरार्थमिति। "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रकरणात् गुणवृद्धिशब्दप्राप्तै द्वितीय गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्त्तनार्थम्। तच्च पुनः अन्यतरार्थम् गुणवृद्धिनियमार्थम्।

प्रसारणे चेति। समानन्यायप्रदर्शनार्थमस्य वार्त्तिकस्योपन्यास।

सिद्धमिति। "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" "अङ्गस्य" "वचिस्वपियजादीनाम्" "ऋत इद्धातो" इत्यादिषु यत्र षष्ठी तत्रैव एतेषामुपस्थिति। सुतराम् 'इको गुणवृद्धी' 'इग्यण सम्प्रसारणम्' 'उरण् रपर' इत्येतेषा स्वातन्त्र्य सर्व्वथा परिहृतम्। "षष्ठी स्थानेयोगा" इत्यत्र षष्ठीति योग विभज्यैतत् भवति यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इति।

धिकारे क्रियते, "इको गुणवृद्धी" "इग्यणः सम्प्रसारणम्" इतीमौ योगावपि षष्ठ्यधिकारमनुवर्त्तिष्येते, अथवा इमौ योगावपेक्षिष्यामहे षष्ठ्यधिकारे।

अथवा तावदिदं प्रष्टव्य, "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" गुणो भवतीति 'याता' 'वाता' इत्यत्र कथं न भवति? "इको गुणवृद्धी" इति तत्रापेक्षिष्यत इति न गुणः। यथा तर्हि 'याता' 'वाता' इत्यत्र "इको गुणवृद्धी" इत्यस्यापेक्षा तथा "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो." "इको गुणवृद्धी" इत्यपेक्षिष्यामहे।

इति श्रीभाष्यसङ्गमत्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमे
पादे तृतीयमाह्निकम्।

षष्ठ्यधिकारे इति। "षष्ठी स्थानेयोगा" (१।१।४९) इति यद्यपि "इको गुणवृद्धी" "इग्यणः सम्प्रसारणम्" इत्यनयो परवर्त्ति, तथापि स्वरितत्वात् ताभ्यां सम्बध्यते। कथमन्यै सूत्रैर्न सम्बन्ध? अयोग्यत्वात्।

अपेक्षिष्यामहे। योग्यत्वादपेक्षा।

अथवेति। 'वृद्धिरादैच्' 'अदेङ् गुण' इति पुनर्व्वचनम् अनिकोऽपि गुणवृद्धिसाधनाय भवतु विध्यर्थम्। एवं सति 'याता' 'वाता' इत्यत्रापि गुणप्रसङ्ग। न भवेत्। कथम्? सिद्धान्तपक्षे "अन्यतरार्थं पुनर्व्वचन"मिति वार्त्तिकस्यायमर्थः गुणवृद्ध्यनुवर्त्तमानेऽपि पुनर्गुणवृद्धिशब्दग्रहणम् अन्यतरार्थम् गुणवृद्ध्योरन्यतरो य इक्शब्दस्तदर्थम्। तेनेदं निष्पन्नं भवति 'यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रैक इत्युपतिष्ठते।

यथेति। लक्ष्यसिद्धये याता' 'वाता' इत्यत्र यथा "इको गुणवृद्धी" इत्यस्यापेक्षा तथा 'सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो' रित्यत्रापि भवितुमर्हति। यतो 'याता' 'वाता' इत्यत्र "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" इत्यनेनैव गुणप्राप्ति, तत्र यदा "इको गुणवृद्धी" इत्यस्यापेक्षा तदा एकवाक्यतानिष्पादनाय "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" इत्यत्रापि तस्य व्यपेक्षा।

इति श्रीतत्त्वसङ्गत्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयाह्निकम्।

चतुर्थाह्निकम्।

न धातुलोप आर्द्धधातुके। १। १। ४।

म वृ। धात्वेकदेशो धातुस्तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्द्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः। 'लोलुवः' 'पोपुवः' 'मरीमृजः'। लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते "यङोऽचि च"(२।४।७०) इति यङो लुकि कृते तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः।

धातुग्रहणं किम्? लूङ् 'लविता' 'रेभसि' 'पर्णं नयेः' अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत्। रिषेर्हिंसार्थस्य विच्प्रत्ययलोपे उदाहरणं 'रेड़्'ति।

आर्द्धधातुक इति किम्? 'त्रिधा बद्धोवृषभो रोरवीति' सार्व्वधातुके मा भूत्।

इक इत्येव 'अभाजि' 'रागः'।

भा स। धातुग्रहण किमर्थम्? लूङ्—'लविता' 'लवितुम्' पूञ्—'पविता' 'पवितुम्' इत्यत्र अनुबन्धलोपे मा भूत। आर्द्धधातुक इति ग्रहण किमथम्? "त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति" (ऋक् ४म ५८सू ३ऋक्) इत्यत्र सार्व्वधातुके मा भूत्। किं पुन आर्द्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति लोपविशेषण

किं पुनरिति। धातुलोपोऽत्र धात्वेकदेशलोप, अन्यथा समग्रधातुलोपे गुणवृद्ध्योः प्राप्तेरसम्भावना। न च वक्तव्य नास्ति कुत्रापि समग्रधातोर्लोप.। "दुरीणो लोपश्च"

आर्द्धधातुकग्रहणम्, अथवा धातुलोपे सति आर्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति गुणवृद्धिविशेषणार्द्धधातुकग्रहणम्। यदि लोपविशेषणम् 'उपेद्ध' 'प्रेद्ध' इत्यत्रापि इन्धे क्तप्रत्ययनिमित्तके नलोपे गुणनिषेध प्राप्नोति। यदि गुणवृद्धिविशेषणम् 'क्नोपयति' इत्यत्रापि क्नुयीशब्दात् णिचि पुकि यलोपे पुगन्तलक्षणगुणनिषेध प्राप्नोति। लोपविशेषण गुणवृद्धिविशेषण वा यथेच्छ भवत्। भवतु ततो लोपविशेषणम्। कथम् तदा 'उपेद्ध' 'प्रेद्ध' इति? वहिरङ्गो गुण, अन्तरङ्ग प्रतिषेध.।

(उण २।२०) इत्यनेन दु पूर्व्वस्येणधातोरक्प्रत्यये धातोर्लोपेन 'दूरम्' इति पदं सिद्धम्। धातोर्लोप इति षष्ठीतत्पुरुषे आर्द्धधातुकमितीद लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा तन्त्रावृत्त्यादिभिरुभयविशेषण वेति पक्षत्रयस्य सम्भावनात् प्रश्न कि पुनरिति।

कथ तदेति। 'उपेद्ध' 'प्रेद्ध' इत्यत्र, "पूर्व्व धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण" "यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धोऽस्ति तमभ्यन्तरीकृत्य धातु साधनेन युज्यत" इति पक्षद्वयस्य (३ पृ) भाष्ये सत्त्वात "वहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्ग प्रतिषेध " इति वदतात्र प्रथमपक्षः परिगृहीतः। तत एव भवति इन्धे क्तप्रत्यये नलोपेन इद्ध' इति पद सिद्धम्। नलोपस्य प्रथमोपनतक्तप्रत्ययापेक्षत्वादन्तरङ्गत्व तदनन्तर भाविनो गुणस्य तु वहिरङ्गत्वम्। "असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे" इत्येतस्या परिभाषाया अयमर्थ. अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये जात तत्कालप्राप्तिकञ्च वहिरङ्गमसिद्धम्। 'उपेद्ध' 'प्रेद्ध' इत्यत्र गुणस्य वहिरङ्गत्वात् असिद्धत्वम्, असिद्धत्वे कृतोऽपि गुणोऽकृतवदिति निषेधायोग.। यदि धातूपसर्गयो: साधनात् पूर्व्वमेवाभिसम्बन्ध स्यात्, ततोऽपि न कापि क्षति । एव सति गुणोऽन्तरङ्ग. नलोपो वहिरङ्ग। नलोपस्य वहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम्। असिद्धत्वे कृतोऽपि लोपोऽकृतवदिति निषेधायोग। ननु "असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषाया नात्यत्र प्राप्तिः "नाजानन्तर्य्ये वहिष्ट्वप्रकॢप्ति" इति निषेधात्। अस्या. परिभाषाया अयमर्थः, अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये यत्र आनन्तर्य्येण अव्यवहितत्वेन अचोराश्रयण तत्र न वहिष्ट्वप्रकॢप्तिः वहिरङ्गत्वप्राप्ति। यथा 'अक्षद्यू' इत्यत्र "च्छ्वो शूडनुनासिके च" (६।४।१९) इत्यनेन नकारस्य

"असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति वहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धतया निषेधायोग । यद्येवं धातुग्रहणेन नार्थ । लूञ्-'लविता' 'लवितु' इह कस्मान्न भवति ? न चार्धधातुकनिमित्ती लोप लोपोऽत्रानुबन्धस्य। अथवास्तु गुणवृद्धिविशेषणम्। ननु चोक्तं 'क्नोपयति' इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोष' "चेके क्नोपे" (३।४।३३) इति निपातनात् सिद्ध्यति। सत्येव परिगणनं कर्त्तव्यम्।

१। यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेध:।

यङ्-यक्-क्य वलोपे प्रतिषेधो भवतीति परिगणन कर्त्तव्यम्। तद्यथा यङ्—'बेभिदिता' बेभिद्यशब्दात् तृच् इट्, "यस्य हल" (६।४।४९) इति यलोप'। 'मरीमृज' "यङोऽचि" (२।४।७४) इति यलोप । एव यक्—'कुषुभिता' 'मगधक'। क्य—'समिधिता' 'दृषदक'।—"क्यस्य विभाषा" (६।४।५०) इति यलोप । वलोपे—'जीरदानु' इत्येतेषु गुणप्रतिषेध कर्त्तव्य.।

ऊट् वहिरङ्गम्, यण् अन्तरङ्ग । "इको यणचि" (६।१।७७) इत्यनेन अचदि+ऊ इत्यत्र अन्तरङ्गे यणि कर्त्तव्ये इगचोराश्रयणम्। तत्र जातस्य ऊट इति ऊकारस्य वहिरङ्गासिद्धत्वमनाश्रित्य यण्त्वेन 'अद्यू' इति पदसिद्धि । अत्र तु नकारलोपोऽन्तरङ्ग: गुणो वहिरङ्ग सुतरा नास्त्यस्मिन् प्रतिषेधसूत्रे अचोराश्रयणम्। अचोरनाश्रयणे कुतो वा "नाजानन्तर्ये" इति परिभाषाया प्राप्ति.।

धातुग्रहणेनेति। "असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषयाऽन्यथाकर्त्तुं शक्यत्वात्।

सत्येवमिति। धातुग्रहणस्यानर्थक्ये यत्र यत्र प्रतिषेधस्य प्रयोजन तेषा परिगणन कर्त्तव्यम्।

वलोप इति। "व इत्यत्राकारोऽपि विवक्षित., तेन धातुपाठे योऽकारान्त: पठित: तस्य ग्रहणम् अन्यथा स्त्रिवि: कथ निवार्येत।"

कुषुभितेति। "कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक्।"

कि प्रयोजनम् ?

२ । नुम्लोप-श्विव्यनुबन्धलोपे प्रतिषेधार्थम् ।

नुम्लोपे श्वि-व्य-नुबन्धलोपे च प्रतिषेधो माभूत् । नुम्लोपे—भञ्जिः—'अभाजि', रञ्जे —'राग', बृहे —'उपबर्हणम्' । श्विवे मनिन्—'आश्वेमाणम्' । अनुबन्धलोपे —लूञ् 'लविता' 'लवितुम्' ।

यदि परिगणन क्रियते, "स्यदो जवे" (६।४।२८) इति 'स्यद', "अवोदैधौद्मप्रश्रथ हिमश्रथा" (६।४ २९) इति 'प्रश्रथ' 'हिमश्रथ' 'इत्यत्रापि वृद्धि प्राप्नोति । वक्ष्यत्येतत्, "निपातनात् स्यदादिषु" इति ।

तत्तर्हि परिगणन कर्त्तव्यम् ? न कर्त्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति ?

३ । इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः ।

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्यो प्रतिषेध । न चैषेग्लक्षणा वृद्धि । सुतरा भवत्येव नुम्लोपे वृद्धिः ।

कि प्रयोजनमिति । एव परिगणने कि प्रयोजनमिति शेष. । यत्र यत्र परिगणन तत्र तत्र निषेध , तदतिरिक्तेषु निषेधस्याप्रवृत्ति ।

नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्व्वाचार्य्यसज्ञा ।

उपबर्हणमिति । बृहि वृद्धौ, इदित्वात् "इदितो नुम् धातो." (७।१।५८) इत्यनेन नुम् । -"बृहेरच्यनिटि" इति वार्त्तिकेन नलोप ।

अनुबन्धलोप इति । परिगणनेन हि धातुग्रहणस्यानर्थक्य प्रतिपन्नम् । ततो धातुग्रहण न कर्त्तव्य भवतीति अनुबन्धलोपोऽत्र प्रयोजनत्वेन परिगृहीत. ।

परिगणनमिति । यत्र यत्र निषेधो भवति तस्य तस्य परिगणनात् तदन्यत्र गुणवृद्धी प्राप्नुत: । अत आह "यदि परिगणन क्रियते" इत्यादि ।

इक्प्रकरणादिति । स्थान्यन्तरनिवृत्तये यत्रेक्परिभाषा व्याप्रियते, तत्राय निषेध. ।

यदि इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्यो प्रतिषेध ,'ष्यद' 'प्रश्रथ.' 'हिमश्रथ.' इत्यत्र न प्राप्नोति, 'अयीद' 'एध' 'ओग्र.' इत्यत्र वृद्धि. प्राप्नोति ।

४ । निपातनात् स्यदादिषु ।

स्यदादिषु निपातनात् प्रतिषेधो भविष्यति । न च भविष्यति । यदीग्लक्षणयो-र्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेध ख्यित्यनुबन्धलोपे कथम् ?

५ । प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम् ।

आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेध , न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोप । यद्यार्द्ध-धातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेध , 'जीरदानु' इत्यत्र वर्णनिमित्ते लोपे न प्राप्नोति ।

६ । रकि ज्यः सम्प्रसारणम् ।

नैतत् जीवे रूपम् । एतत् रकि ज्य सम्प्रसारण भवति । रकि किलात् जीवे-रपि सिद्ध भवति । कथम् उपबर्हणम्' ? बृहि प्रकृत्यन्तरम् । कथम् विज्ञायते ? "बृहे-रच्यनिटि" इति यत् लोप उच्यते । अनजादावपि लोपो दृश्यते 'निबृह्यते' । अनि-टीति चोच्यते, इडादावपि दृश्यते निवर्हिता' 'निवर्हितुम्' इति । अजादावपि न दृश्यते लोप 'बृहयति' बृहक' ।

तस्मान्नार्थं परिगणनेन । यदि न परिगणन क्रियते 'भेद्यते' 'छेद्यते' इत्यत्रापि

न च भविष्यतीति । ख्यित्यनुबन्धलोपपरिहारासिद्धत्वादुक्तम् न च भविष्यतीति । तत्परिहार करोति प्रत्ययाश्रयत्वादिति ।

वर्णनिमित्त इति । 'जीरदानु' इत्यत्र वर्णनिमित्तो लोप न तु प्रत्ययनिमित्तः ।

रकि ज्य इति । ज्या वयोहानावित्यस्मात् धातो रक्प्रत्यय. । ज्याधातोः सम्प्र-सारणे रक्प्रत्यये च जीर इति रूपं सिद्धम् ।

प्रकृत्यन्तरमिति । वृह वृहि वृद्धाविति पाठात् ।

भेद्यत इति । भेद्यत इत्यत्र आर्द्धधातुकनिमित्तो गुणो णिलोपश्च सुतरा गुणवृद्धि-विशेषणे लोपविशेषणे च दोष । भिदेर्ण्यन्तात् कर्मणि यकि भिद+इ+य इति

प्राप्नोति । नैष दोषः । धातुलोप इति न धातोर्लोपः, किन्तर्हि धातोर्लोपो यस्मिन् तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति ।

७ । तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः ।

यदि इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, तदा 'पापचकः' 'पापठकः' 'मगधकः' 'दृषदकः' अत्र न वृद्धिनिषेधः प्राप्नोति ।

८ । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ।

अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् गुणवृद्धी न भविष्यतः ।

९ । अनारम्भो वा ।

अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः । कथं "बेभिदिता' 'मरीमृजकः' 'कुषुभिता' 'समिधिता' इति । अत्रापि अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् गुणवृद्धी न भविष्यतः ।

यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः । क्व च नास्ति? यत्र हलचोरादेशः 'लोलुवः' 'पोपुवः' मरीमृजः' 'सरीसृपः' इति ।

स्थिते 'णेरनिटि" (६।४।५१) इत्यनेन नित्यत्वात् णिलोपे कृते "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" (१।१।६२) इति प्रत्ययलक्षणेन णिचमाश्रित्य क्रियमाणो गुण आर्द्धधातुकनिमित्तणिलोपवशात् निषिध्येत, न च वक्तव्यम् अन्तरङ्गत्वात् णिलोपात् प्रागेव गुण इति, भिद् +इ+य इति विभज्यान्वाख्यानपक्षे तदसम्भवः, प्रागगुणे कृते सजातोऽपि उत्सर्गो गुणः अनिष्यमाणेन णिलोपेनापवादेन बाध्यते ।

लोपो यस्मिन्निति । बहुव्रीहौ सति लोपस्य गुणवृद्ध्योश्च एकार्द्धधातुनिमित्तत्वमाश्रितमिति भेद्यत इत्यादौ यो गुणनिषेधः प्राप्नोति भिन्ननिमित्तत्वान्न स भवति ।

हलचोरादेश इति । यङ् इति कृतस्य यकाराकारयोर्लुका लोपः ।

अत्रापि अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् गुणवृद्धी न भविष्यत । "यङोऽचि च" (२।४।७४) लुक् इत्यनेन लुकि कृते अकारस्य स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति । "यङोऽचि च" इत्यनेन लुक् क्रियता "अतो लोप" (६।४।४८) इति लोप क्रियताम् । तत्र परत्वात् अल्लोप एव लोपेऽकारस्य स्थानिवद्भाव । ननु नित्यो लुक्, यत कृतेऽपि अल्लोपे प्राप्नोति अकृतेऽपि प्राप्नोति । लुगपि अनित्य, कथम्? अन्यस्य कृते प्राप्नोति, अन्यस्याकृते । "शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति।" लोपे प्राप्तेऽपि लुगारम्भात् लुगनवकाश । सावकाशो लुक् यतो यकारस्य लुकि अकारस्य लोप । यदि लुगवकाशोऽपि स्यात्ततोऽपि न दोष' यतो अल्लोपे योगविभागो भविष्यति तद्यथा "अतो लोप" (६।४।४८) तत "यस्य" लोप अत इत्येव । किमर्थमिदम्? लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । तत "हल" (६।४।४९) हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति ।

अन्यस्य कृत इति । अनित्यत्वे हेतु अन्यस्य कृते प्राप्नोतीति । यद्यपि अन्यस्य अकृतेऽपि प्राप्नोति, तथापि यदा अन्यस्य कृते प्राप्नोति तदैवानित्यता । कथम्? "शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवती"ति परिभाषया । किं वाऽस्य बीजम्? यो हि विधिर्नित्य न स परमपेक्षते यद्व्यक्तिसम्बन्धितया तस्य पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव तस्य पुन प्रवृत्ति । यत्र शब्दान्तरापेक्षा तत्रानित्यता ।

लोपे प्राप्त इति । "येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवती"ति लुक् लोपस्य बाधकत्वात् लुगनवकाश । अत्र लुग्लोपयोर्भिन्नविषयौ निर्दिश्य यङि अकारस्य लोपो यकारस्य लुक् । सुतरामय सावकाश । यतो भिन्नविषयत्वात् नाप्राप्तिन्यायाभावात् लुक न लोपस्य बाधक ।

यदि लुगिति । 'यङोऽचि च' (२।४।७४) लुक् इत्यत्रावयवे यङ्निर्देशस्य गौणत्वात् यङ. समुदायस्य लुकि ग्रहणविवक्षा । एव सति येन नाप्राप्तिन्यायस्य प्राप्तिरस्त्येव । "अतो लोप." (६।४।४८) "यस्य च हल" (६।४।४९) इत्यत्र "अतो लोप." इत्युक्त्वा यस्येति कृते यस्य च अतो लोपो भवतीत्यायाति । तदनन्तर "हल" हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवतीति ।

इह तर्हि परत्वात् योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदी दम्' नोनूयतेर्नोनाव।

१०। समानाश्रयो लुक् लोपेन बाध्यते।

यो हि प्रत्ययाश्रय स समानाश्रय। यदा लुक् समानाश्रयस्तदा लोपेन बाध्यते। अत्र तु प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव लुग्भवति।

कथम् 'स्यद' 'प्रश्रथ' 'जीरदानु' इत्यत्र तु परिहारायोक्तम् "निपातनात् स्यदादिषु" "प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्" "रकि ज्य सम्प्रसारणम्"। कथ निकुचित. ? "सन्निपातो विधिरनिमित्त तद्विघातस्येति ।"

—–

इह तर्हीति। "यङोऽचि च" इति पूर्वं लुगुक्त पश्चादुक्त "अतो लोपो यस्य" इति। सुतरा परत्वात् लुक् बाधित्वा लोपो भवति।

समानाश्रय इति। तुल्यकालत्वात्।

नोनावेति। 'यङोऽचि च' (२।४।७४) इत्यत्र चकारात् "बहुल छन्दसि" (२।४।७३) इत्यतो बहुलग्रहणमनुकृष्यते। ततो नायमानस्यानैमित्तिकस्य लुकोऽन्तरङ्गतया प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव स भवति।

निकुचित इति। अत्र क्तप्रत्ययस्य कित्वसयोगेन नलोपे सति उदुपधत्वम्। एव लघूपधत्वे सिद्धे "पुगन्तलघूपधस्य" (७।३।८६) इत्यनेन गुणे सति कित्त्वस्य गुणनिषेधकत्वस्य व्याघातोत्पत्तिः। सुतरा सन्निपातपरिभाषया गुणनिषेधोऽत्र सिद्ध। सन्निपातपरिभाषाया व्याख्यानन्तु पूर्व्वमुक्तम (६१पृ)।

अत्र सूत्रप्रत्याख्यानविषय एव विचार्य्य। सूत्रकारेण "यस्य हल" (६।४।४९) इत्यत्र समुदायलोप स्वीकृत, सुतरा "न धातुलोप आर्द्धधातुके" इति सूत्रं तेनारब्धम्, भाष्यकारस्तु अवयवलोप स्वीकृत्य यकारस्य लुक् अकारस्य लोप इति ससाध्य अकारस्य

स्थानिवत्तया गुणवृद्धी असम्भावयन् सूत्रं प्रत्याख्यातवान्। वृत्तिकारेण तु सूत्रकारपक्ष एव परिगृहीत । यतस्तेन "यस्य हल" इति सूत्रे 'यस्येति "सङ्घातग्रहणमेतत्" इत्युक्तम्। वस्तुतस्तु सूत्रकारेण सहजगम्यपथ अवलम्बित भाष्यकारेण तु सूक्ष्मतम इति द्वयोर्भिन्नता। भाष्यकारपक्षे दोषान् दर्शयन्त एव तदुद्धार कैयटादय. कृतवन्त, तद्यथा, गमधातोर्यङ्-लुगन्तात् अचि जङ्गम' इत्यत्र लुप्तस्याकारस्य स्थानिवद्भावात् "गमहनजनखनघसा लोप क्ङित्यनङि" (६।४।९८) इत्यनेन उपधालोप प्राप्नोति। नैष दोष । अनङीति प्रतिषेधात्। दरीदृश' इत्यत्र "ऋदृशोऽङि गुण" (७।४।१६) इति गुण स्यात्। नैष दोष' प्रतिपदोक्तस्याङो ग्रहणात् नात्र गुण। देय इत्यत्र "दीङा युडचि क्ङिति" (६।४।६३) इत्यनेन युडागम स्यात्। नैष दोष, दीङ इत्यनुबन्धनिर्देशो यङ्लुक्निवृ-त्त्यर्थ इति सिद्धान्तितत्वात्। अथवा "अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि" "सञ्ज्ञापूर्व्वकविधे-रनित्यत्वम्" इति परिभाषाश्रयणेन समाधान सुकरम्। प्रथमपरिभाषार्थस्तु 'अङ्गवृत्ते' अङ्गाधिकारनिष्पन्ने कार्य्ये सति 'पुनर्वृत्तौ' पुनरन्यस्याङ्गस्य कार्य्यप्रवृत्तौ 'अविधि' अवि-धानम्। यथा "भ्यसोभ्यम्" (७।१।३०) इत्यनेन भ्यसो भ्यमि कृते "बहुवचने झल्येत्" (७।३।१०३) इति एव प्राप्नोति "अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि"रिति न भवति। "ओर्गुण" (६।४।१४६) इत्यत्र गुण इति शब्दमनुक्त्वा 'ओरोत्' इति वचनं सत्यपि गुण इति कथन "सञ्ज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वम्" इति प्रदर्शनाय। एव हि 'वाभव्य' इत्यत्र गुण: अनित्यत्वात् 'स्वायम्भुव' इत्यत्र उवङ्। परिभाषाया अर्थस्तु परिस्फुट। भवतु, 'लोलुव:' इत्यादिषु "अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ" (६।४।७७) इत्यनेन अचि उवङ् स्यात्। नात्र उवङ् सिद्ध्यति लोलू+ऽ+अ इति स्थिते स्थानिवद्भावलब्धेऽकारे परे सिद्ध्यतीति चेत् न, यङोऽकारे लुप्ते यकारो लुप्यते, यकारावस्थानकाले नास्त्यकारस्य प्रत्ययत्वम्, यकारे लुप्ते न तस्य स्थानिन्यवस्थान तत प्रागेव तस्य लोपात्, सुतरा स्थानिवद्भाव-लब्धेऽकारे न भवत्युवङादेश यत स्थानिनि दृष्ट हि कार्य्यं तावदतिदेशेन लभ्यते न तु तत्रादृष्टमपि। अत्र "सम्भवमात्रेणापि अतिदेशो भवतीत्यदोष।" तत. स्थानिवद्भावलब्धे अकारे 'लोलुव.' इति पदसिद्धि।

क्ङिति च। १। १। ५।

म वृ। निमित्तसप्तम्येषा। क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः, 'चितः' 'चितवान्' 'स्तुतः' 'स्तुतवान्' 'भिन्नः' 'भिन्नवान्' 'मृष्टः' 'मृष्टवान्'। ङिति खल्वपि— 'चिनुतः' 'चिन्वन्ति' 'मृष्टः' 'मृजन्ति'।

गकारोऽप्यत्र चर्त्वभूतो निर्दिश्यते—"ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः" (३।२।१३९) 'जिष्णुः' 'भूष्णुः'।

इक इत्येव—'कामयते' 'लैगवायनः'।

"मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यते।" संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधनियमः। 'परिमृजन्ति' 'परिमार्ज्जन्ति' 'परिमृजन्तु' 'परिमार्ज्जन्तु'। लघूपधगुणस्याप्यत्र प्रतिषेधः। 'अचिनुवम्' 'असुनवम्' इत्यादौ लकारस्य सत्यपि ङित्त्वे यासुटो ङिद्वचनं ज्ञापकं ङिति यत्कार्य्यं तल्लकारे ङिति न भवतीति।

भा स।

१। क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्।

क्ङिति प्रतिषेधे क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं प्रयोजनम्?

क्ङिति प्रतिषेध इति। क्ङितीति यदि परसप्तमी स्यात् ङिति परतो यदिगिति भवेत्। तदा "तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्व्वस्य" (१।१।६६) इति परिभाषोपस्थितिः। ततो

२। उपधारोरवीत्यर्थम्।

उपधार्थं रोरवीत्यर्थं तन्निमित्तग्रहणम्। अन्यथा 'भिन्न' 'भिन्नवान्' इत्यत्र "क्ङिति" इत्यत्र "तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्व्वस्य" (१।१।६६) इति परिभाषोपस्थानात् उपधाया इको न गुणः प्राप्नोति, 'चितः' 'स्तुतम्' इत्यत्रैव स्यात्। ननु पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तत्रात्र क्नितपरमिति क्नितपरत्वेन विशेषयिष्यामः। न खल्वत्र पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य, किन्तर्हि पुकि अन्त पुगन्त लघ्वी उपधा लघूपधा (११९) अन्यथा अङ्गविशेषणे सति 'भिनत्ति' 'छिनत्ति' इत्यत्र गुणः प्रसज्येत। रोरवीत्यर्थम्—"त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति"।

निर्द्दिष्टशब्दस्य व्युत्पत्त्या अव्यवहितोच्चारणार्थत्वात् 'चित' इत्यादिषु निषेधः स्यात् न तु व्यवहितोच्चारितेषु 'भिन्न' 'छिन्न' इत्यादिषु। सुतरां निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्। यदि क्ङितीति भावसप्तमी, गुणवृद्धी इत्यनेन च सम्बन्धस्तदा क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति सूत्रार्थं स्यात्। ततो विहितयोर्न निषेध, अनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थिति। अतएव निमित्तसप्तम्येव।

उपधार्थमिति। 'भिन्न' 'भिन्नवान्' इत्यत्र उपधाया इक. "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयो" (७।३।८४) "पुगन्तलघूपधस्य च (७।३।८६) इति यो गुण. प्राप्नोति, स "क्ङिती"ति निषेधान्न भवति।

रोरवीत्यर्थमिति। अत्र तिब्निमित्तो गुण, न तु यङ्निमित्तगुणप्रतिषेध।

क्नित्परत्वेनेति। क्ङिति न गुणवृद्धी भवतः। कस्य? पुगन्तलघूपधस्य। एवमाकाङ्क्षायां, क्नित्परत्वेन विशिष्यते।

अङ्गविशेषण इति। लघ्वी उपधा यस्य इति अङ्गस्य विशेषणे 'भिनत्ति' 'छिनत्ति' इत्यत्र अङ्गगतस्येको गुण प्राप्नोति। लघ्वी उपधा लघूपधेति निर्द्देशे समुदायग्रहणं भवति। ततो 'भिनत्ति' 'छिनत्ति' इत्यत्र अवयवस्य चेको व्यवहितत्वात् न गुणप्राप्ति-रुपधात्वाभावात्तस्य।

यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते अ-चङन्ते दोषः 'रियति' 'पियति' 'प्रादुद्रुवत्' 'प्रासुसुवत्', अत्र न प्राप्नोति।

३। अचङन्तस्यान्तरङ्गत्वात् सिद्धम्।

अन्तरङ्गलक्षणत्वादिह इयङुवङौ कृतयोरनुपधात्वाद्गुणो बहिरङ्गो भविष्यति। एवं न तन्निमित्तग्रहणेन कश्चिद्दोषः। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि, 'हतः' 'हथः' उपेयते' 'औयत' लौयमानिः' पौयमानि' 'नैनिक्तः' इति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। 'हतो' 'हथः' इत्यत्र "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" (२।४।७२) इति यथा

अचङन्ते दोष इति। तन्निमित्तप्रत्ययग्रहणे "सार्वधातुकमपित्" (१।२।४) इति ङित्त्वे क्ङितीत्यनेन गुणनिषेधः प्राप्नोति, तिपि तु लघूपधलक्षणस्य तिब्निमित्तस्य गुणो भवति। सुतरां रि पि गतौ धि धारणे इति तौदादिकानां गुणः प्राप्नोति। सुतरां 'रियति' पियति' धियति' इति न सिद्ध्येत्। "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" (३।१।४८) इत्यनेन 'अशिश्रियत्' 'प्रादुद्रुवत्' 'प्रासुसुवत्' इत्यत्रापि दोषः। तिपमाश्रित्य गुणो बहिरङ्गः, अचङाश्रितौ इयङुवङौ अन्तरङ्गौ, सुतराम् अन्तरङ्गत्वादियङुवङोः कृतयोर्बहिरङ्गो गुणोऽसिद्धः।

अनुपधात्वादिति। धातोरिक इयङुवङि प्राप्ते रिय पिय धिय इत्याकारेण स्थितौ व्यवहितत्वादिकोऽनुपधात्वम्।

हतो हथ इत्यत्रेति। हन्+तस् हन्+थस् इत्यत्र "अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति" (६।४।३७) इति नकारस्य लोपः। ततः अपि कृते ह+अ इति स्थितौ "अतो गुणे" (६।१।९७) इत्यनेन पररूपमेकादेशः ततः ह इत्याकारेणावस्थितिः। ततः 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (२।४।७२) इति शपो निवृत्तौ शपः पित्त्वात् हस्य गुणत्वमापन्नोऽकारः क्ङितीति निषेधात् निवर्त्तते। न निवर्त्तते, हस्याकारस्य धातूपदेशावस्थायां स्थितत्वात्। यद्यप्यनिग्लक्षणगुणत्वान्न निषेधप्रसङ्गः तथापि परिहारान्तरप्रदर्शनाय तथोक्तम्।

अदिप्रभृतिभ्य इति। अत्र भाष्यम् "प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः"

शब्निवर्त्त्यते तथा निषेधेन अकारोऽपि निवर्त्त्यते । न निवर्त्त्यते । कथम् ? अयन्तु धातूपदेशावस्थायामकार । 'उपीयते' 'औयत' 'लौयमानि' 'पौयमानि.' इत्यत्र गुणवृद्धी वहिरङ्गे, अन्तरङ्ग प्रतिषेध, असिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गे । 'नेनिक्त' इति पर-रूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति ।

उपधार्थेन तावन्नार्थ. । "न धातुलोप" इत्यतो धातोरिति वर्त्तते । तेन क्ङित्-परत्वेन धातुर्व्विशेष्यते । यदि क्ङित्परत्वेन धातुर्विशेष्यते 'चिनुत' 'सुनुत:'

शक्या कर्त्तुम् ।" अस्यैवाशयमनुसृत्योक्तम् "अदिप्रभृतिभ्य इति यथा शब्निवर्त्त्यते" इत्यादि । "कर्त्तरि शप्" (३।१।७८) इति सार्व्वधातुके अविशेषेण शप् प्राप्नोति सुतरां हन्+तस् इत्यत्रापि तस्य प्रवृत्ति. । अत प्रसक्तोऽत्र शप् । तत. "अदिप्रभृतिभ्य: शप." (२।४।७२) इति विशेषलक्षणपर्य्यालोचनया शपोऽनभिनिर्वृत्ति । तत प्रक्रिया-दशायामवस्थित. शपो निवृत्ति क्ङितीति निषेधेन साध्यते । नन्वेव सति 'भवत:' इत्यादौ कथ न तादृश शपोऽकारो निवर्त्त्यते ? अत्रभवतीत्यत्र गुणो भवतीत्यनुल्लेखात् नाय गुणनिषेधस्य विषय ।

उपीयत इति । "वेञो यकि सम्प्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्वहिरङ्गो गुण: इ- 'औयते'त्यादौ वहिरङ्गाश्रयत्वाद्वहिरङ्गावृद्धि ।"

नेनिक्त इति । अत्र ने इति अभ्यासस्य कार्य्यित्वम् । तस्य च निज् इति पररूपेण व्यवहितत्वात् न निषेधविषयत्वम् । "निजा त्रयाणा गुण श्लौ" (७।४।७५) इत्यनेन अभ्या सस्य गुण ।

धातोरिति । "न धातुलोप" इत्यत्र धातुशब्दस्योपसर्ज्जनत्वेऽपि धातौ धातुशब्द-मात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्ति ।

यदीति । क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थत्वात् धातोर्विहितस्य विकरणस्याधातुत्वान्न गुणवृद्ध्योर्निषेध. ।

'लुनीत' 'पुनीत' इति विकरणस्य न प्राप्नोति । नैष दोषः । धातोर्यो विहित इति धातुग्रहणं विहितविशेषणम् । यदि विहितविशेषणं तदा धातोरेव न प्राप्नोति । नैव विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति, किन्तर्हि धातोर्विहिते क्ङितीति अथवा "कार्य्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्" यत्र कार्य्यं तत्र द्रष्टव्यम् । "पुगन्तलघूपधस्ये"ति उपस्थितमिदं भवति "क्ङिति चे"ति । अथवास्मिन् योगे क्ङिद्ग्रहणमनवकाशं, तस्यानवकाशत्वात् गुणवृद्धी न भवतः । अथवा "वसिरविपृष्टिविचिपि क्तु" (३।२।१४०) "इको झल्" (१।२।९) 'हलन्ताच्च' (१।२।१०) इति क्नुसनो कितौ. करणात् ज्ञायते भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति, अन्यथा यत्र गुणो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । उपधालक्षणस्यापि गुणो भवतीति क्नुसनौ कितौ क्रियेते ।

रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । न ह्यत्र कित् ङिद्वा दृश्यते । "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" (१।१।६२) इत्यनेन यङ्लुगन्तत्वात् प्रत्ययलक्षणेन ङित् दृश्यते । "न लुमताङ्गस्य" (१।१।६३) इति प्रत्ययलक्षणनिषेधः । अथवा "न लुमताङ्गस्ये"ति चेत् न उच्यते तथापि न दोषः, यत लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारो न प्रतिनिर्दिश्यते किन्तर्हि योऽसौ

विहितविशेषणमिति । धातोर्यो विहितस्तस्य क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थे विहितस्यैव प्राप्नोति न तु धातोः ।

धातोर्विहित इति । धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो धातुर्विकरणो वा तस्य गुणवृद्धी न भवत इति तदा वाक्यार्थः ।

अथवेति । "कार्य्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषम्" इति परिभाषा । यदा कार्य्यं भवति तदा तदुपयोगिन्या सञ्ज्ञाया परिभाषायाश्चोपस्थितिर्भवति । एवं यदा यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तदा तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते । तेन 'भिन्न' इत्यादौ "पुगन्तलघूपधस्येति" गुणे प्राप्ते "कार्य्यकालं सञ्ज्ञापरिभाष"मित्यनेन क्ङिति नेत्यस्योपस्थानम् ।

अनवकाशत्वादिति । निषेधस्यावश्यम्भावित्वात् गुणे प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्राप्नोति ।

न ह्यत्रेति । रोरु+तिप् इत्यत्र यङो लुकि तिपि कृते न पुनरत्र ङित् किद्वा दृश्यते ।

लुमता लुप्यते तस्मिन् यत् अङ्ग तस्य यत् कार्य्यं तन्न भवतीति। अङ्गाधिकारप्रतिनिर्द्देशेऽपि न दोषः, "कार्य्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष"मिति यत्र कार्य्यं तत्र द्रष्टव्यम्। सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीति "क्ङिति ने"ति तत्रोपस्थितं भवति। अथवा छान्दसमिदम्। "दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति।" अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गनिषेधः; असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। अथवा पूर्व्वस्मिन् योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति।

इह कस्मान्न भवति? 'लैगवायनः' 'कामयते'।

४। तद्धितकाम्योरिक् प्रकरणात्।

इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेध, न चैते इग्लक्षणे।

५। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः।

लकारस्य ङित्त्वात् 'असुनवम्' 'अकरवम्' इत्यत्रादेशेषु ङिद्वद्भाव प्राप्नोति।

तत्र द्रष्टव्यमिति। तदेव दर्शयति "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीति क्ङिति नेति।" कार्य्यकाल निषेधपरिभाषाया उपस्थानम्।

आर्द्धधातुकग्रहणमिति। रोरवीति सार्व्वधातुकत्वात् गुणो भवति। कथम्? पूर्व्वसूत्रे यदार्द्धधातुकग्रहणं कृतं तस्यानवकाशत्वात् आर्द्धधातुक एव गुणनिषेधो न तु सार्व्वधातुक इति पर्य्यवस्यति।

लैगवायन इति। लिगोर्नडादित्वात् "नडादिभ्य फक्" (४।१।९९) इति फक्। आदिवृद्ध्यानन्तर "ओर्गुण" (६।४।१४६) इति उकारस्य गुणः। गुणस्य इक्स्थानित्वेऽपि न निषेध। इक इत्येव विहितत्वाभावात्।

ङित्त्वादिति। लुङ्लङ्लृङ्क्षु ङित्दर्शनात् लस्य ये आदेशा भवन्ति तेषां स्थानिवद्भावात् ङित्वात् ङिज्जन्य गुणवृद्ध्योर्निषेधः प्राप्नोति।

६। लकारस्य ङिन्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेत् यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम्।

यासुटो ङिद्वचनेन ज्ञाप्यते न ङिदादेशा ङिद्भवन्ति। यद्येवं ज्ञाप्यते कथम् "नित्यं ङितः" (३।४।९९) "इतश्च" (३।४।१००) इति। ङितो यत् कार्यं तद्भवति; ङिति यत् कार्य्यं तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्? न। यासुटो ङिद्वचनादेव ज्ञायते समुदायस्य ङित्त्वे यासुडपर्य्याप्त.। अत. यासुट एव ङित्त्वं क्रियते। ङितो यत् कार्यं तत्स्यादङिति यत् कार्य्य तन्मा भूदिति तस्य ङित्करणे प्रयोजनम्।

यासुट इति। लकारस्य ङित्वात् न आदेशाना ङित्वम्। यदि तेषा ङित्त्व स्यात् "यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च" (३।१।१०३) इति ङित्करणमनर्थक स्यात्, लकारस्य ङित्त्वादेव स्थानिवद्भावात् आदेशस्य यासुटोऽपि ङित्त्व स्यात्। तथाचायासुटो ङित्करणं ज्ञापयति लकाराश्रयङित्त्वमादेशाना न भवतीति।

ङितो यत्कार्य्यंभवति। "नित्य ङित" (३।४।९९) इत्यत्र ङित' कार्य्यं लकारस्य विशेषणत्वेन लुङ् लङ् लृङ् इति निष्पादनम्। तत् सिद्ध्यति, न तु ङिति यत्सम्प्रसारणादिकम्।

ङिद्वचनादेवेति। यदि हि ङिति यत्कार्य्यं सम्प्रसारणादिक तत्स्यात् यासुटो ङिद्वचनमनर्थक स्यादिति पूर्व्वमुक्तम्। सुतरा ङिद्वचनमेवात्र ज्ञापक "नित्यं ङितः" 'इत्यत्र ङिति यत्कार्य्य तन्न भवतीत्यस्य।

अपर्य्याप्त इति। यासुटि ङित्करणं सम्प्रसारणविधानेन चरितार्थम्। इद ङित्करण न समुदायस्य ङित्करणेन पर्य्याप्त सुतरा "नित्य ङित" इत्यतो ङिदनुवर्त्तमानेऽपि यासुटो ङिद्वचनम्।

तस्य ङित्करण इति। अनेनापर्य्याप्तत्व दर्शयति। समुदायस्य ङित्त्वे यासुटस्तद्करणे लुङादिप्रदर्शनमात्र फल स्यात् न तु ङिति यत्सम्प्रसारणादिक कार्य्य तत् स्यादिति तस्य यासुटो ङित्करणे प्रयोजनम्।

दीधीवेवीटाम्। १। १। ६।

म सू.। दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः। 'आदीध्यनम्' 'आदीध्यकः' 'आवेव्यनम्' 'आवेव्यकः'। इटः खल्वपि—'कणिता श्वः' 'रणिता श्वः'। वृद्धिरिटो न सम्भवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेधः।

भा सू। किमर्थमिदमुच्यते? 'आदीध्यनम्' आदीध्यकः' 'आवेव्यनम् 'आवेव्यक' इत्यत्र गुणवृद्धी मा भूतामिति।

अथ योग' शक्योऽकर्त्तुम्। कथम्?

१। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्-
दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः।
अदीधेददीधयुरिति
गुणदर्शनादप्रतिषेधः॥

दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ धातू। भवति हि छन्दसि दृष्टानुविधि। 'अदीधेत्'

छन्दोविषयाविति। नैतौ धातू भाषाया प्रयुज्येते।

दृष्टानुविधिरिति। दृष्टमेवानुविधीयते इति दृष्टानुविधि। 'आदीध्यनम्' 'आदीध्यक' 'आवेव्यनम्' 'आवेव्यक' इति प्रयोगा न हि छन्दसि दृश्यन्ते दृश्यते च तत्र गुण एव सुतरां नात्यत्र दृष्टानामनुविधानमिति वृथैव निषेधारम्भ। यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति न्यायात् तथाप्यत्र विज्ञानादिप्रयोजनवशात् लक्षणनिष्पन्नशब्दानामदृष्टानामपि व्यवहारो लोकप्रसिद्धत्वात् छन्दोवद्दृष्टानुविधित्व नानैकान्तिकमिति सिद्धाति "दृष्टानुविधिश्छन्दसि" इति।

अदीधेदिति। अत्र पित्वाद्गुणो न विरुध्यते। अदीधयुरित्यत्र प्रत्ययस्य ङित्त्व-

'अदीधयु' इति तत्र गुणदर्शनात् अनर्थक प्रतिषेध । तथाहि "प्रजापतिर्वै यत् किञ्चन मनसा अदीधेत्" "होत्राय वृत कृपयन्नदीधेत्" "अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतास" ।

'अदीधेत्' इति युक्तमुदाहरण न तु 'अदीधयु' इति । कथम् ? सार्व्वधातुकाश्रय-ङित्त्वनिमित्ते प्रतिषेधे "जुसि च" (७।३।८३) इति जुसि गुण आरभ्यमाण 'क्ङिति च' (१।१।५) इत्येन यथा बाधते तथा "दीधीवेवीटाम्" इत्येनमपि। नैष दोष, यत एकत्र प्रत्ययाश्रय, अन्यत्र प्रकृत्याश्रय । अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधन भवति, अस्मिन् पुन प्राप्ते चाप्राप्ते च ।

यदि पुनरय योगो नारभ्यते, कथ 'दीध्यत्' इति ?

२। दीध्यदिति श्यन्व्यत्ययेन ।

मिति गुणो न युक्त, 'अभ्यस्तादय षट्' (६।१।६) इति दीधीवेव्योरभ्यस्तसञ्ज्ञा । "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" (३।४।१०९) इति झेर्जुस् ।

प्रत्ययाश्रय इति । 'क्ङिति च' इत्यत्र प्रत्ययाश्रय अत्र तु दीधीवेव्योरिति प्रकृत्याश्रय ।

तस्य बाधनमिति । 'क्ङिति' नेत्येतस्मिन् नाप्राप्ते जुसि गुण आरभ्यते सुतरा तस्य निषेधस्य बाधन जुसि गुणेन । अत्र तु प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोर्ग्रहणेन प्राप्ताप्राप्तत्वम् । 'दीधीवेव्यो'रिति प्रकृत्याश्रयो निषेध 'क्ङिति चे'ति प्रत्ययाश्रयनिषेध । सुतरा जुसि गुण प्रकृतिप्रत्ययाश्रयनिषेध बाधते, सिद्ध्यति च युक्तत्वेन 'अदीधयु' इत्युदाहरणम् ।

दीध्यदिति । लेट् तिप् "इतश्च लोप परस्मैपदेषु" (३।४।९७) इति इकारलोप. । ततः दीधी+त् इति स्थिते 'लेटोऽडाटौ' (३।४।९४) इति अडागमेन सिद्ध्यति 'दीध्यत्' इति पदम् ।

अन्व्यत्ययेन दीध्यदिति भविष्यति ।

इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । कथम् 'अकणिषम्' 'अरणिषम्' 'कणिता श्वः' 'रणिता श्वः' इति । "आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः" (७।२।३५) इत्यत्र "नेड्वशि कृति" (७।२।८) इत्यतो इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येदं प्रयोजनम् इट् इडेव स्यात् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूत् । किमन्यत् प्राप्नोति ? गुणः । यदि नियमः क्रियते, तदा पिपठिषते 'पिपठीः' इत्यत्र "र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" (८।२।७६) इति दीर्घत्वं न

अन्व्यत्ययेनेति । अनो ङित्त्वाद्गुणाभावः । "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः" (७।४।५३) इत्यनेन यकारादौ दीधीवेव्योर्लोपात 'दीध्यत्' इति पदं पूर्वोक्तदिशा सिद्धम् । अव्यत्ययेनेति पाठान्तरे तु अस्य ङित्त्वान्न गुणः । 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' (६।४।८२) इति यणादेशः ।

अकणिषमिति । सिपो हि अमिप् सुतरां पित्त्वात् सिजन्ताङ्गस्य लघूपधो गुणः प्राप्नोति ।

कणितेति । तिपो डादेशे तासप्रत्ययः । तस्य पित्त्वाद्गुणः सम्भवति ।

नेड्वशि कृतीति । "नेड्वशि कृति" इत्यत्र नकारस्य निवृत्तेः तत इडनुवर्त्तनम् "आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः" इत्यत्र "नेड्वशी"त्यत इडनुवर्त्तमाने इतीड्ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् अत्रत्य प्रत्याख्यानसम्पादकं भाष्यमेकादेश्युक्तिघटितमिति विवरणकारः ।

पिपठीरिति । पिपठिषतेः क्विप् । "अतो लोपः" (६।४।४८) इत्यकारलोपः । ततः पिपठिष् इत्यत्र "पूर्वत्रासिद्धम्" (८।२।१) इति षत्वस्यासिद्धत्वात् "ससजुषो रुः" (८।२।६६) इति सस्य रुत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" इति रुत्वे अल्लोपस्य स्थानिवद्भावाभावः । इडेव इट् स्यादिति नियमेन यदि गुणादिप्रतिषेधेन इड्रूपेणैवावस्थितिः निष्पाद्यते तदा 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः" (८।२।७६) इत्यनेन पिपठिर् इति रेफान्तधातोरुपधाया इको दीर्घत्वमनेन नियमेन बाध्यते

प्राप्नोति । नैष दोष । नियम्यतेऽत्राङ्ग कार्य्यं, नैतदाङ्ग कार्य्यम् । अथवा दीर्घस्यासिद्धत्वात् न भविष्यति नियम ।

हलोऽनन्तरा संयोगः ।१।१।७।

म वृ । भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति । समुदायः संज्ञी जाताविदं बहुवचनम् । तेन द्वयोर्बहूनाञ्च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति । 'अग्निः' इति गनौ 'अश्वाः' इति शवौ कर्णः' इति रणौ 'इन्द्रः' 'चन्द्रः' 'मन्द्रः' इति नदराः 'उष्ट्रः' 'राष्ट्र' 'भ्राष्ट्रम्' इति षटराः, तिलान्स्त्यावपतीति नसतरयाः ।

हल इति किम् ? 'तितउच्छत्रम्' "संयोगान्तस्य लोपः" (८।२।२३) इति लोपः स्यात् ।

अनन्तरा इति किम् ? 'पचति पनसम्' "स्कोः संयोगाद्योः" (८।२।२९) इति लोपः स्यात् ।

नैष दोष इति । 'अङ्गस्य' (६।४।१) इत्यनुवर्त्तनात् "आर्द्धधातुकस्येड्वलादे" (७।२।३५) इत्यत्र अङ्गाधिकारगतगुणसम्पर्कीयो नियमोऽवगम्यते । "र्वोरुपधाया दीर्घ इक" (८।२।७६) इत्यत्रत्य दीर्घत्व न त्वङ्गाधिकारगत सुतरा नियमेन न बाध्यते ।

दीर्घस्यासिद्धत्वादिति । दीर्घत्व हि पूर्वत्र असिद्ध सुतरा कृतेऽपि अकृतवदिति तत्र नियमस्याप्रसर. । तत "शास्त्रदृष्ट्या अविकृतरूप एवेट्, प्रयोग एव तु विकृत. ।"

भा स। अनन्तरा इत्यत्र अविद्यमानमन्तर येषामिति आहोस्वित् अविद्यमाना अन्तरा एषामिति। प्रथमे 'अप्सु' इति 'अप्सु' इत्यवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति। द्वितीये न कश्चिद्दोष, यत अन्तरा मध्ये अविद्यमाना अन्ये वर्णा इति तस्यार्थ। प्रथमे-ऽपि न दोष। कथम्? इह संज्ञाकरणे नैव दोषो न प्रयोजनम्।

१। संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र।

सहभूताना संयोगसंज्ञा स्यान्न त्वेकैकस्येति संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्त्तव्यम्। ततो 'हलोऽनन्तरा संयोग।' सहेति, वक्तव्यमिति। यथा "सह सुपा" (२।१।४) "उभे अभ्यस्तम्" (६।१।५) सहेति, अन्यत्रापि सहभूतकार्येच्छाया सहग्रहणम्। एकैकस्य संयोगसंज्ञाया किन्न स्यात्?

अन्तरा इति। अन्तर अन्तरा वाव नञा बहुव्रीहेर्विषय इति संशय.।

प्रथम इति। अविद्यमानमन्तर येषामिति पक्षे।

अवग्रह इति। अर्द्धमात्राकालोऽवग्रह। अर्द्धमात्राकाल स्थित्वा वर्णान्तरमुच्चार्यते सुतरा वर्णात् वर्णान्तरोच्चारणे अन्तर विवर वर्णशून्यकाल उपस्थीयते। एव संयोगत्वव्याहतत्वात् न संयोगसंज्ञा।

द्वितीये इति। अविद्यमाना अन्तरा एषामिति पक्षे।

नैव दोष इति। संयोगसंज्ञाया "संयोगे गुरु" (१।४।११) इति गुरुत्वात् "गुरोरनृतः" इति (८।२।८६) प्लुतेन भाव्यम्। संयोगसंज्ञायामसिद्धायां प्लुतो न भवेत्। 'अप्सु' इत्यस्याधिकरणवर्त्तित्वात् न चात्र "दूराद्धूते च" (८।२।८४) इत्यस्य सम्बन्धः। "विचार्यमाणानाम्" (८।२।९७) इत्यादौ तु "वाक्यस्य टे" (८।२।८२) इत्यनुवर्त्तते न तु "गुरोरनृत" इति। अप्सु भवोऽप्सव्य—"दिगादिभ्यो यत्" (४।३।५४) इति यत्, "अपो योनियन्मतुषु सप्तम्या अलुग्वक्तव्य।*।" इति सप्तम्या अलुक्। एवं सिद्धेऽप्सव्यशब्दे स्यादेव दोष इति चेत्, एवंविधे विषये पदकारा अवग्रह न कुर्व्वन्तीति न दोषः। "अप्सुयोनि" इत्यादावपि नास्ति सुशब्दात् पूर्व्वमवग्रह। सुतरां दोषाभावात् प्रयोजनाभावात् तदुभयोर्नास्ति संज्ञाकरणम्।

एकैकस्य संयोगसंज्ञाया सत्यां 'निर्यायात्' 'निर्व्वायात्' इत्यत्र "वान्यस्य संयोगादे" (६।४।६८) इति एत्वम्, 'सह्रषीष्ट' इत्यत्र "ऋतश्च संयोगादे" (७।२।४३) इति इट्। 'सङ्क्रियते' इत्यत्र "गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्यो" (७।४।२९) इति गुण., 'दृषत्करोति' 'समित्करोति' इत्यत्र "संयोगान्तस्य लोप" (८।२।२३) इति लोप, 'मक्ता' 'वस्ता' इत्यत्र "स्को संयोगाद्योरन्ते च" (८।२।२९) इति लोप, 'निर्य्यात' 'निर्व्वात' इत्यत्र "संयोगादेरातो धातोर्यण्वत" (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम्, प्रसज्येत।

नैष दोष। 'निर्यायात्' 'निर्व्वायात्' इत्यत्र "वान्यस्य संयोगादे"रिति सूत्रस्य संयोगौ आदी यस्य इत्यर्थात् न दोषः। एवमन्यत्र संयोगादिशब्दस्यार्थात्परिहार। 'दृषत्करोति' 'समित्करोति' इत्यत्र संयोगान्तस्येति संयोगौ अन्तौ यस्येत्यर्थात्,

---

निर्यायादिति। अत्र एकैकस्य संयोगसंज्ञाया रेफयुक्तयकार संयोग सुतरामेत्व-प्राप्ति। समुदायस्य सज्ञित्वपक्षे "अचो रहाभ्या द्वे" (८।४।४६) इति यकारस्य द्वित्वे तस्यासिद्धत्वात् "वान्यस्य संयोगादे" (६।४।६८) इति एत्व न प्राप्नोति।

दृषत्करोतीति। ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगान्तलोप स्यात्।

मक्तेति। "तकारे झलि परतः ककार संयोगी भवति आदिश्चेति लोपप्रसङ्ग।"

आदी इति। द्वौ आदी इति वचनमयुक्तम्। न कुत्राप्यानन्तर्येण स्थितौ द्वौ आदी भवितुं समर्थौ। एकस्य मुख्यमादित्वमन्यस्य गौणमिति समाधेयम्। कथ पुनरत्र संयोग आदिर्यस्येति एकत्वमनुपलभ्य संयोगौ आदी यस्येति द्वित्वमुपलभ्यते। एकत्वे सति संयोगादेरित्यनुक्त्वा, संयोगादित्युक्ते संयोगात् परो य आकारस्तस्याङ्गस्येत्यर्थ-लाभः स्यात्, सुतरां "वान्यस्य संयोगा"दिति सूत्रयेत्।

संयोगावन्ताविति। संयोगस्य लोप इत्युक्ते संयोगस्य पदस्येत्युपस्थिते "अलोऽन्त्य-स्ये"त्यनेन अन्त्यग्रहणं स्यात्। एव सति यदन्तग्रहण कृत तेन ज्ञापयति अत्र सख्या-भेदस्य ग्रहण भवतीति।

'शक्ता' 'वस्ता' इत्यत्र स्को संयोगाद्योरित्यत्र संयोगयोरादी संयोगाद्योरित्यर्थात्, 'निर्यात' निर्व्वात' संयोगौ आदी यस्येत्ययात् दोषासम्भव।

कथ क्वत्वा एकैकस्य संयोगसञ्ज्ञा प्राप्नोति ? "प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा" इति। तद्यथा वृद्धिगुणसञ्ज्ञे प्रत्येक भवत। "गर्गा शत दण्ड्यन्ता"मित्यस्ति पुन "समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति" इति। सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि प्रत्येकमित्युक्तम् इहापि सहग्रहण कर्त्तव्यम्। तत्र प्रत्येकमित्यनुक्तेऽपि प्रत्येक गुणवृद्धी सञ्ज्ञे भवत, इहापि नार्थ सहग्रहणेन।

अथ यत्र बहूनामानन्तर्य्यं किन्तत्र द्वयोर्द्वयो' संयोगसञ्ज्ञा भवति, आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेष ?

२। समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः।

समुदाये संयोगसंज्ञाया 'मङ्क्ता' 'मङ्क्तुम्' इति मस्जे संयोगादिलोपो न सिद्ध्यति। 'निर्ग्लेयात्' 'निर्ग्लायात्' निर्ग्लेयात्' 'निर्ग्लायात्' इत्यत्र "वान्यस्य संयो-

---

संयोगयोरिति। स्कोर्द्वित्वात् तत्समीपवर्त्तिनोऽपि द्वलोर्द्वित्वात् संयोगयोरिति द्विर्व्वचननिर्द्देश क्वत।

संयोगाविति। संयोगादित्युक्ते संयोगात् पर आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धौ आदिग्रहण द्वित्वसङ्ख्याश्रयणार्थम्।

द्वयोर्द्वयोरिति। "हलोऽनन्तरा संयोग" इत्यत्र हल इति बहुवचन जातिनिर्द्देशात्। सुतरा हल इति दृष्ट्वा द्वयोरिति वचनं न विरुध्यते।

मङ्क्तेति। "मस्जिनशोर्झलि" (७।१।६०) नुमागम। तत समुदाये संयोगसंज्ञाया नसजानां संयोगसञ्ज्ञा न तु द्वयो सजयो'। एवं सति न भवति सकारस्य लोप।

निर्ग्लेयादिति। रेफगकारलकाराणा संयोगसञ्ज्ञायामङ्गादिर्न लभ्यते रेफ विहाय च गकारलकारसमुदायो न संयोग, सुतरा "वान्यस्य संयोगादे." इत्यस्य न प्राप्ति।

गादेः'' (६।४।६८) इत्येत्व न 'स्खरिषीष्ट' इत्यत्र ''ऋतश्च सयोगादेः'' (७।२।४३) इति इट् न, 'सस्वर्य्यते' इत्यत्र ''गुणोऽर्त्तिसयोगाद्योः'' (७।४।२९) इति गुणो न, 'गोमान् करोति' 'यवमान् करोति' इत्यत्र सयोगान्तस्य लोपो (८।२।२३) न, 'निर्ग्लान' 'निर्म्लान' इत्यत्र ''सयोगादेरातो धातोर्यण्वतः'' (८।२।४३) इति निष्ठानत्व न ।

अस्तु तर्हि द्वयोर्हलो सयोगसज्ञा ।

३ । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेत् द्विर्वचनम् ।

चेत् द्वयोर्हलो सयोग इति द्विर्वचन न सिद्ध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति' इन्द्रीयते सन् 'इन्दिद्रीयिषति' इत्यत्र ''न न्द्रा सयोगादय'' (६।१।३) इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति ।

४ । न वाज्विधेः ।

अज्विधिवशात् न वा एष दोष । न न्द्रा सयोगादयो द्विरुच्यन्ते, अजादेरिति वर्त्तते ।

स्खरिषीष्टेति । स्ख इत्यत्र द्वयो सयोगत्वमनादृत्य समुदायग्रहणे न सयोगादित्वं लभ्यते, एव सस्वर्य्यते इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

गोमान् करोतीति । अत्र गोमा+न्+त् करोतीत्येव स्थिते ककारतकारसमुदायत्वात् न सयोगान्तलोप ।

निर्ग्लान इति । रकारगकारलकारसमुदायत्वात् निर्ग्लेयादित्यत्रोक्तदिशा न निष्ठानत्वम् ।

इन्दिद्रीयिषतीति । इन्द्रीयतेरित्यत्र नदौ दरौ इति द्वौ सयोगौ तत्र दकारस्य सयोगादित्वात् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्ग ।

अज्विधिवशादिति । ''न न्द्रा सयोगादय'' इत्यत्र अजादेरिति वर्त्तते तेन प्रतिषेधविधिरजाश्रय । अच्चासौ आदिश्चेति अजादि । अजादेरुत्तरस्याव्यवहितस्यैव निषेध । इन्द्रशब्दस्थो दकारस्तु नकारेण व्यवहित, सुतरा द्विर्वचन प्राप्नोति ।

यद्येव बहूनामथापि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा किं गतमियता सूत्रेण ? आहोस्वित् अन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम् ? गतम्। बहूनां संयोगसंज्ञायाम् "अविद्यमानमन्तरमेषा"मिति विग्रहः, यदा हि द्वयोर्द्वयोः 'अविद्यमाना अन्तरा एषा'मिति। द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्वियते वा नवा ? एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति। एषामिति येषां निर्द्देशः तेषामन्येन व्यवधानेन भवितव्यम्।

अस्तु तर्हि समुदाये संज्ञा। ननु चोक्तं 'समुदाये संयोगादिलोपो मस्जे'रिति। नैष दोषः। 'अन्त्यात् पूर्व्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्" इत्येतदस्यति। अथवा

बहूनामिति। अन्तरं छिद्रम्। अविद्यमानं छिद्रं बहूनां चेत् तदा द्वयोः संयोगसंज्ञा न सम्भवति बहूनामेव।

द्वयोरिति। मध्यवाचिना अन्तरेत्यव्ययेन सह बहुव्रीहौ तु द्वयोर्मध्ये आधेयो भवतीति द्वयोर्द्वयोरेव संयोगसंज्ञा भवति।

द्वयोश्चैवान्तरेति। अत्र सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी। ननु "अन्तरान्तरेण युक्ते" (२।३।४) इति द्वितीया। अथ षष्ठ्यपवादो योगो नियतावधिकत्वे। यत्र अन्यसहितमसम्बन्धवशान्न नियतावधित्वं तत्र सम्बन्धमात्रे षष्ठीति तत्त्वम्।

यानिति। अविद्यमानमन्तरमेषाम्, अविद्यमाना अन्तरा एषामिति एषा पदेन बहुवचननिर्द्देशात् यानिति निर्द्देशः। एवं बहुत्वनिर्द्देशे बहूनामेव संयोगे संयोगसंज्ञा, न तु द्वयोरिति न बोद्धव्यम्। एवं सति 'शिक्षा' इत्यत्र द्वयोः संयोगसंज्ञा न स्यात्। बहुवचनमविवक्षितमिति मन्तव्यम्। हल इति जातौ बहुवचनम्।

अन्त्यात् पूर्व्व इति। "मिदचोऽन्त्यात् परः" (१।१।४७) अचां सन्निविष्टानामन्त्यादच परतो मिद्भवति। अत्र तु अन्त्यात् पूर्व्वं नुम् भवति, 'मग्नः' इति अनुषङ्गलोपार्थम् 'मङ्क्ता' 'मङ्क्तुम्' इति संयोगलोपार्थम्। अन्त्यादच परे नुमि सति "अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति" (६।४।२४) इति अनुपधात्वात् नलोपो न प्राप्नोति, संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्य। उपधाभूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां संज्ञा।

द्वयोरपि बहूनामपीत्यविशेषेण संयोगसंज्ञा, तत्र द्वयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति। निर्ग्लायादित्यादिषु अङ्गेन संयोगादि विशेष्य अङ्गस्य संयोगादेरिति सिद्धेर्दत्वम्। एवं सञ्चनाङ्ग परिहृतम्। गोमान् करोतीत्यादिषु पदेन संयोगान्त विशेष्य पदस्य संयोगान्तस्येति सिद्धेत् लोप । 'निर्ग्लान.' 'निर्ग्लान' इत्यत्र धातुना संयोगादि विशेष्य धातो संयोगादेरिति निष्ठानत्व स्यात्।

५। स्वरानन्तर्हितवचनम्।

स्वरैरनन्तर्हिता हल संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। व्यवहिताना मा भूत्— 'पचति पनसम्'। न च वक्तव्यम् अनन्तरशब्देनैव व्यवधानानवगम ,

६। दृष्टमानन्तर्य्यं व्यवहितेऽपि।

व्यवहितेऽपि अनन्तरशब्दो दृश्यते, तद्यथा 'अनन्तराविमौ ग्रामौ'। तयोश्चैवान्तरा नद्यश्च पर्व्वताश्च भवन्ति।

अविशेषेणेति। बहूनामपि द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहुष्वनन्तरेष्वित्यविशेष। 'कार्य्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया विरोधाभावात्, एकया संज्ञया सर्व्वेषामनुग्रहासिद्धा द्विर्व्वचनेन वैयर्थ्यादविशेषेणेत्युक्तम्। बहूना सन्निधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन् पचे आश्रीयमाणे मस्ज्जेर्दोषोऽस्त्यात् पूर्व्वं इति परिहृत ।''

अङ्गेन संयोगादिमिति। 'निर्ग्लेयात्' इत्यत्र चयो हल.। कार्य्यार्थं हि संज्ञा। त्रिषु न कार्य्यम्। अङ्गावयव पदावयव धात्ववयव संयोग:, कार्य्यार्थमत्राङ्गावयवसंयोगमाश्रितवान्। निर्+ग्लेयात् इत्यत्र अङ्गस्य संयोगात् कार्य्यं भवति।

पनसमिति। 'पनसम्' इत्यत्र सकारगतेनाचा सह सकारस्य संयोगसंज्ञाया "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" (८।२।२९) इति सलोप प्रसज्यते।

अनन्तराविति। मध्यगता नद्यादयो यद्यपि व्यवधायका, तथापि ग्रामसम्बन्धमात्रग्रहणेन जना वदन्ति अनन्तरौ ग्रामाविमाविति।

कथमत्र तदा अनन्तरशब्द ?

७। आनन्तर्य्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम्।

एकस्य हल' सयोगसञ्ज्ञा मा भूदित्यानन्तर्य्यवचनम्। यदि स्यात् 'इयेष' 'उवोख' इत्यत्र "इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ" (३।१।३६) इत्याम् प्रसज्येत।

८। न वाऽतज्जातीयव्यवायात्।

सर्व्वत्र हि अतज्जातीयक व्यवधायक भवति। अतज्जातीयव्यवधानात् न वा एष दोष। 'किमनन्तरे एति ब्राह्मणकुले' इति पृच्छति 'नान्तरे' वृषलकुलमनयोरन्तरे, इत्युत्तरम्। ननु कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थे, तद्यथा ग्राम-

---

कथमत्रेति। यदि अन्तरशब्दो व्यवहितेऽपि भवति, तदा कथ "हलोऽनन्तरा संयोग" इत्यत्र अन्तरशब्द। तदेव कथयति एकप्रतिषेधार्थमिति।

अतज्जातीयकमिति। लोकदृष्टान्तेन सिद्धाति व्यवधानमतज्जातीयेन। हलचोरतज्जातीयत्वात् व्यवधानं भवति हलोरचा। यथा ब्राह्मणकुलयोर्व्यवधानं न ब्राह्मणकुलेन, किन्तर्हि वृषलकुलेन।

ग्रामशब्द इति। 'अनन्तराविमौ ग्रामौ' इत्यत्र अतज्जातीयैरस्ति व्यवधानं, तत् कथम् अनन्तराविति प्रयोग। ग्रामशब्देन बहुजातीयाना सग्रहो भवतीति, नास्त्यत्र दोष। ग्राम शालासमूहे, यथा ग्रामो दग्ध। "शालासमुदायरक्षणाय सर्व्वतो मार्गप्रतिरोधक यत्परित' क्षिप्यते तदुच्यते वाटपरिक्षेप"। वाटपरिक्षेपे यथा 'ग्रामं प्रविष्ट', मनुष्येषु यथा 'ग्रामो गत' 'ग्राम आगत'। 'ग्रामो लब्ध' इति प्रयोगे तदन्तर्व्वर्त्तिनामरण्याना सीमा स्थण्डिलाना सग्रहो भवति। ततो ग्रामशब्दार्थे नद्यादीनामन्तर्भावात् तेषा व्यवधायकत्वाभावात् ग्रामयोरानन्तर्य्यमुच्यते।

शब्द शालासमूहे, वाटपरिक्षेपे, मनुष्येषु, सारथ्यके, ससीमके, सस्थण्डिलके वर्त्तते । सुतरां सिद्ध्यति सर्वत्र ह्यतज्जातीयक व्यवधायक भवतीति ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ।

म वृ । मुखसहिता नासिका मुखनासिका तया य उच्चार्य्यते वर्णः सोऽनुनासिकसञ्ज्ञो भवति । "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (६।१।१२६) 'अत्र ऑ अपः' 'गभीर ऑ उग्रपुत्रे' 'वन ऑ इन्द्रः [अपः]' ।

मुखग्रहणं किम्? अनुस्वारस्यैव हि स्यात् ।

नासिकाग्रहणं किम्? क-च-ट-त-पानां मा भूत् ।

अनुनासिकप्रदेशाः—"आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (६।१।१२६) इत्येवमादयः ।

भा स । किमिदं मुखनासिकावचनम्? मुखञ्च नासिका च मुखनासिकं । मुखनासिक वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचन । एव सति मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्वमथवा मुखनासिकनावचनमस्येति, आवचनमीषद्वचनम्

मुखनासिकमिति । "द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गानाम्" (२।४।२) प्राण्यङ्गत्वात् समाहारद्वन्द्व. "स नपुंसकम्" (२।४।१७) इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ।

किञ्चिन्मुखवचन किञ्चिन्नासिकावचनम्। अथवा मुखद्वितीया नासिका मुखोपसंहिता वा नासिका मुखनासिका मुखनासिका वचनमस्येति।

अथ मुखग्रहण किमर्थम्? केवल नासिकाग्रहणेन यमानुस्वाराणामेवानुनासिकत्वं प्राप्नोति।

अथ नासिकाग्रहण किमर्थम्? केवलं मुखग्रहणेन क-च-ट-त-पानामेव प्राप्नोति।

किञ्चिन्मुखवचनमिति। "भागस्य मुखेनोच्चारणात् भागस्य नासिकया।"

मुखद्वितीयेति। मुखसहाया नासिकेत्यर्थ। मुखसहितया नासिकयेत्यर्थ'।

मुखोपसंहितेति। मुखोपसन्निहिता नासिका। एव सान्निध्यवचनेन मुखनासिकयोरन्तराल स्थान निर्दिश्यते।

वचनमिति। उच्यते इति वचन "कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बाहुलकात् कर्म्मणि ल्युट्। उच्यतेऽनेनेति वचनं करणे ल्युट्। करणे ल्युडेव भाष्ये परिगृहीत'। पश्चेऽस्मिन् मुखनासिकेति पदनिरपेक्षत्वेन प्रथम वचनशब्दं गृहीत्वा "नपुसक लिङ्गसर्व्वनाम" इति नपुसकम् ततः पदान्तरसम्बन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्व वहिरङ्गत्वान्न भवति (२० पृ)।

नासिकाग्रहणेनेति। "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक" इत्यनुक्त्वा 'नासिकावचनोऽनुनासिक' इत्युक्ते इत्यर्थ।

यमानुस्वाराणामिति। यम समानाकार। वर्गाणा प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णाना पञ्चमे परे पूर्व्ववर्णसमानाकार वर्णान्तर यमसञ्ज्ञम्। यथा 'पलिक्क्नि' 'चख्ख्नतु' 'अग्ग्नि' अघ्घ्नन्'। अत्र क-ख-ग-घानां नकारे परे तत्सदृश क-ख-ग-घागम' यम। चेत् यमानुस्वाराणा ग्रहण स्यात् "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" (६।४।४१) इत्यादिषु अनुनासिकानुवादेषु यमानुस्वाराणामसम्भवात् स्यादप्रतिपत्ति'।

मुखग्रहणेनेति। "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक" इत्यनुक्त्वा 'मुखवचनोऽनुनासिक' इत्युक्ते इत्यर्थः। क-च-ट-त-पानामनुनासिकत्वेऽनिष्टप्रसङ्गः 'भक्त' इत्यत्र

प्रासादवासिन्यायेनोभयवचनसिद्धत्वात् मुखग्रहण शक्यमकर्त्तुम्। तद्यथा केचित् प्रासादवासिन, केचिद्भूमिवासिनः, केचिदुभयवासिन। ये पुनरुभयवासिनः तेषा-मेकतरग्रहणेनापरेषामपि ग्रहण भवति। एव मुखनासिकोभयवचनाना केवल-नासिकाग्रहणेन सिद्ध भविष्यति। एवमुभयवचनतासिद्धत्वेऽपि, यमानुस्वाराणामपि ग्रहण प्राप्नोति। उभयवचनो न तु केवलनासिकावचन इति न दोषः, नापि तेषां ग्रहणे प्रयोजनम्।

सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्य सञ्ज्ञया चानुनासिको भाव्यतेऽत इतरेतराश्रय भवति, इतरेतराश्रयाणि च कार्य्याणि न प्रकल्पन्ते। उक्त (१०२ पृ) "सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात्' इति। नित्या शब्दा', नित्येषु शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य सञ्ज्ञा क्रियते न सञ्ज्ञयाऽनुनासिको भाव्यते। यदि नित्या शब्दा, किमर्थं शास्त्रम्? "किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्त्तकत्वात् सिद्धम्।" निवर्त्तक हि शास्त्रम्। तद्यथा आङ् अवि-शेषेणानुनासिक उपदिष्ट, सर्व्वत्र तस्यानुनासिकबुद्धिरुपजायते सा पुन. "आङोऽनु-नासिकश्छन्दसि" इति शास्त्रात् छन्दस्यचि परत आङोऽनुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति निवर्त्तते।

कस्य 'पक्व' इत्यत्र चस्य 'तप्त' इत्यत्र पस्य अनुनासिकत्वात् (६।४।३७) लोप स्यात् 'ओदनमपक्' इत्यत्र "अनुनासिकस्य क्विझलो. क्ङिति" (६।४।१५) इति दीर्घो भवेत्।

प्रासादवासिन्यायेनेति। प्रासादवासिन' प्रासादवासिग्रहणेन गृह्यन्ते भूमिवासिनो भूमिवासिग्रहणेन गृह्यन्ते, उभयवासिनस्तु प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च।

प्रयोजनमिति। एषां हि नासिक्यत्वात् न तु तद्गागमात्रत्वादिति न प्रयोजनमित्यु-क्तम्। अत्र पुन दर्शनत्रय ज्ञेयम्। अनुनासिकस्य पूर्व्वो भागो मुखेन परो भागो नासिकया इति प्रथमम्, परो भागो मुखेन पूर्व्वो भागो नासिकया इति द्वितीयम्, कृत्स्नस्य मुखेन नासिकया इति तृतीयम्। अत्रैव प्रासादवासिन्यायो द्रष्टव्य. अन्यत्र तु केचित् प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः, इति एकेनान्यस्य ग्रहणमसम्भवम्।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ।

म द्व । तुल्यशब्दः सदृशपर्य्यायः । आस्ये भवमास्यं ताल्वादि स्थानम् । प्रयतनं प्रयत्नः स्पृष्टतादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीय इति सवर्णसंज्ञो भवति ।

चत्वारः आभ्यन्तरप्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते, (१) स्पृष्टता, (२) ईषत्स्पृष्टता, (३) संवृतता, (४) विवृतता चेति । अ अ अ इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदात्तस्वरिताः प्रत्येकं सानुनासिकनिरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा भिद्यन्ते । तथेवर्णः, तथोवर्णः तथा ऋवर्णः, लृवर्णस्य दीर्घो न अस्ति, तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदानि । अन्तःस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । 'दण्डाग्रम्' 'खड्गाग्रम्' ।

आस्यग्रहणं किम् ? क-च-ट-त-पानां भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत्, किञ्च स्यात् ? 'तप्ता' 'तप्तम्' इत्यत्र "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इति पकारस्य तकारे लोपः स्यात् ।

प्रयत्नग्रहणं किम् ? इचुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किञ्च स्यात् ? 'अरुश्च्योतति' इत्यत्र

"झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इति थकारस्य चकारे लोपः स्यात्।

ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या। *। होतृ+ऌकारः 'होतॄकारः' उभयोर्ऋवर्णस्य ऌवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति।

सवर्णप्रदेशाः —"अकः सवर्णे दीर्घः" (६।१।१०१) इत्येवमादयः।

भा स.। तुलया सम्मित तुल्यम्। आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम्। तुल्यास्यश्च तुल्यप्रयत्नश्च सवर्णसंज्ञ भवति। किं पुनरास्यम्? लौकिकमास्यम् ओष्ठात् प्रभृति प्राक् काकलकात्। अस्यन्ति वर्णाननेनेति आस्यम् अथवा अन्नम् एतदास्यन्दत इति वा

तुलयेति। "नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमित-सम्मितेषु" (४।४।९१) इति तुलाशब्दात् सम्मिते यत्। एव व्युत्पत्तावपि प्रवीणादिवत् सदृशपर्यायोऽयं रूढिशब्द।

आस्यञ्चेति। तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि। अयमेव पक्ष प्रथमं परिगृहीत। तत तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति त्रिपदो बहुव्रीहि, तत तुल्य आस्ये तुल्यास्य.—मयूरव्यंसकादित्वात् समास, तुल्यास्य प्रयत्न एषामिति अर्थे तुल्यास्य-शब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः, अथवा आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्न, तुल्य आस्यप्रयत्न एषाम् इति आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुष. ततो बहुव्रीहि इति पक्षचतुष्टयम्।

लौकिकमिति। लोके यत् आस्यमिति प्रसिद्धम्।

काकलकादिति। ग्रीवाया उन्नतप्रदेश काकलकम्।

अस्यन्तीति। अस्यन्ति उच्चारयन्ति वर्णाननेनेति आस्यम्, असु क्षेपणे इति धातोः "कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति बाहुलकात्करणे ण्यत्।

अन्नमिति। अन्न कर्तृ एतत् आस्यम् आस्यन्दते द्रवीकरोतीति आस्यम्। आङ्-पूर्वात् स्यन्दते. "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२।१०१) इति ड।

आस्यम्। प्रयतन प्रयत्न। प्रयत्न प्रपूर्व्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्यय। लौकिकमास्य चेत् सर्व्वेषां तत्तुल्य किमास्यग्रहणेन? वक्ष्यत्येतत् प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति।

१। सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्।

प्रयत्नसामान्यात् समानप्रयत्नाना जवगडदशा सवर्णसंज्ञाया भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति।

२। सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्।

सिद्धम्। कथम्? आस्ये तुल्यो देश प्रयत्नश्च तेषा सवर्णसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम्।

सर्व्वेषामिति। सर्व्वे वर्णा आस्य एव उच्चार्य्यन्ते, सुतरां व्यर्थमास्यग्रहणम्।

प्रयत्नविशेषणमिति। न हि केवलं प्रयत्नग्रहणे सिद्ध्यति सवर्णसंज्ञा तथा सति समानप्रयत्नाना क-च-ट-त पाना सवर्णत्व स्यात्।

ज ब-ग-ड दशामिति। शकारस्य विवृतत्वात् अप्रसङ्गेऽपि तदचग्रहणं प्रत्याहार-पाठवशात् सुतरां ज-ब-ग-ड दानामिति तत्त्वम्।

भिन्नदेशेष्विति। इन्द्वपक्षे न हि आस्य प्रयत्नविशेषण सुतरा सुखप्रयत्नयो समानत्वात् भिन्नस्थानानामपि सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति।

देश इति। देश स्थानम्। स्थान यथा—अकुहविसर्ज्जनीया' कण्ठा', इचुयशा: तालव्या, ऋटुरषा मूर्द्धन्या, ऌतुलसा दन्त्या, उपूपध्मानीया ओष्ठ्या, ए ऐ कण्ठतालव्यौ ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ, वकार दन्तौष्ठ्य, जिह्वामूलीय 'जिह्वामूलस्थान, अनुस्वारो नासिक्य।

प्रयत्न इति। प्रयत्नो द्विविध, आभ्यन्तर बाह्यश्च। तत्र प्रथम —स्पृष्टता, ईषत्-स्पृष्टता, संवृतता, विवृतता चेति। द्वितीयस्तु एकादश संवारादयो मूले एव वक्ष्यन्ते।

एवमपि सर्व्वेषां तत्तुल्य क्रिमास्यग्रहणेन। प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्। एवमास्याद्याद्या ये सवारविवारश्वासनादघोषवदघोषवदल्पप्राणतामहाप्राणता इति प्रयत्नास्ते ज्ञापिता भवन्ति। तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति। एव सत्यवर्णस्यास्याद्याद्यस्थानत्वान्न सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। सर्व्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छन्ति। आस्ये येषा तुल्यो देश इति न तत सिध्यति। सिद्ध्यति व्यपदेशिवद्भावेन।

स्पृष्टता स्पर्शाना, ईषत्स्पृष्टता अन्तस्थानाम्, अकारस्य संवृतता, शास्त्रकार्य्यार्थं विवृतत्वप्रतिज्ञानमित्युक्तम्। उष्माणा स्वराणा विवृतता ईषद्विवृतता वा। वर्णोत्पत्ते प्रागेव जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तात्वादि सम्यक् स्पृशन्ति, ईषत् स्पृशन्ति, समीपे दूरे चावतिष्ठन्ते इति स्पृष्टतादीना चतुर्णामाभ्यन्तरत्वम् आस्यान्तर्गततत्तत्कार्य्यकारित्वात्। वर्णोत्पत्ते. पश्चात् गलबिलस्य सङ्कोचात सवार विकाशात् विवार' गलबिलस्य श्वासप्रयत्नकलाक्वास प्राणवायोर्घाततारतम्येन नादादय इति वाह्यत्वम्। आस्यवहिर्भूतदेशे कार्य्यकारित्वात् वर्गाणा प्रथमद्वितीया श-ष स-विसर्ज्जनीयजिह्वामूलीयोपाध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठा, श्वासानुप्रदाना अघोषा वर्गयमाना प्रथमे अल्पप्राणा इतरे सर्व्वे महाप्राणा, वर्गाणा तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकण्ठा, नादानुप्रदाना घोषवन्तो वर्गाणा तृतीया अन्तस्थाश्चाल्पप्राणा, यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा, आनुनासिक्यमेषामधिको गुण.।" सङ्क्षेपतस्तु विवारा' श्वासा अघोषाश्च, इश. सवारा नादा घोषाश्च। वर्गाणा प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणा', वर्गाणा द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणा इति।

आस्ये येषामिति। यदि न अवर्णस्य आस्यात् वाह्यं स्थानम् किन्तर्हि सर्व्वमुखस्थानं तदा आस्यमेव तस्योच्चारणस्थान भवति न तु आस्ये कश्चिद्देश इति न तस्य सवर्णसंज्ञासिद्धि।

व्यपदेशिवदिति। बुद्धिकृतभेदाश्रयण व्यपदेश:, यथा राहो. शिर.। आस्यतद्देशयोर्बुद्धिकृतभेदाश्रयणेन सिद्ध्यति।

आस्ये येषां तुल्योदेश इति कृते सूत्रं भिद्यते। अस्तु यथान्यासमिति चेत् "सवर्णसंज्ञाया भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्"। नैष दोषः। आस्ये भवमास्यमिति नैतल्लौकिकमास्यम्। तत आस्यं स्थानं करणञ्च। एवमपि प्रयत्नो न विशेषित इति चेत्, न हि प्रयतनं प्रयत्नः, प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। एवमपि प्रश्लिष्टावर्णयोरेङोरवर्णेन विवृततरावर्णेन चैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। एङोरैचोरेव ततो मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। नैतौ तुल्यस्थानौ। उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः।

अथवास्तु प्रयतनमेव प्रयत्नः, तदेव च तद्धितान्तमास्यम्। यत्समानं तदाश्रीयते।

आस्ये भवमिति। "शरीरावयवाद्यत्" (५।१।६) इति यत्। यस्येति लोपे "हलो यमां यमि" (८।४।६४) इति यलोपः। यलोपे वक्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात् न चाचा-ल्लोपस्य स्थानिवद्भावः।

स्थानं करणमिति। "स्थानं ताल्वादि, करणं स्पृष्टतादि, जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्य-मूलानि वा।"

न विशेषित इति। प्रयत्नो हि आस्ये भवः, सुतरां तद्धितान्तास्यशब्दग्रहणादेव तद्ग्रहणसिद्धेः न कर्तव्यं प्रयत्नग्रहणम्।

प्रारम्भो यत्नस्य इति। यत्नस्येत्यत्र जातावेकवचनम्। ततो निर्द्धारणे षष्ठी। यत्नानां मध्ये योऽसौ वर्णोत्पत्तेः प्राक् आरभ्यमाणः सोऽयं प्रयत्नः। अथवा प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रारम्भे यत्नो वा प्रयत्नः, वर्णोच्चारणप्रारम्भकाल एव आभ्यन्तरप्रयत्नानामारभ्यमाण-त्वात्।

तदेव चेति। तत्पूर्वोक्तमेव तद्धितान्तम् आस्यम्।

यत् समानं इति। वर्गाणां स्पृष्टत्वस्य समानत्वात् विवारादिबाह्यप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा। सुतरामत्र भेदमुपेक्ष्य समानग्रहणम्।

किं सति भेदे? भेदे सत्येव। समाने सति स्यादिति चेत् सवर्णसञ्ज्ञावचनमनर्थकं स्यात् सुतरां भेदे सति साश्रयनीया। सति भेदे किञ्चित् समानं कृत्वा चेत् सवर्णसञ्ज्ञा भविष्यति, शकारछकारयो षकारठकारयो सकारथकारयो सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति। एतेषां हि सर्व्वं समानं करणवर्ज्जम्। एवं सति आस्यञ्च प्रयत्नश्चेति न द्वन्द्व. किन्तर्हि

किं सति भेद इति। वर्ग्याणां स्पृष्टत्वस्य समानत्वात् यदि विवारादिभेदेऽपि सवर्णसञ्ज्ञाग्रहणं भवति तदा समानन्यायात् विवारादिसमानत्वे स्पृष्टतादिभेदेऽपि सवर्णसञ्ज्ञाग्रहणं भवति।

भेदे सतीति। यदि भेदेऽपि सवर्णसञ्ज्ञाग्रहणं न स्यात् तदा "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इत्यत्र 'झरो झरि' इत्येव ब्रूयात्। तत्र सवर्णग्रहणेन यथासङ्ख्यातानुदेशो (१।३।१०) न भवति, तेन शिण्ढि' इत्यत्र ढकारे डकारस्य सवर्णभावे लोपो भवति। ढकारडकारयोरस्ति बाह्यप्रयत्ने भेद। यदि सर्व्वसमानत्वे सवर्णत्वं स्यात् ढकारे डकारलोपोऽत्र न भवेत्।

सवर्णसञ्ज्ञेति। सर्व्वसमानत्वे स्वस्यैव स्वेन सवर्णत्वं स्यादिति सवर्णसञ्ज्ञाग्रहणानर्थक्यम्।

किञ्चित्समानमिति। भेदे सति सवर्णसञ्ज्ञाग्रहणे स्पृष्टत्वादिसमानत्वे विवारादिभेदे यथा तथा विवारादिसमानत्वे स्पृष्टतादिभेदे सवर्णसञ्ज्ञा प्राप्नोति, सुतरां शकारछकारयो षकारटकारयं श्वासत्वादिसमानत्वे स्पृष्टत्वादिभेदे सवर्णत्वम्।

करणवर्ज्जमिति। छकारठकारौ हि वर्ग्यौ सुतरां तयो स्पृष्टत्वं, शकारषकारयो-रूष्मणो विवृतत्वं सुतरां करणे भेद। किमिदं करणं पूर्व्वमेवोक्तम्।

न द्वन्द्व इति। द्वन्द्वे हि 'आस्ये प्रयत्न' इत्याकारेण एकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यप्रयत्न इति नाश्रीयते। सुतरां तत्र बाह्यप्रयत्नानामपि ग्रहणत्वात् दोषसम्भावना। आस्ये प्रयत्न इति समासे तु न दोष, तेन प्राधान्येनाभ्यन्तरप्रयत्नस्य ग्रहणात्। आभ्यन्तरप्रयत्नानां वर्णोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलैस्ताल्वादिसम्यक्स्पर्श., अतएव एकस्मिन्नेव स्थाने प्रयत्नसम्पर्क.। न तथा बाह्यप्रयत्नेषु तेषां हि वर्णोत्पत्ते. पश्चात् मूर्द्धि प्रतिहते निवृत्ते प्राणवायौ सम्भावना।

तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति अथवा तुल्य. आस्ये तुल्यास्य इति-पूर्व्वस्तत्पुरुष., तत: तुल्यास्य प्रयत्न एषामिति बहुव्रीहि, अथवा आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्न तुल्य आस्य-प्रयत्न एषामिति परस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहि ।

३। तस्य।

यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्न: स तस्य सवर्ण इति यथा स्यादिति तस्येति ग्रहणं कर्त्तव्यम्। अन्यथान्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्ण स्यात् ।

४। तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात्।

यद्यन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्ण स्यात् सवर्णसञ्ज्ञाकथनमनर्थकं स्यादतो वचनप्रामाण्यात् तस्येति न वक्तव्यम् ।

५। सम्बन्धिशब्दैर्वा तुल्यम्।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र यत् प्रति यत् तुल्यास्यप्रयत्नं तत् प्रति तत् सवर्णसञ्ज्ञ-मिति सम्बन्धिशब्दावेतौ, तद्यथा मातरि वर्त्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमित्युक्ते या यस्य माता, यश्च यस्य पितेति सम्बन्धवशाद्गम्यते ।

६। ऋकारऌकारयो: सवर्णविधि:।

ऋकारऌकारयो सवर्णसञ्ज्ञा विधेया, होतृ+ऌकार 'होतॄकार:' इति सवर्णदीर्घो यथा स्यात्। नास्ति प्रयोजनं, यत "अक सवर्णे दीर्घ." (६।१।१००) इत्यत्र "ऋति ऋ वा वचन ऌति ऌ वा वचनम्" इति वक्ष्यति।

आस्ये प्रयत्न इति। "अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे" (६।३।१२) इत्यनेनात्र कथं न अलुक् समास ? न ह्यत्रास्यशब्द स्वाङ्गवाची।

ऌति वा वचनमिति। "ऌति वा वचन"मित्यत्र "अक सवर्णे दीर्घ" इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्त्तते। दीर्घपक्षे नास्ति ऌकारस्य दीर्घ. सुतरामृकारस्यान्तरतम्याद्दीर्घऋकारो भविष्यति ।

तत्सवर्णे यथा स्यात् 'दध्य्लृकार' 'मध्व्लृकार' इत्यत्र मा भूत्। "ऋति ऋ वा वचनम्" इत्यत्रत्यस्य ऋतीत्यस्य ऋत इति पञ्चम्यन्तं पाठं कृत्वा ऌति लृकारो वा ऋत इत्येव सिद्ध्यति ।

एवं सति ऋकारलृकारयोः सवर्णत्वं न वक्तव्यं भवति । अवश्यवक्तव्यमन्यथा ऋकारलृकारयोरच्त्वाभावात् "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" (१।२।२७) इति प्लुतो न स्यात्। होतृ+ऋकार 'होतृकार' 'होतृ३कार', 'होतृ+लृकार' 'होत्लृकार', 'होत्लृ३कार' इति प्लुतसिद्ध्यर्थम् ऋकारस्य लृकारस्याच्त्वं वक्ष्यामि । अच्त्ववचन-सवर्णसंज्ञावचनयोः सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः । यतः सवर्णसंज्ञाया दीर्घत्वम् ऋकार-ग्रहणेन लृकारग्रहणञ्च भवति । ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणे "उरण् रपरः" (१।१।५१) इत्यत्र लृकारस्यापि रत्वं प्राप्नोति । लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । ऋकारलृकारयोः

तत्सवर्णे इति । सवर्णसंज्ञामविधाय दीर्घं इति वचने येनापि केनाप्यचा लृति दीर्घकार्यं स्यात् ।

ऋत इति । 'होतृ+लृकार' इत्यत्र ऋकारे परतो लृकारोऽस्ति । अत्र उभयो-र्दीर्घ एकादेशे न स्यान्यच्प्रसङ्गोऽतो दीर्घऋकार एव । सुतरां सवर्णसंज्ञामविधायापि लृकारस्थाने सिद्धो दीर्घऋकारः ।

अच्त्वाभावादिति । ऋकारे हि मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽज्भक्ते-रपरैका मात्रा इति द्विमात्रोऽयम् ऋकारः । एवम् लृकारे मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा अभितोऽजभक्तेरेका मात्रा इति द्विमात्रोऽयम् लृकारः । रेफलकारयोरीषत्-स्पृष्टत्वम् । रेफलकारयोरीषत्स्पृष्टत्वम् ऋकारलृकारयोर्वर्णसामाम्नायिकयोर्विवृत-त्वम् सुतरां ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वम् ।

लृकारग्रहणञ्चेति । ऋकारेण लृकारग्रहणे सति "ऋत्यकः" (६।१।१२८) इत्यत्र 'खट्वऋश्य' 'मालऋश्य' इत्यपि यथा सिद्धं भवति तथा 'खट्वलृकार' 'माललृकारः' इति । "वा सुप्यापिशलेः" (६।१।९२) इत्यत्र 'उपर्कारीयति' 'उपार्कारीयति' इत्यपि यथा सिद्धं भवति 'उपल्कारीयति' 'उपाल्कारीयति' इति ।

लपरत्वमिति । लपरत्वं व्याख्यानादिति भावः । व्याख्यानं हि लणसूत्रस्याका-

सवर्णसंज्ञावश्यवक्तव्या, अन्यथा "उरण् रपर" इत्यत्र लृकारग्रहणं कर्त्तव्यं भवति, सवर्णसंज्ञाया तदेव रेफबाधनार्थं भविष्यति।

ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणे "रषाभ्यां नो णः समानपदे" (८।४।१) इत्यत्र "मातॄणां" "पितॄणाम्" इत्येतदर्थम् "ऋवर्णान्तादिति वाच्यम्' इति ऋकारग्रहणं कृतं, तेन 'कॢप्यमानं पश्य' इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति। अस्य असत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् 'प्रकॢप्यमानं पश्य' इत्यत्र "कृत्यच" (८।४।२९) इत्यनेन कथं न णत्वं प्राप्नोति। चु-टु-तु-ल शर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि। अपर आह "चिभिश्च मध्यनैर्वर्गैर्लृशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामि" इति। "वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति लृकारे लकारः, सुतरां लकारमाश्रित्य प्रतिषेधो भविष्यति। एवं सति रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं व्यर्थम्, ऋकारे योऽसौ रेफः तदाश्रयणेन णत्वं स्यात्।

रेण प्रत्याहारात् रपर इत्यत्र लकारस्यापि प्राप्तिरिति आन्तरतम्येन ऋकारस्य रकारः लृकारस्य लकार इति।

चु टु-तु-ल शरिति। "अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि" (८।४।२) इत्येतदाश्रित्यैवमुक्तम्। अट् कु पु इत्येतेषामन्यतमा हि चु टु-तु-ल शर। अत्र शर्षु षकारोऽपि यद्यपि परिगृहीत तथापि रषाभ्यामित्यत्र षकारस्य विद्यमानत्वान्न दोष।

चिभिश्चेति। अत्र लशसैरित्युक्त्वा षकारग्रहणं परित्यक्तमिति विशेष।

वर्णैकदेशा इति। वर्णैकदेशा इत्यस्य ग्रहणपक्षोऽग्रहणपक्षोऽपि विद्यते। अग्रहणपक्षे क्षुभ्नादिराकृतिगणत्वात्णत्वाभाव.। अनुबन्धनिर्दिष्टयोर्ऋकारलृकारयोर्न साङ्कर्यं भेदेनानुबन्धनिर्देशात् अनुबन्धकार्येषु परस्परस्यानुपादानाच्च।

नाज्झलौ । १ । १ । १० ।

म वृ. । अच् हल् च अज्झलौ तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः । अवर्णहकारौ—'दण्डहस्तः', इवर्णशकारौ—'दधिशीतम्', सवर्णदीर्घत्वं न भवति । 'वैपाशो मत्स्यः' 'आनडुहं चर्म्म' इति "यस्येति च" (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

भा. स.

१ । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो अज्झल्त्वात् ।

शकारो हि अच् हल् च । सुतरामज्हल्त्वात् अज्झलौ प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञाप्रतिषेध प्राप्नोति । कथ तावदच्त्वम् ? सवर्णग्रहणेन इकार. शकारमपि गृह्णातीति शकारस्याच्त्व हल्सूपदेशात् हल्त्वम् । तत्र को दोष. ?

शकारो हीति । शकारोऽत्रोपलक्षणं, शकारेण शर्ग्रहणं भवति, तेन शरा शर्भिः सावर्ण्यमत्र निषिध्यते । इकारेण शकार, ऋकारेण षकार , लृकारेण सकारो गृह्यते। न च वक्तव्यम्, "नाज्झला"वित्यनेनैव निषेधसूत्रेण एभिरेषा ग्रहण न स्यात् । निषेधवाक्यं हि प्राप्तिमाश्रित्योपतिष्ठते । सुतरा निषेधवाक्यारम्भात् प्राक् इकारादिभिः शरां ग्रहणमवश्यम्भावि । अनेन निषेधवाक्येन अन्यत्र अज्झलो. सावर्ण्य निषिद्ध स्यात् न त्वस्मिन् सूत्रे । यतो नेद सूत्रं स्वस्य निषेधसूचक भवितुमर्हति । सुतरामत्रत्याज्झल्पदेन अज्झलो. सावर्ण्यं, न तु शरा शर्भि. ।

२। तत्र सवर्णलोपे दोषः।

तत्र सवर्णलोपे दोष। 'परश्शतानि कार्याणि' "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इति लोपो न प्राप्नोति।

३। सिद्धमनच्त्वात्।

अनच्त्वात् सिद्धमेतत्। कथमनच्त्वम्? 'स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्।" "ईषत् स्पृष्टमन्तःस्थानाम्।' "विवृतमूष्मणाम्।" ईषदित्यनुवर्त्तते। "स्वराणाञ्च" विवृतमित्यनुवर्त्तते ईषदिति निवृत्तम्। सुतरामूष्मणामीषद्विवृतत्वात् अचां विवृतत्वात् शकारस्य नाच्त्वम् सवर्णत्वाभावात्।

४। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा।

अथवा सिद्धमेतत् वाक्यापरिसमाप्तेः। इष्यतेऽत्र वाक्यापरिसमाप्तिरियं तत्र इह पूर्व

परश्शतानीति। शतात्पराणि परश्शतानि "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (२।१।३२) इति बाहुलकात् सुप्सुपेति वा समास, तत पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुट्। सुटि सकारस्य शुत्वम् (८।४।४०), तत "अनचि च" (८।४।४७) इति द्विर्वचनम्। झरो झरीत्यनेन सवर्णलोपाप्राप्तौ त्रिशकारकश्रवणप्रसङ्ग। "नाज्झलौ' वित्यनेन सूत्रेण "शरोऽचि" (८।४।४९) "अनचि च" (८।४।४७) इत्यत्र सवर्णत्वनिषेधात्। शकारस्य द्विर्वचनम्। "अनेन निषेधवाक्येन अन्यत्र अज्झलो सावर्ण्यं निषिद्धं स्यात्" इति पूर्व्वमुक्तम्।

अनच्त्वादिति। अज्झलो. प्रयत्नभेदात् नास्ति सवर्णसंज्ञाया. प्राप्तिः। सूत्रप्रत्याख्यानकरमिदं वाक्यम्।

वाक्यापरिसमाप्तेरिति। 'विवृतमूष्मणाम्" इत्यत्र ईषच्छब्दस्यानुवर्त्तनपक्ष परिगृह्य परिहारान्तरं वक्ष्यते। "अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्यय" (१।१।६९) इत्यनेन हि सवर्णसंज्ञाग्रहणं भवति। न चास्मिन् सूत्रे तस्य निष्पादनम्। सूत्रेऽस्मिन् निष्पन्ने सति

वर्णानामुपदेश, उपदेशादनन्तरम् इत्संज्ञा, इत्संज्ञानन्तरं "आदिरन्त्येन सहेता" (१।१।७१) इति प्रत्याहारः, प्रत्याहारानन्तरं सवर्णसंज्ञा, सवर्णसंज्ञानन्तरं "अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः" (१।१।६९) इति सवर्णग्रहणम्। एतेन सर्व्वेण समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति। सुतराम् इकारः शकारं न गृह्णाति। चेदिकारः शकारं न गृह्णाति ईकारमपि न गृह्णीयात्। सुतरां न सिद्ध्येत् 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६।१।१००) इति दीर्घत्वमपि। नैष दोषः। अकः सवर्णे इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणादीकारमपि गृह्णाति।

अस्यापवादविषयं परिहाय इष्टविषये सवर्णसंज्ञानिर्व्वाहार्थं तस्य प्रवृत्तेः। यथा "अस्य च्वौ" (७।४।३२) इत्यादिषु। सुतराम् उपदेशानन्तरम् इत्संज्ञेत्यादि वाक्याना-मिहापरिसमाप्तिः इकारशकारयोः सावर्ण्यग्रहणं न भवति। नाज्झलावित्यनेनाक्षर-समाम्नायिकानामेव सावर्ण्यव्युदासो न तु सर्व्वेषामिति दीर्घशकारयोः सावर्ण्य-वारणाय अकः सवर्णे इत्यत्र अचीत्यनुवर्त्तनं युक्तम्। चतुर्द्दशसूत्र्या पठितवर्णानां मध्ये अचां हल्वर्णेन सावर्ण्ये प्राप्ते नाज्झलाविति सूत्रं प्रवृत्तम्। न त्वाकारो-ऽक्षरसमाम्नाये पठितः। तस्य ग्रहणं भवति ग्रहणकशास्त्रेण। नाज्झलाविति निषे-धस्य अक्षरसमाम्नायपठितवर्णमात्रविषयत्वात् आकारस्य तत्पठितत्वाभावेन न निषे-धस्य विषयः, सुतरां 'विश्वपाभिः' इत्यत्र ग्रहणकशास्त्रबलादाकारेण गृहीतोहकारः परिगृहीतो भवति। ततो "हो ढः" (८।२।३१) इति ढत्वप्रसङ्गः। एतद्दोष-निवारणाय "नाज्झलौ" वित्यत्र आकारप्रश्लेषः कृतः, तेन आकारेण हलः सावर्ण्य-निषेधः। आकारप्रश्लेषस्य ज्ञापकन्तु "कालसमयवेलासु" (३।३।१६७) इत्यत्र 'वेलासु' इति निर्द्देशः अन्यथा इणन्त्यवर्त्तिना हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् इणः परतया सकारस्य षत्वं स्यात्।

प्रत्याहारग्रहणादिति। अक इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणात् प्रत्याहारग्रहणान्तरं भवति सवर्णसंज्ञाग्रहणं, सवर्णसंज्ञाग्रहणानन्तरन्तु, सवर्णग्रहणं, सुतरामत्रापि वाक्यपरिस-माप्तिः। ततोऽत्रेकारेण पुनरीकारस्य ग्रहणम्।

अपर आह "अज्झलौ प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽजझलत्वात्" "तत्र सवर्णलोपे दोष"। परिहारद्वयमपि "लिङ्गमनत्वात्" "वाक्यापरिसमाप्तेर्वा।" अस्मिन् पक्षे वाग्रहणेन अस्तु वा शकारस्य शकारेण सावर्ण्यग्रहणम्। ननु 'परशशतानि' इत्यत्र "झरो झरी"ति लोपो न प्राप्नोति, ततो भवति त्रिशकारकम्, न तु द्विशकारकम्, सुतरां लोपे अलोपे च भेदो भवति। न भवति, यतो विभाषा द्विर्वचनम् एवमपि भेदो यतोऽसति लोपे कदाचित् द्विशकारकम्, कदाचित्त्रिशकारकम्, लोपे तु द्विशकारकमेव। स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः स्यात्, विभाषा तु सलोप इति न भेदः।

इति श्रीभाष्यसङ्क्रमन्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम्।

वाग्रहणेनेति। पूर्वञ्च वा-ग्रहणं परिहारान्तरविकल्पप्रदर्शनाय, अत्र तु तेन परिहारद्वये अपरितुष्यता पुनरिकारादिभिः शकारादीनां सावर्ण्यग्रहणम्। सुतरां शकारस्याच्त्वात् शकारस्य शकारेण सावर्ण्यग्रहणमित्युक्तम्।

असति लोप इति। झरो झरीत्यनेनासति लोपे द्विर्वचनस्य विकल्पविषयत्वात् कदाचित् द्विशकारकत्वं कदाचित् त्रिशकारकत्वम्।

यदि नित्यलोप इति। "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" (८।४।४५) इत्यतो वेत्यनुवर्त्तनात् यथा "अनचि च" (८।४।४७) इति द्विर्वचनं यथा वैकल्पिकं, तथा "झयो होऽन्यतरस्याम्" (८।४।६२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनात् "झरो झरि सवर्णे" (८।४।६५) इत्यस्य लोपोऽपि वैकल्पिकः। सुतरां न कश्चिद्भेदः।

इति श्रीतत्त्वसङ्कलन्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
चतुर्थमाह्निकम्।